حکومەتی هەرێمی کوردستان- عیراق
وەزارەتی پەروەردە
بەڕێوەبەرایەتیی گشتیی پرۆگرام و چاپەمەنییەکان

زمان و ئەدەبی کوردی

قۆناغی ئامادەیی
پۆلی یازدەیەم

حکومەتی هەرێمی کوردستان ـ عیراق

وەزارەتی پەروەردە

بەڕێوەبەرایەتیی گشتیی پرۆگرام و چاپەمەنییەکان

زمان و ئەدەبی کوردی

قۆناغی ئامادەیی
پۆلی یازدەیەم

چاپی پازدەهەم

١٤٤٣ کۆچی   ٢٠٢٢ زایینی   ٢٧٢٢ کوردی

دانانی

عبــدالله شــاڵی | **د. عزالــدين مصطـفی** | **د. اميـــــن علــي**

نوری علي امـين | **فــريـدون علـي امـين** | **علاءالدين سجادي**

پێداچوونەوەی زانستیی دووەم

صــادق احمـد عثمان | شوان غازی پيرداود | ئەختەر صديق حسين

محسـن علـی حسين | حسـين صــابر علی | عــمـــر أحمـد خـــدر

سەرپەرشتیاری زانستیی چاپ: صــادق احمـد عثمان

چيمەن كريم حمەأمين

سەرپەرشـتی هونـــەری چاپ: ئــاری محســـن احمـد

نەخشەســازی بــەرگ و ناوەرۆک: ئاری محســن احمد

تايپكردن: ڕێڤين راغـب حســين

لانە مجـيد ميريحيی

جێبەجێگردنی بژاری هونەری: ئاشتی عمر علی

پێشەکی

مامۆستایانی بەڕێز...

پڕۆگرامەکانی خوێندن هەمیشە پێویستیان بە پێداچوونەوە و نوێکاری هەیە، کتێبی زمان و ئەدەبی کوردی پۆلی یازدەیەمی ئامادەییش لەلایەن لیژنەیەکی پسپۆر پێداچوونەوەی زانستی بۆ کراوە و دیزاینکراوەتەوە، کتێبەکە سێ بابەت (ڕێزمان، ئەدەب و خوێندنەوە) لەخۆ دەگرێت.

لە بەشی ڕێزماندا، هەوڵمانداوە ڕستە و شرۆڤە و دەستور و ڕاهێنانەکان پوختەتر و زانستیانەتر بخەینەڕوو، هەروەها هەڵەی زمانەوانی و تایپ بنبڕ بکەین. لەبەشی ئەدەبدا بابەتەکانمان چڕکردوونەتەوە و هەڵەی زانستی و تایپ و زمانەوانیمان ڕاستکردوونەتەوە . لە بەشی خوێندنەوەش چەند بابەتێکمان لاداوە و هەڵەی زانستی و تایپمان ڕاستکروونەتەوە. کتێبەکە بە شێوازێکی نوێ دیزاینکراوەتەوە و بابەتەکان بۆ وەرزی خوێندنی یەکەم و دووەم دەستنیشانکراون و وێنەی ئەدیب و نووسەرانی بۆ دانراوە و لە بەرگێکی قەشەنگ و ڕەنگاو ڕەنگدا چاپکراوە.

داواکارین لە ئێوەی بەڕێز لە هەر هەڵەیەک یان کەموکورتییەک هاتە بەرچاوتان ئاگادارمان بکەنەوە، بۆ ئەوەی لە چاپەکانی ئایندەدا لەبەرچاوی بگرین.

لیژنەی پێداچوونەوە

٢٠٢١/٤/٤

پێرست

بەشی ڕێزمان ٧

وەرزی یەکەم:

وانەی یەکەم: جۆرەکانی پاڕستە لە ڕستەی ئاوێتەدا ٨
ئـ- پاڕستەی ناوی
ب- پاڕستەی هاوەڵناوی
پ- پاڕستەی هاوەڵکاری
وانەی دووەم: تەواوکەری کار (بەرکار) ١٥
وانەی سێیەم: تەواوکەری کار (تەواوکەری بەیاریدە) ١٨
وانەی چوارەم: جێناوی خۆیی ٢٣
وانەی پێنجەم: جێناوی هەیی ٣٠
وانەی شەشەم: هاوەڵناوی بکەر (هاوەڵناوی بکەری داڕێژراو) ٣٣
وانەی حەوتەم: هاوەڵناوی بکەر (هاوەڵناوی بکەری لێکدراو) ٣٩

وەرزی دووەم:

وانەی هەشتەم: هاوەڵناوی کراو (هاوەڵناوی کراوی داڕێژراو) ٤٤
وانەی نۆیەم: هاوەڵناوی کراو (هاوەڵناوی کراوی لێکدراو) ٤٨
وانەی دەیەم: هاوەڵکار ٥٣
وانەی یازدەیەم: تەواوکردنی کار بە هاوەڵکاری کاتی ٥٤
وانەی دوازدیەم: تەواوکردنی کار بە هاوەڵکاری شوێنی ٥٦
وانەی سێزدیەم: تەواوکردنی کار بە هاوەڵکاری چۆنییەتی ٥٨
وانەی چواردیەم: تەواوکردنی کار بە هاوەڵکاری ڕێکخستن ٦١
وانەی پازدیەم: تەواوکردنی کار بە هاوەڵکاری چەندی ٦٣
وانەی شازدیەم: ئەرکی هاوەڵکار لە ڕستەدا ٦٦

بەشی ئەدەب ٦٩

وەرزی یەکەم:

- ڕێبازە ئەدەبییەکان ... ٧٠
- ڕێبازی ڕۆمانسیزم ... ٧٠
- ڕێبازی ڕۆمانسیزم لە ئەدەبی کوردی ... ٧٣
- بنەماکانی شیعری ڕۆمانسیزمی کوردی ... ٧٣
- نمونەی شیعری ڕۆمانسیزمی کوردی
  - ١- لە زاری کرمانجی خوارو ... ٧٤
  - ٢- لە زاری گۆران ... ٧٩
  - ٣- لە زاری کرمانجی سەرو ... ٨٣
- ئەدەبی کوردی سۆڤیەتی جاران ... ٨٨

وەرزی دووەم:

- پەخشانی کوردی ... ٩٥
- جۆرەکانی پەخشان ... ٩٧
- سەرەتای سەرهەڵدانی پەخشانی کوردی ... ١٠٠
- هەندێ جۆری پەخشان ... ١٠٥

نموونەی ئەدەب ١١١

وەرزی یەکەم:

عەلی حەریری ١١٢
مەحوی ١١٦
شێخ ڕەزای تاڵەبانی ١١٩
ناری ١٢٤
زێوەر ١٢٨

وەرزی دووەم:

شێرکۆ بێکەس ١٣٢
شێخ غەیاسەدین نەقشبەندی ١٣٥
شێخ محەمەدی خاڵ ١٣٨
ڕەوشەن بەدرخان ١٤١

بەشی خوێندنەوە ١٤٥

وەرزی یەکەم:

کوردی پەتی ١٤٦
خەج و سیامەند ١٤٩
مۆسیقای کوردی ١٥٤

وەرزی دووەم:

خەیام ١٦٠
شیلی ١٦٣
کەرکوک ١٦٦

بەشی ڕێزمان

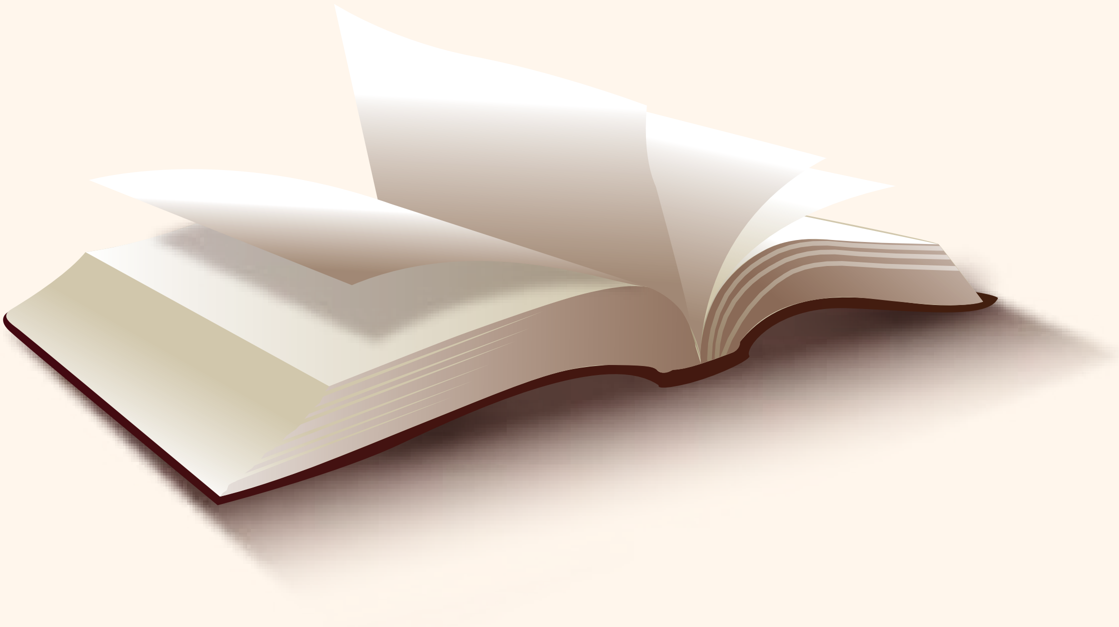

جۆرەکانی پارِستە

ئەم ڕستانە بخوێنەوە:

(ئـ) پارِستەی ناوی

١. نازانرێت، کە ئاسۆ لەبەرچی دواکەوت.

٢. من نەزانییە، کو سەردار ڕۆمانێ دێنڤیسیت.

٣. دەرکەوتووە، کە کوردستان پێشدەکەوێت.

٤. دیارە، کە ئێوە نمرەی باشتان هێناوە.

(ب) پارِستەی هاوەڵناوی

١. مە ئەو دیت، کو دکەنی.

٢. ڕواندز کە پایتەختی میرنشینی سۆران بوو، شارێکی دڵگیرە.

٣. پیاوەکەم دیت، کە دەشەلی.

(پ) پارِستەی هاوەڵکاری

١. وی دەرمان خار بەلکی پێ چێ ببیت.

٢. ئاراس نەهاتە قوتابخانە چونکە نەخۆش بوو.

٣. کە زەنگەکە لێدرا، خوێندکارەکان چوونە ژوورەوە.

ڕستەكانی هەرسێ بەشەكە، ڕستەی ئاوێتەن، چونكە لە شاڕستە و پاڕستە پێكهاتوون، وەكو پێشتریش زانیمان شاڕستە لە ڕستەی ئاوێتەدا ڕستەیەكی سەربەخۆیە و وشەی لێكدەری پێشناكەوێت، بەڵام پاڕستە بە تەنیا واتا نادات و سەر بە شاڕستەیە وشەی لێكدەری لەپێش دێت. لەبەرئەوە، سێ جۆر پاڕستە هەن:

١. لە ڕستەی یەكەمی بەشی (ئ)دا، ڕستەی (نازانرێت) شاڕستەیە و گوتراوی (كە ئاسۆ لەبەرچی دواكەوت) ڕستەیە و لە كار و بكەر پێكهاتووە، لەبەرئەوەی واتایەكی تەواوی نییە، سەر بە شاڕستەیە و ئەركی جێگری بكەری كاری (نازانرێت)ی لە شارستەدا پێسپێردراوە، لەبەرئەوە پیدەگوترێت (پاڕستەی) ناوی چونكە ئەو ئەركەی دەیكات، ئەركی ناوە.

لە ڕستەی دووەمی بەشی (ئ)دا، (من نەزانییە)، شاڕستەیە، چونكە لە كارێك پێكهاتووە و ئامرازی لێكدەری پێشنەكەوتووە و ڕامان و مەبەستێكی سەربەخۆ دەدات، گوتراوی (كو سەردار ڕۆمانێ دێنڤیسیت) لە (بكەر و بەركار و كار)پێكهاتووە و واتایەكی سەربەخۆ دەدات و سەر بە شاڕستەیە، ئەركی بەركاری ڕستەی (من نەزانییە) دەبینێت، لەبەرئەوە پێیدەگوترێت پاڕستەی ناوی چونكە ئەركی ناو دەبینێت.

لە ڕستەی سێیەمی بەشی (ئ)دا، (دەركەوتووە): شاڕستەیە، چونكە لە كارێك پێكهاتووە و ئامرازی لێكدەری لەپێش نەهاتووە، هەروەها واتایەكی سەربەخۆی هەیە، بەڵام (كە كوردستان پێشدەكەویت.) واتایەكی سەربەخۆیی نییە، بەڵكو واتاكەی بەندە بە شاڕستە و ئەركی بكەری بینیوە بۆ كاری دەركەوتووە، بۆیە پێیدەڵێین پاڕستەی ناوی.

لەڕستەی چوارەمدا (دیارە). شاڕستەیە، چونكە لە كارێكی ناتەواو و تەواوكەرێك پێكهاتووە و ئامرازی لێكدەری لەپێش نەهاتووە، هەروەها واتایەكی سەربەخۆی هەیە، بەڵام (كە ئێوە نمرەی باشتان هێناوە). واتایەكی سەربەخۆی نییە، بەڵكو واتاكەی بەندە بە شاڕستەوە، ئەركی نیهادی بینیوە، بۆیە پێیدەڵێین (پاڕستەی ناوی).

٢. لە ڕستەی یەكەمی بەشی (ب)دا، ڕستەی (مە ئەو دیت)، شاڕستەیە، چونكە واتایەكی سەربەخۆی هەیە و ئامرازی لێكدەری (كو)ی پێشنەكەوتووە، گوتراوەی (كو دكەنی) ڕستەیە، لەبەرئەوەی لەڕووی واتاوە بەستراوە بە شاڕستەكەوە و بە تەنیا واتای نییە چونكە وەسفی جێناوی (ئەو) دەكات لە شاڕستەكەدا، بۆیە پێیدەگوترێت (پاڕستەی هاوەڵناوی).

هەر بەو جۆرەش لەڕستەی دووەمی بەشی (ب)دا، ڕستەی (ڕواندز شارێکی دڵگیرە). شارستەیە و واتایەکی تەواوی هەیە و جێناوی لێکدەری لەپێش نەهاتووە، بەڵام ڕستەی (کە پایتەختی میرنشینی سۆران بوو) واتای تەواوی نییە، چونکە وەسفی ڕواندز دەکات و بووەتە دیارخەری ناوی (ڕواندز) جێناوی لێکدەری لەپێش هاتووە، بۆیە پێی دەگوترێت (پارستەی هاوەڵناوی).

٣. لە ڕستەی یەکەمی بەشی(پ)دا، ڕستەی (وی دەرمان خار) شارستەیە چونکە واتایەکی سەربەخۆی هەیە،ئامرازی لێکدەری لەپێش نەهاتووە. هەروەها گوتراوی (بەلکی پێ چێبیت) پارستەیە، چونکە واتایەکی سەربەخۆی نییە و ئامرازی لێکدەری لەپێش هاتووە وەسفی کاری شارستە دەکات، چونکە ئەرکی هاوەڵکار دەبینێت پێیدەگوترێت (پارستەی هاوەڵکاری).

لە ڕستەی دووەمی ئەو بەشەدا، ڕستەی (ئاراس نەهاتە قوتابخانە) شارستەیە، واتای تەواوی هەیە، ئامرازی لێکدەری لەپێش نییە، (چونکە نەخۆش بوو) پارستەیە، چونکە بەتەنیا واتای نییە، ئامرازی لێکدەری لەپێشە و وەسفی کاری شارستەکە دەکات، واتە هۆکاری نەهاتنەکە پیشاندەدات بۆیە بەم ڕستەیە دەگوترێت (پارستەی هاوەڵکاری).

هەر بەم جۆرەی کە باسکرا، ڕستەکانی تری هەرسێ بەشەکەی پێشوو لێکدەدرێنەوە.

دەستور

پاڕستە ئەو ڕستەیە، کە واتاکەی بەندە بە شاڕستەوە وشەیەکی لێکدەری لەپێش دێت.

لەزمانی کوردیدا سێ جۆر پاڕستە هەیە:

یەکەم پاڕستەی ناوی

ئەو ڕستەیە کە سەر بە شاڕستەیە و واتاکەی بەندە بە واتای ئەوەوە دەکرێت، ئەرکی (بکەر، بەرکار، نیهاد و جێگری بکەر) ببینێت وەک لە ڕستەکانی بەشی (ئـ)دا دیارە.

ئەرکەکانی پاڕستەی ناوی:

١- بکەر: ئەگەر شاڕستە بەکارێکی تێنەپەڕ دەستپێکرد، ئەوا ئەرکی پاڕستەکە دەبێتە بکەر، وەک کاری (دەرکەوتووە، دەرکەفتییە.........).

٢- بەرکار: ئەگەر شاڕستە بەکارێکی تێپەڕ دەستپێکرد، ئەوا ئەرکی پاڕستەکە دەبێتە بەرکار، وەک: کاری (بیستوومە، نەمانبیستووە، مە بیستییە، زانیوتانە، نەمزانیوە، دەزانین، تە زانییە، گوتم، پرسیم، نەمپرسی.....).

٣- نیهاد: ئەگەر شاڕستە بە گوزارەیەک (تەواوکەر+کاری ناتەواو) دەستپێکرد، ئەوا ئەرکی پاڕستەکە دەبێتە نیهاد، وەک کاری: (دیارە، ئاشکرایە.....).

٤- جێگری بکەر: ئەگەر شاڕستە بە کارێکی بکەر نادیار دەستپێکرد، ئەوا ئەرکی پاڕستەکە دەبێتە جێگری بکەر، وەک: کاری (دەزانرێ، نازانرێ، زانرا، دەبیسترێ، نابیسترێ، دەکرێ، ناکرێ، دهێتە زانین، ناهێتە زانین، هاتە زانین.....).

دووەم پاڕستەی هاوەڵناوی

لە ڕستەی ئاوێتەدا، ئەو ڕستەیە کە سەر بە شاڕستەیە و واتاکەی بە واتای ئەوەوە بەندە و وەسفی ناوێک دەکات لە شاڕستەدا، وەک لە ڕستەکانی بەشی (ب) دا دیارە.

پاڕستەی هاوەڵناوی یەک ئەرکی هەیە ئەویش دیارخەری ناوی شاڕستەیە.

١- ئـەو پارســتانەی دەکەونـە نێـوان هــەردوو پارچەی شارســتەکە هەمیشــە پارســتەی هاوەڵناویــن.

٢- ئەگــەر شارســتە لە ســەرەتا هــات و ڕســتەیەکی تەواو بوو لــەڕووی واتــاوە، ناوێکی تێـدا هەبوو ئـەو ناوە پێویســتی بــە ڕوونکردنەوەیەک هەبــوو، ئـەوا ڕوونکردنەوەکە لــە پارســتەدا دەردەکەوێت، واتە پارســتەکە وەســفی نــاوی شارســتە دەکات و دەبێت بە دیارخــەر بۆی.

سێیەم پارستەی هاوەڵکاری

لــە ڕســتەی ئاوێتەدا ئەو ڕســتەیە کە ســەر بــە شارســتەیە و واتاکــەی بەندە بە واتــای ئــەوەوە، وەســفی کارێــک دەکات لە شارســتەدا وەک لە ڕســتەکانی بەشــی (پ)دا دیارە.

پارستەی هاوەڵکاری یەک ئەرکی هەیە ئەویش تەواوکەری کاری شارستەیە:

١- ئەگەر پارستە لەسەرەتادا هات، هەمیشە پارستەی هاوەڵکارییە.

٢- شارســتە لەســەرەتادا دێــت و پارســتەش یەکێک لەم ئامــرازە لێکدەرانەیــان دەکەوێتە پێــش (بەڵکو، بەلکی، بەشــکو، چونکــە.....).

ڕاهێنان - ١

لەم ڕستانەدا پاڕستەکان دەربهێنە و جۆرەکانی بنووسە:

١. ئەم دخەبتین، بەلکی ب ئارمانجا خۆ بگەهین.
٢. بیستوومە، کە ئاشنا دەبێتە ئەندازیار.
٣. ئاشکرایە، کو وەلات ب زانستێ پێشدکەڤیت.
٤. کە بەهار هات، دەچینە سەیران.

ڕاهێنان - ٢

وەڵامی ڕاست هەڵبژێرە:

١. ئاشکرایە، کە مرۆڤ چووەتە سەر مانگ. ئەرکی پاڕستەی ناوی (کە مرۆڤ چووەتە سەر مانگ).

ئـ- بکەرە　　ب- نیهادە　　پ- بەرکارە　　ت- جێگری بکەرە

٢. کە میوانەکان هاتن، خواردنیان بۆ ئامادەکردن. جۆری پاڕستەکە:

ئـ- ناوی　　ب- هاوەڵناوی　　پ- هاوەڵکاری　　ت- هیچیان

٣. من شیڤان دیت کو ژ ترسان دلەرزی. ئەرکی پاڕستەکە چییە؟

ئـ- بکەرە　　ب- نیهادە　　پ- تەواوکەری بەیاریدەیە　　ت- دیارخەری ناوە

٤. کە زەنگەکە لێدرا، خوێندکارەکان چوونە ژوورەوە. ئەرکی وشەی (زەنگەکە)چییە؟

ئـ- بکەرە　　ب- نیهادە　　پ- بەرکارە　　ت- جێگری بکەرە .

٥.کە لاڤە هات مامۆستا وانەی دەگوتەوە. (دەگوتەوە) کاری:

ئـ- رابردووی بەردەوامە　　ب- رابردووی نزیکە

پ- ڕانەبردووی ڕاگەیاندنە　　پ- ڕانەبردووی دانانییە

ڕاهێنان - ٣

پاڕستەی ناوی (کو نارین دێ هۆزانێن خۆ بەلاڤکەت) لە ڕستەدا بەکاربهێنە، بە مەرجێك:

١. بکەر بێت.
٢. جێگری بکەر بێت.
٣. بەرکار بێت.
٤. نیهاد بێت.

ڕاهێنان - ٤

ئەم بۆشاییانەی خوارەوە پڕبکەوە، بەمەرجێك یەکەمیان بە پاڕستەی ناوی، دووەمیان بە پاڕستەی هاوەڵناوی سێیەمیان پاڕستەی هاوەڵکاری بێت.

١. مامۆستاکەم پێیگوتم..............................
٢. توانا .... یەکەم بوو.
٣. تێبکۆشن ....

تەواوکەری کار

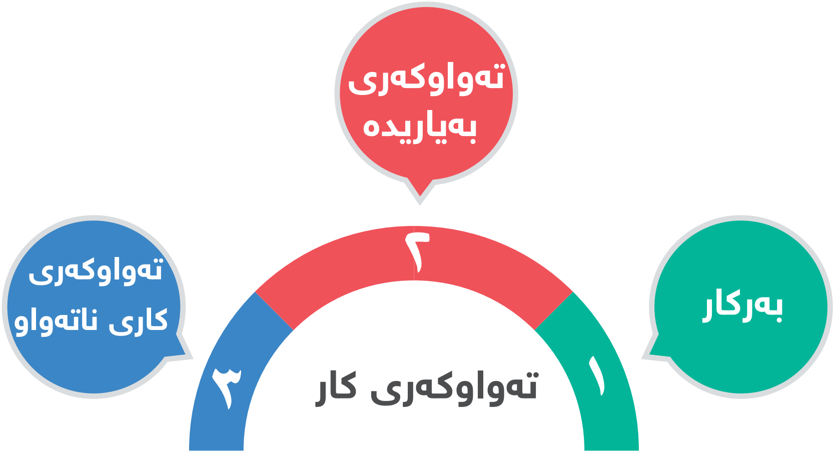

یەکەم: بەرکار

ئەم ڕستانە بخوێنەوە:

١. نازە چێشت لێدەنێت.
٢. گەل ئێمەی هەڵبژاردووە.
٣. دەمنێرێت بۆ بازاڕ.
٤. ڤانە چوار کتێب و شەش دەفتەری وەرگرتووە.
٥. مامۆستا ڕێزمانی کوردی دەنوسێتەوە.
٦. خوێندن تەواوبکەن.

لە ساڵانی ڕابردوودا زانیمان کە یەکێک لە دوو بنچینەکانی ڕستە (بکەر و کار)ە، کار (تێپەڕە) یان (تێنەپەڕ)، ئاشکراشە کاری تێپەڕ پێویستی بە (بەرکار)هەیە. جا ئەگەر سەرنج لە ڕستەکانی بدەین:

١. لە ڕستەی یەکەمدا، پەیڤی (چێشت) ناوە و ئەرکی (بەرکار)ی بینیوە، چونکە کاری تێپەڕی (لێدەنێت)ی تەواوکردووە و ئەرکی کارەکەشی کەوتووەتە سەر و ئەگەر وشەی (چێشت)مان لەو ڕستەیەدا نەهێنابایە، نەماندەزانی کە (نازە) چی لێناوە؟

٢. لـە ڕســتەی دووەمی بەشــی (ئ)دا، جێناوی (ئێمــە) ئەرکی بەرکاری بینیــوە، چونکە کاری تێپــەڕی (هەڵبـژاردووە)ی تەواوکــردووە و ئەرکی کارەکەشــی کەوتووەتە ســەر و ئەگەر جێنــاوی (ئێمە)مــان نەهێنابایــە، نەماندەزانی کە (گەل) کێــی (هەڵبژاردووە)؟

٣. لە ڕســتەی ســێیەمی بەشــی (ئ)دا، جێناوی لــکاوی (م) ئەرکی (بــەرکاری) بینیوە، چونکە کاری تێپــەڕی (دەنێرێــت)ی تەواوکردووە و ئەرکی کارەکەشــی کەوتووەتە ســەر.

٤. لـە ڕسـتەی چوارەمـدا هـەردوو پەیڤی (کتێـب و دەفتەر) ئەرکـی بەرکاریـان بینیوە، بۆ کاری (وەرگرتـووە).

٥. لە ڕستەی پێنجەمدا گرێی (ڕێزمانی کوردی) بەرکارە بۆ کاری (دەنوسێتەوە).

٦. لـە ڕسـتەی شەشــەمدا پەیڤـی (خوێنـدن) چاوگـە ئەرکـی بـەرکاری بینیـوە و واتـای کارەکـەی تەواوکـردووە و کاریگـەری کارەکەشــی کەوتووتـە ســەر.

دەسـتور

بەرکار ئەو ناوەیە یان جێناوەیە، کە لە ڕسـتەدا واتای کاری تێپەڕی تەواوکردووە یان تەواویدەکات، کاریگەری کارەکەشی دەکەوێتە سەر.

ئەو وشەو دەستەواژانەی دەبنە بەرکار:

١- ناو، گرێی ناوی
٢- جێناوی سەربەخۆ
٣- جیناوی کەسیی لکاو
٤- چاوگ

ڕاهێنان - ١

لە ڕستەی (مامۆستا ڕێزمانی كوردیی فێركرد).

ئـ- كاری ڕستەكە دیاربكە چ جۆرە كارێكە؟
ب- وشەی (ڕێزمانی كوردی) شیبكەوە؟
پ- (ی) لە نێوان (ڕێزمانی كوردی) شیبكەوە.
ت- ئەم ڕستەی سەرەوە بە زاری كرمانجی سەروو بنووسەوە.

ڕاهێنان - ٢

وەڵامی ڕاست هەڵبژێرە:

١. یادی ڕاپەڕین لە گەلی كوردستان پیرۆزدەكات. ئەركی گرێی(یادی ڕاپەڕین)بریتییە لە:
ئـ- بكەر   ب- نیهاد   پ- بەركار   ت- جێگری بكەر

٢. بانگمان دەكات. ئەركی (مان) بریتییە لە:
ئـ- بكەر   ب- نیهاد   پ- بەركار   ت- جێگری بكەر

٣. لە باخچەی بەهار گوڵم چنیوە. ئەركی (گوڵ) بریتییە لە:
ئـ- بكەر   ب- نیهاد   پ- بەركار   ت- جێگری بكەر

٤. كێت خۆشدەوێت؟ ئەركی (كێ) بریتییە لە:
ئـ- بكەر   ب- نیهاد   پ- بەركار   ت- تەواوكەری بەیاریدە

٥. داری ئـازادی بـە خوێن ئاو دەدرێت. ئەركی گرێی نـاوی (داری ئازادی) بریتییە لە:
ئـ- بكەر   ب- جێگری بكەر   پ- بەركار   ت- تەواوكەری بەیاریدە

ڕاهێنان - ٣

وشەی (ڕۆژنامە) لە سێ ڕستەدا وەك (بەركار) بەكاربهێنە، لە ڕستەی یەكەمدا لەگەڵ كاری ڕابردوو، لە ڕستەی دووەمدا لەگەڵ كاری ڕانەبردوو لە ڕستەی سێیەمدا لەگەڵ كاری داخوازی.

دووەم: تەواوکەری بەیاریدە

(ئـ)

١. نەوزادی نامەک ژ ئازادی وەرگرت.
٢. مامۆستا وانە بە ئێمە دەڵێت.
٣. کتێبەکەی بۆمان ناردووە.
٤. پێشمەرگە لەشکری داگیرکەر لە وڵات دەردەکات.
٥. ڕەزڤان گوڵان ل باخچێ دچینیت.
٦. ئێمە بۆ سەرکەوتن خەباتدەکەین.

(ب)

١. ئێمە لە کارەکەدا سەردەکەوین.
٢. سالار ل ژوورێ نڤستبوو.
٣. ئەم دچینە دهۆکێ.
٤. ئەڤـ کتێبانە بۆ خوێندکاران هاتینە.
٥. هەواڵەکان بە ئێوە گەیشتن.

ئـ کاتێ لە ڕستەکانی بەشی (ئ) وردەبینەوە، دەبینین:

١. لە ڕستەی یەکەمدا وشەی (ئازاد) ناوێکی تایبەتییە و ئەرکی تەواوکەری بەیاریدەی بینیوە، چونکە واتای کاری تێپەڕی (وەرگرت)ی تەواوکردووە بەیاریدەی ئامرازی پەیوەندی (ژ).
٢. لە ڕستەی دووەمدا (ئێمە) جێناوی سەربەخۆیە بۆ کەسی یەکەمی کۆ و ئەرکی تەواوکەری بەیاریدەی بینیوە، چونکە واتای کاری تێپەڕی (دەڵێت)ی تەواوکردووە بەیاریدەی ئامرازی پەیوەندی (بە).
٣. لە ڕستەی سێیەمدا (مان) جێناوی لکاوە بۆ کەسی یەکەمی کۆ ئەرکی تەواوکەری بەیاریدەی بینیوە، چونکە واتای کاری تێپەڕی (ناردووە)ی تەواوکردووە بەیاریدەی ئامرازی پەیوەندی (بۆ).

٤. لە ڕستەی چوارەمدا (وڵات) ناوە ئەرکی تەواوکەری بەیاریدەی بینیوە، چونکە واتای کاری تێپەڕی (دەردەکات)ی تەواوکردووە بە یاریدەی ئامرازی پەیوەندی(لە).

٥. لە ڕستەی پێنجەمدا (باخچێ) ناوێکی تاکی نەناسراوە و ئەرکی تەواوکەری بەیاریدەی بینیوە، چونکە واتای کاری تێپەڕی (دچینیت)ی تەواوکردووە بەیاریدەی ئامرازی پەیوەندی (ل).

٦- لە ڕستەی شەشەمدا (سەرکەوتن) چاوگە ئەرکی تەواوکەری بە یاریدەی بینیوە.

ب ئەگەر لە ڕستەکانی بەشی (ب) بڕوانین دەبینین:

١. لە ڕستەی یەکەمدا پەیڤی (کارەکە) ناوێکی تاکی ناسراوە و ئەرکی تەواوکەری بەیاریدەی بینیوە، چونکە واتای کاری تێنەپەڕی (سەردەکەوین)ی تەواوکردووە بەیاریدەی ئامرازی پەیوەندی
(لە- دا).

٢. لە ڕستەی دووەمدا پەیڤی (ژوور) ناوێکی تاکی نەناسراوە و ئەرکی تەواوکەری بەیاریدەی بینیوە، چونکە واتای کاری تێنەپەڕی (نڤستبوو)ی تەواوکردووە بەیاریدەی ئامرازی پەیوەندی (ل- ێ).

٣. لە ڕستەی سێیەمدا پەیڤی (دهۆک) ناوێکی تایبەتییە و ئەرکی تەواوکەری بەیاریدەی بینیوە، چونکە واتای کاری تێنەپەڕی (دچین)ی تەواوکردووە بەیاریدەی ئامرازی پەیوەندی (ە).

٤. لە ڕستەی چوارەمدا پەیڤی (خوێندکاران) ناوێکی کۆی نەناسراوە و ئەرکی تەواوکەری بەیاریدەی بینیوە، چونکە واتای کاری تێنەپەڕی (هاتینە)ی تەواوکردووە بەیاریدەی ئامرازی پەیوەندی (بۆ).

٥. لە ڕستەی پێنجەمدا پەیڤی (ئێوە) جێناوی کەسی سەربەخۆیە و ئەرکی تەواوکەری بەیاریدەی بینیوە، چونکە واتای کاری تێنەپەڕی (گەیشت)ی تەواوکردووە بەیاریدەی ئامرازی پەیوەندی (بە).

دەستور

تەواوکەری بەیاریدە: ئەو ناوەیە یان ئەو جێناوەیە کە لە ڕستەدا واتای کار تەواودەکات، بەیارمەتی ئامرازی پەیوەندی (بە- ەوە، لە- دا، بۆ، بەرەو، ژبۆ، ژ، ل، د، ە.....) تەواوکەری بەیاریدە لەگەڵ کاری (تێپەڕ ، تێنەپەڕ، ناتەواو، بکەرنادیار) دا دێت.

ڕاهێنان - ١

ئەم ناوانەی خوارەوە لە ڕستەدا بەکاربهێنە، جارێك ببنە بەرکار و جارێك ببنە تەواوکەری بەیاریدە:

(وڵات- ڕۆژنامە- پێشمەرگە- زانست- پەرلەمان)

ڕاهێنان - ٢

وەڵامی ڕاست هەڵبژێرە:

١. یادی ڕاپەڕین لە گەلی کوردستان پیرۆزدەکات. ئەرکی گرێی(گەلی کوردستان) بریتییە لە:

ئـ- بکەر ب- بەرکار پ- تەواوکەری بەیاریدە ت- جێگری بکەر

٢. تەواوکەری بەیاریدە لەگەڵ چ جۆرە کارێک دێت؟

ئـ- تێپەڕ ب-تێنەپەڕ پ-تێپەڕ و تێنەپەڕ ت- هیچیان

٣. لە باخچەی بەهار گوڵم چنیوە. کاری (چنیوە) لە چ ڕێژەیەکدایە؟

ئـ- ڕابردووی نزیک ب- ڕابردووی بەردەوام

پ- ڕابردووی دوور ت- ڕابردووی تەواو

٤. نامەکەت بە کێدا نارد؟ تەواوکەری بەیاریدە لە ڕستەکەدا

ئـ- ناوە ب- جێناوی کەسی سەربەخۆیە پ- جێناوی لکاوە ت- جێناوی پرسە

٥. بۆی کڕیم. ئەرکی (ی)

ئـ- بکەر ب- نیهاد پ- بەرکار ت- تەواوکەری بەیاریدە

ڕاهێنان - ٣

جیاوازی لەنێوان بەرکار و تەواوکەری بەیاریدە چییە؟ بە نموونە ڕوونیبکەوە:

ڕاهێنان - ٤

ئەم ڕستانەی خوارەوە شیبکەوە:

ئ- شکۆ کتێبیان ژبۆ مە دکڕیت.

ب- گۆڤارەکانیان بە خوێندکاران بەخشی.

پ- مامۆستا لە هۆڵی قوتابخانەدا دیارییەکەی پێشکەشکردین.

ت- ئەم شیعرەم بۆتان نووسیوە.

جێناو

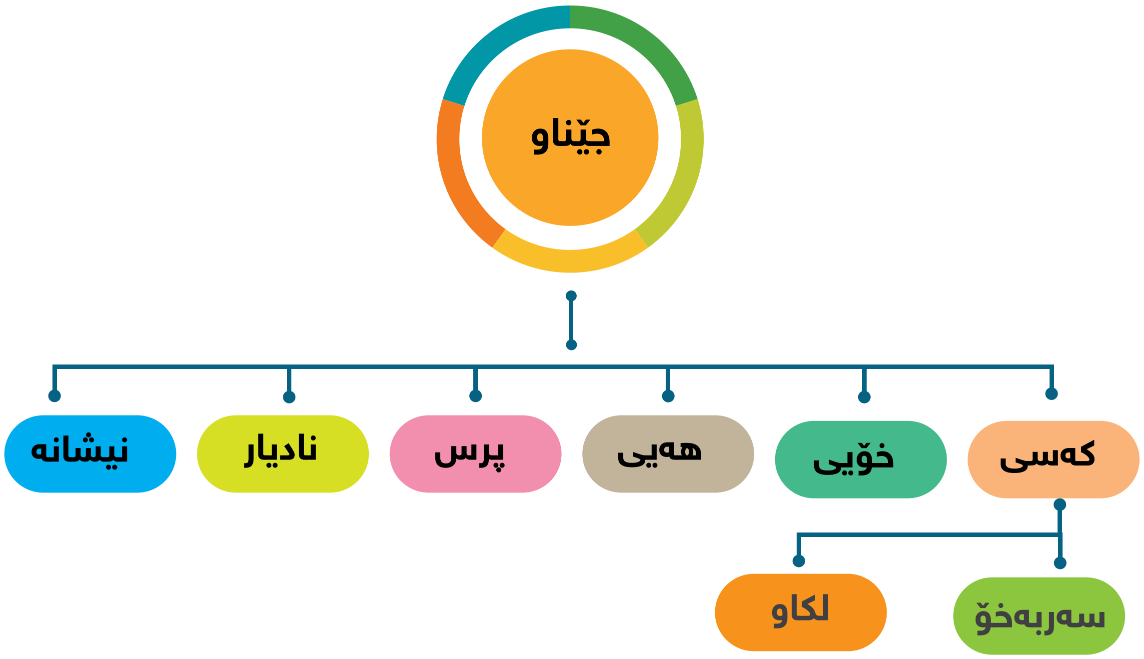

جێناوی خۆیی

(١)

ئـ- دیار خۆی لە ئاوێنەدا دیت. (بەرکار)

ب - وێ خۆ ل ئاوینێدا دیت.

(٢)

ئـ- خۆم دەچم بۆ کتێبخانە. (بکەر)

ب- ئەز ب خۆ دچم بۆ کتێبخانێ.

(٣)

ئـ- ئەوە خۆت بوویت کە لە ڕووبارەکەدا پەڕیتەوە. (تەواوکەری کاری ناتەواو)

ب- ئەڤە تو ب خۆ بوویت کو ژ ڕیباری دەربازبووی.

(٤)

ئـ- نازدار کچەکەی خۆیی نارد بۆ زانکۆی دهۆک. (دیارخەری ناو)

ب- نازدارێ کچا خۆ هنارده زانکۆیا دهۆکێ.

/٥

ئ- تۆ لە خۆتەوە بڕیارمەدە. (تەواوکەری بەیاریدەیە)

ب- تو ژ خۆڤە بڕیارنەدە.

/٦

ئ- خۆی زانا و شارەزایە. (نیهاد)

ب- ئەو ب خۆ زانا و شەهرەزایە.

/٧

ئ- خۆیان خەڵاتکران. (جێگری بکەر)

ب- ب خۆ هاتە خەڵاتکرن.

لەم ڕستانەی سەرەوەدا پەیڤی (خۆ) وەکو جێناوی خۆیی بەکارهاتووە و لەهەریەک لەو ڕستانەدا ئەرکی تایبەتی خۆی هەیە:

١. لە ڕستەی ژمارە (١)ی (ئ)دا: پەیڤی (خۆی) لە وشەی (خۆ) و جێناوی کەسیی لکاوی (ی) پێکهاتووە و لەگەڵ ناوی (دیار) بەکارهاتووە بۆ ئەوەی زیاتر جەخت لە کەسەکە بکات، هەر بۆ زیاتر چەسپاندنی ئەو کەسەش، کە کەسی سێیەمی تاکە، جێناوی کەسیی لکاوی(ی) خراوەتە سەری و بووە بە (خۆی)، ئەگەر زیاتریش لە ڕستەکە وردبینەوە بۆمان دیاردەبێت کە پەیڤی (خۆی) ئەرکی (بەرکار) لە ڕستەکەدا دەبینێت کە یەکێکە لە ئەرکەکانی (ناو) لە ڕستەدا.

بەهەمان شێوەش لە ڕستەی یەکەم(ب) دا (وی خۆ ل ئاوێنێدا دیت)، پەیڤی خۆ هەر ئەو ئەرکەی پێشوو دەبینێت، بێئەوەی هیچ جێناوێکی کەسیی لکاوی خرابێتە سەر.

٢. لە ڕستەی ژمارە (٢)ی (ئـ)دا: پەیڤی (خۆم) لە وشەی (خۆ) و جێناوی کەسیی لکاوی (م)ی کەسی یەکەمی تاک دروستبووە، بەکارهێنانیشی لەم ڕستەیەدا هەر بە مەبەستی جەختکردنە لە جێناوی کەسیی سەربەخۆی (من)، لەڕستەکەشدا ئەرکی (بکەر)ی ڕستەکەی لە ئەستۆ گرتووە.

هەر بەم جۆرەش لە ڕستەی ژمارە (٢)ی (ب)دا، پەیڤی (خۆ)، دیسان هەر بۆ جەختکردنەوە جێناوی (ئەز)ە، ئەرکەکەشی لە ڕستەدا وەک ئەوەی پێش خۆی (بکەر)ی ڕستەکەیە.

٣. لــە ڕســتەی ژمــارە (٣)ی (ئــ)دا: پەیڤی (خــۆت) لە (خۆ) و جێناوی کەســیی لــکاوی (ت) دروســتبووە، لەجیاتــی نــاوی ئــەو کەســە بەکارهاتــووە کــە لــە ڕووبارەکــە پەڕیوەتەوە، ئەرکەکەشــی لەم ڕســتەیەدا تەواوکەری ڕاســتەوخۆی کاری ناتــەواوە، هەر بەو جۆرەش لــە ڕســتەی ژمــارە (٣)ی (ب)دا پەیڤــی (خــۆ) تەواوکــەری ڕاســتەوخۆ کاری ناتــەواوە.

٤. لــە ڕســتەی ژمــارە (٤)ی (ئــ)دا: دیســان ژی پەیڤــی (خۆی) لە وشــەی (خــۆ)و جێناوی کەسیی لــکاوی (ی) دروســتبووە، بەکارهێنانیشــی هــەر بــۆ مەبەســتی جەختکردنــە لە ناوەکــە، ئەگــەر بــۆ ئەم مەبەســتە نەبوایــە دەمانتوانــی بڵێین (نــازدار کچەکــەی نارد بۆ زانکــۆی دهــۆک)، لێــرەدا لــە وانەیــە ئــەو کچە، کچــی نــازدار خــۆی نەبێت، بــەڵام ئەو ناردبێتــی بــۆ زانکۆی دهۆک، کەچی ڕســتەکە بەم شــێوەیە دەردەبڕێن: (نــازدار کچەکەی خۆیــی نــارد بــۆ زانکــۆی دهۆک) ئــەو کاتە جەختمان لەســەر ئــەوە کرد کــە کچەکە هی نــازدارە و پەیوەنــدی بە ئەوەوە هەیــە. ئەرکی (خۆی) لەو ڕستەیەشــدا دەبێتە دیارخەری نــاوی کچەکــە. هەر بەم جۆرەش لە ڕســتەی ژمارە (٤)ی (ب)دا، پەیڤــی (خۆ) جەختکردنە بــۆ نــاوی کچەکە و بــووە بە دیارخــەری، بەهــۆی ئامرازی دانــە پاڵی (ا).

٥. ئینجــا لە ڕســتەی ژمــارە (٥)ی (ئــ)دا: پەیڤی (خۆت)، لــە (خۆ)و جێناوی کەســیی لکاوی (ت) پێکهاتــووە کــە ئەویــش بــۆ جەختکــردن و جێگیربوون خراوەتە ســەری، ئەرکیشــی تەواوکــەری بەیاریــدەی کاری (بڕیارمەدە)یە. لە هەمان ڕســتەی ژمارە (٥)ی (ب)دا، پەیڤی (خــۆ) بەبــێ جێنــاوی کەســیی لــکاو بەکارهاتووە و لــەو ڕســتەیەدا ئەرکــی تەواوکەری بەیاریــدەی کاری (بڕیارنەدە)یە.

٦. لــە ڕســتەی ژمارە (٦)ی (ئــ)دا: پەیڤی (خۆی) لــە جێناوی (خــۆ) و (ی)ی جێناوی لکاوی کەســی پێکهاتووە و ئەرکەکەشــی (نیهاد)ی ڕســتەکەیە. هەروەها لە ڕســتەی ژمارە(٦)ی (ب)دا، نیهادە.

٧. لە ڕســتەی ژمارە (٧)ی (ئ)دا: پەیڤی (خۆیان) لە (خۆ) و جێناوی کەســیی (یان) پێکهاتووە و لێــرەدا وەک (جێگــری بکەر) بەکارهاتووە چونکە کاری ڕســتەکە، کارێکــی بکەرنادیارە. بە هەمان شــێوە لە ڕســتەی ژمارە (٧)ی (ب)دا، خــۆ جێگری بکەرە.

دەستور

١ جێناوی (خۆ) : جێناوێکی هاوبەشە لەنێوان هەر شەش کەسیی تاک و کۆدا، ئەم جێناوەش واتای خۆیەتی و خاوەنییەتی دەگەیەنێت و کاتێک جێناوە کەسییە لکاوەکانی دەخرێتە سەر وەک (خۆم- خۆت- خۆی- خۆمان- خۆتان- خۆیان)

٢ لە زمانی کوردیدا ئەم جێناوە چەند شێوەیەکی هەیە وەک:

- ئ- **خۆ:** نموونە: ← بە ماندووبوونی خۆم دەرچووم.
- ب- **خوە:** نموونە: ← سەرکەڤتن ژ بۆ خوە کرە ئامانج.
- پ- **خود:** نموونە: ← خودی خۆی هات.

٣ جێناوی خۆیی لە دووباردا بەکاردێت:

ئ- بۆ جەختکردن (ناو) یان (جێناو) وەک: ئەو خۆی نامەی نووسی.

لێرەدا جێناوی (خۆ) بۆ جەختکردنی جێناوی (ئەو) بەکارهاتووە و ئەگەر بۆ ئەم مەبەستە نەبوایە، دەمان توانی بڵێین: ئەو نامەی نووسی.

ب- ئەگەر (بکەر) و (بەرکار)ی ڕستەکە یەک بن ئەوا دەتوانین جێناوی (خۆ) بەکاربێنین وەک: من خۆمم پێگەیاند.

لەم ڕستەیەدا (بکەر) و (بەرکار) یەک کەسن و چونکە (خۆ) وەک (بەرکار) بەکارهاتووە، بۆیە بوونی لە ڕستەدا پێویستە، بە لابردنیشی ڕستەکە دەشێوێت.

٤ لە زاری کرمانجی سەروودا جێناوی (خۆ- خوە) بەتەنیا بەکاردێت و جێناوی لکاوی ناخرێتە سەر، ئەم جێناوەش:

ئ- ئەگەر (بکەر) یان (نیهاد) یان (جێگری بکەر) بوو، ئەوا پێشگری (ب)ی دەخرێتە پێش وەک:

- ئەز ب خۆ هاتم. — من خۆم هاتم.
- ئەو ب خۆ نەزانە. — ئەو خۆی نەزانە.
- ئەو ب خۆ هاتە گرتن. — ئەو خۆی گیرا.

ب- بەڵام ئەگەر (بەرکار) بوو ئەوا ئەم (ب)ی پێشگرە وەرناگرێت و پێویستی پێی نابێت وەک:

- من خۆ شوشت.   من خۆمم شوشت.
- تە خۆ دیتی.   تۆ خۆتت بینی.

٥ (خۆ) دەکرێت بەتەنیا و بەبێ جێناوی لکاو بەکاربێت وەک:

- خۆ بەخۆ دانیشتبووین.   ئەم خۆ ب خۆ ڕونیشتبووین.

دەشکرێت لەگەڵ جێناوە لکاوەکانی کۆمەڵەی یەکەم و دووەمیش بەکاربێت وەک:

- خۆم دەچم بۆ بازاڕ.   (م: جێناوی لکاوی دەستەی یەکەمە)

هەروەها هەندێ جار دوو جێناوی کۆمەڵەی یەکەم لەدواییەک دێن و دەخرێنە سەر (خۆ) وەک:

- خۆتم لێ مەکە بە بلیمەت: (ت.م)

یان جێناوێکی کۆمەڵەی یەکەم و یەکێکی کۆمەڵەی دووەم لەدواییەک دەخرێنە سەر (خۆ) وەک:

- ئەم کوڕانە برادەری خۆمن (خۆمانن). (م، ن) (مان، ن).

٦ جێنــاوی (خۆ) لە بەکارهێنانda تەواوی ئەرکەکانی نــاو دەبینێت و دەبێتە:(بکەر، بەرکار، نیهــاد، تەواوکەری بەیاریدە، دیارخەری نــاو، تەواوکەری کاری ناتەواو و جێگری بکەر).

٧ جێناوی (خۆ) لە ڕووی ڕەگەزەوە بێلایەنە، بۆنمونە:

- ئازادی کوڕێ خۆ نەهینایە.   (نێر)
- نازدارێ خۆ ئامادەکرییە.   (مێ)

٨ جێنــاوی (خــۆ) ئەگــەر جێناوێکی کۆمەڵەی یەکەمــی پێوەلکا ئەوا لەگــەڵ کاری تێپەڕ و تێنەپــەڕ بەکاردێــت، بۆ نمونە:

- خۆمان خانووەکەمان فرۆشت. (تێپەڕ)
- خۆیان هاتنەوە.   (تێنەپەڕ)

بــەڵام ئەگــەر دوو جێنــاوی کۆمەڵــەی یەکەمــی پێوە بلکێت ئــەوا تەنیا لەگــەڵ کاری تێپــەڕدا بەکاردێت، بـۆ نمونـە:

- زەوییەکەی خۆمانمان فرۆشت.
- کتێبەکەی خۆمت پێشکەشدەکەم.

ڕاهێنان - ١

جێناوی (خۆ) لە ڕستەدا بەکاربێنە بە مەرجێك:

١. لە ڕستەی یەکەمدا (بکەر)بێت.

٢. لە ڕستەی دووەمدا تەواوکەری کاری ناتەواو بێت.

٣. لە ڕستەی سێیەمدا نیهاد بێت.

٤. لە ڕستەی چوارەمدا دیارخەری ناوبێت.

٥. لە ڕستەی پێنجەمدا جێگری بکەر بێت.

ڕاهێنان - ٢

وەڵامی ڕاست هەڵبژێرە:

١. خۆمان پێشەنگ بووین. ئەرکی (خۆمان) بریتییە لە:

ئـ- بکەر　　ب- بەرکار　　پ- نیهاد　　ت- جێگری بکەر

٢. وڵاتی خۆم دەپارێزم. ئەرکی (خۆم) بریتییە لە:

ئـ- بکەر　　ب- بەرکار　　پ- دیارخەری ناو　　ت- جێگری بکەر

٣. جێناوی (خۆ) پێشگری (ب)ی وەرناگرێت ئەگەر لە ئەرکی

ئـ- بکەر　　ب- بەرکار　　پ- نیهاد　　ت- جێگری بکەر

٤. دەتوانین جێناوی خۆیی لە ڕستەدا لاببەین ئەگەر بۆ

ئـ - جەختکردنەوە بێت　　ب- نیهاد بێت　　پ- بەرکار بێت　　ت- جێگری بکەر بێت

٥. لە .... وە وەڵامی هیچ پرسیارێک مەدەوە.

ئـ- خۆم　　ب- خۆت　　پ- خۆی　　ت- خۆیان

٦. بستێک لە خاکی .... بە هەموو زێڕی دونیا ناگۆڕمەوە.

ئـ- خۆم　　ب- خۆت　　پ- خۆی　　ت- خۆیان

٧. ئەو (ب خۆ) هاتە گرتن. ئەرکی جێناوی (ب خۆ) چییە لەمانە:

ئـ- بەرکار ب- بکەر پـ- جێگری بکەر ت- نیهاد

٨. جێناوی خۆیی لە ڕووی ڕەگەزەوە:

ئـ- دووولایەنە ب- ڕەگەزی نێرە پـ- ڕەگەزی مێیە ت- بێلایەنە

٩. لە ڕستەی (خۆمان خۆمانمان دەربازکرد.) ئەرکی جێناوی (خۆمان)ی دووەم بریتییە لە:

ئـ- بکەر ب- بەرکار پ- دیارخەری ناو ت- نیهاد

ڕاهێنان - ٣

ئەم ڕستانە شیبکەوە:

١. من خۆم چووم بۆ کتێبخانە.

٢. ئەو ب خۆ دهێتە دامەزراندن.

جێناوی هەیی

(ئ)

١. نامەی تۆ هاتووە، هیی ئەو نەهاتووە.

٢. کتێبی من مەخوێنەوە، هیی خۆت بخوێنەوە.

٣. بە قەڵەمی من مەنووسە، بە هیی خۆت بنووسە.

٤. خانووەکانی ئێمە چاکن، هیی ئەوان چاک نین.

(ب)

١. نامەێ تە هاتییە، یێ وی نەهاتییە.

٢. کتێبا من نەخوینە، یا خۆ بخوینە.

٣. ب قەلەمێ من نەنڤیسە، ب یێ خۆ بنڤیسە.

٤. خانییێن مە چاکن، یێن وان چاکنینە.

لەمەوبەر زانیومانە، کە جێناو لەجیاتی ناوێک یان شتێک لە ڕستەدا بەکاردێت، جێناوی (هەیی) بەتەنیا ناتوانێت ئەرک ببینێت، بەڵکو بە یارمەتیی وشەیەکی دیکە (ناو یان جێناو) گرێیەکی ناوی دروستدەکەن و ئەو کاتە ئەرک وەردەگرن.

ئەگەر سەیری ڕستەکانی بەشی (ئـ) بکەین، دەبینین لەهەر ڕستەیەکدا جێناوێکی (هەیی) هەیە، کە لەجیاتی ناوی شتێک یا کەسێک کە خاوەنییەتی ئەرک دەبینن.

١. لە ڕستەی یەکەمدا جێناوی (هی) لە بری (نامە) بەکارهاتووە، کە (ئەو) خاوەنییەتی، لەم ڕستەیەدا جێناوی (هی) لەگەڵ جێناوی کەسیی سەربەخۆی (ئەو) گرێیەکی ناوی دروستدەکەن و ئەرکیان دەبێتە(بکەر).

٢. لە ڕستەی دووەمدا جێناوی (هی) لەشوێنی (کتێب) بەکارهاتووە، کە (خۆت) خاوەنییەتی، لەم ڕستەیەدا جێناوی (هی) لەگەڵ جێناوی خۆیی (خۆت) گرێیەکی ناوی دروستدەکەن و ئەرکی (بەرکار) دەبینن.

٣. لە ڕستەی سێیەمدا جێناوی (هی) لەجیاتی (قەڵەم) بەکارهاتووە، کە خۆت خاوەنیەتی بۆیە جێناوی (هی) لەگەڵ جێناوی خۆیی (خۆت) گرێیەکی ناوی دروستدەکەن و ئەرکی (تەواوکەری بەیاریدە) دەبینن.

٤. لەڕستەی چوارەمدا جێناوی (هی) لەشوێنی (خانوو) بەکارهاتووە، کە ئەوان خاوەنییەتی، لەم ڕستەیەدا جێناوی (هی) لەگەڵ جێناوی کەسی سەربەخۆیی ئەوان گرێیەکی ناوی دروستدەکەن و ئەرکی (نیهاد) دەبینن.

دەستور

جێناوی هەیی (هی- ئی- یا- یێ- یێن) ئەو جێناوەیە کە بۆ خاوەندارێتی بەکاردەهێنرێت و خاوەنەکەی دەشێت ناو، یان جێناو بێت و لە ڕستەدا ئەرکی ئەو ناوەی پێدەسپێررێت کە جێی دەگرێتەوە.

کاتێک جێناوی هەیی لەگەڵ وشەیەک دێت، ئەوا گرێی ناوی دروستدەکات، گرێی ناویش وەک ناو گشت ئەرکەکانی ناو دەبینێت. گرێی ناوی (هیی ئەوان) لە ڕستەدا ئەم ئەرکانە دەبینێت:

١- بکەر:	برای ئێمە هات، هیی ئەوان نەهات.
٢- بەرکار:	هیی ئەوان بهێنە.
٣- جێگری بکەر:	هیی ئەوان فرۆشراوە.
٤- تەواوکەری بەیاریدە:	بە هیی ئەوان نامە دەنووسم.
٥- نیهاد:	هیی ئەوان خوێندەوارە.
٦- تەواوکەری ڕاستەوخۆی کاری ناتەواو:	پارەکە هیی ئەوانە.
٧- تەواوکەری بەیاریدەی کاری ناتەواو:	ماڵی من لە هیی ئەوان جوانترە.

تێبینی

جێناوی هەیی نابێتە دیارخەر، چونکە خۆی دیارخراوە پێویستی بە دیارخەر هەیە.

ڕاهێنان - ١

جێناوی (هی) لەگەڵ دیارخەرەکەی لە سێ ڕستەدا بەکاربهێنە بە مەرجێك ببێتە:

١. بکەر.　　٢. بەرکار　　٣. تەواوکەری بەیاریدە.

ڕاهێنان - ٢

وەڵامی ڕاست هەڵبژێرە:

١. خانووی ئێوە کۆنە، هیی ئێمە تازەیە. ئەرکی (هیی ئێمە)

ئـ - بەرکار　　ب- دیارخەری ناو　　پ- جێگری بکەر　　ت- نیهاد

٢. ئەم کراسە لە هیی منە. ئەرکی (هیی من)

ئـ - تەواوکەری بەیاریدەی کاری ناتەواو　　ب- تەواوکەری بەیاریدە

پ- نیهاد　　ت- بکەر

٣. ب پێنووسێ خۆ وانێ بنڤیسە. ئەگەر لە جیاتی (پێنووسێ) جێناوی هەیی دابنێین دەبێتە

ئـ- هیی　　ب- هین　　پ- یا　　ت- یێ

٤. ئەڤ هنارە یێن هەڵەبجەنە. جێناوی (یێن) بەکاردێت بۆ ناوی:

ئـ- تاکی مێ　　ب- تاکی نێر　　پ- کۆی نێر و مێ　　ت- هەموویان

٥. کتێبا من نەخوینە، یا خۆ بخوینە. ئەرکی (یا خۆ): بریتییە لە:

ئـ- بکەر　　ب- بەرکار　　پ- نیهاد　　ت- جێگری بکەر

٦. کام لەم جێناوانە بێ دیارخەر لە ڕستەدا بەکارنایێت؟

ئـ - کەسی سەربەخۆ　　ب- پرس　　پ- هەیی　　ت- خۆیی

ڕاهێنان - ٣

ئەم ڕستانە شیبکەوە:

١. وتاری یەکەم هیی هێمن بوو.

٢. باخچێ مە ژ یێ وە جوانترە.

هاوەڵناوی بکەر

یەکەم: هاوەڵناوی بکەری داڕێژراو

١. مرۆڤی نووسەر ڕوناکبیرە.

٢. دەردی کوشندە ئازاری زۆرە.

٣. ب دەستێن لەرزۆک و ب چاڤێن گریۆک ژینا خۆ نەبوورینە.

٤. مرۆڤی زانا خزمەتدەکات.

٥. کوڕە نانەواکە دەستپاکە.

٦. مرۆڤی نقستی هایی ژ خۆ نینە.

٧. میوەی گەیشتوو بخۆن.

٨. منداڵی نابینا شایانی یارمەتیدانە.

٩. شەهید نەمرە.

١٠. خوای پەروەردگار کەسی دادگەر سەردەخات.

ئەگەر بەوردی ڕستەکان بخوێنینەوە و لێیان وردبینەوە، دەبینین لەهەر ڕستەیەکدا، پەیڤێک یان زیاتر لە پەیڤێک هەیە کە واتای بکەری دەبەخشێت و ئاماژە بە ئەنجامدەرەکە دەکات، بۆ نموونە:

١. لە ڕستەکانی یەکەم تا پێنجەم وشەکانی (نووسەر، کوشندە، لەرزۆک، گریۆک، زانا) کەسێک دەردەخەن کە سیفەتی هەمیشەیی دەبەخشن بە ئەنجامدەرەکەی و هەریەکەیان لە (ڕەگی کار + پاشگر) دروستکراون و هاوەڵناوی بکەری داڕێژراون.

٢. لە ڕستەی پێنجەمدا پەیڤی (نانەوا) ئاماژە بە کەسێک دەکات کە سیفەتێکی هەمیشەیی هەڵگرتووە و لە(ناوی بەرجەستە و پاشگرێک) دروستبووە و بووەتە هاوەڵناوی بکەری داڕێژراون.

٣. لە ڕستەی شەشەمدا پەیڤی (نقستی) هەر ئەو مەبەستە دەبەخشێت کە پەیڤە دەستنیشانکراوەکان لەڕستەکانی پێشوودا دەیبەخشن، بەڵام لەڕووی دروستبوونەوە لە قەدی چاوگی (نقستن) و پاشگری (ی) دروستبووە و ئاماژە بەو کەسە دەکات کە کاری نوستنەکەی ئەنجامداوە، بۆتە هاوەڵناوی بکەری داڕێژراو.

٤. لە ڕستەی حەوتەمدا دەبینین پاشگری(وو) یان (ی)دەخرێتە سەر قەدی چاوگی (گەیشتن) بۆ ئەوەی بیکات بە (گەیشتوو-گەیشتی) کە هاوەڵناوێکی بکەری داڕێژراوە.

٥. لە ڕستەی هەشتەمدا پەیڤی (نابینا)، هاوەڵناوی بکەری داڕێژراوە و لە (پێشگر و ڕەگی کار و پاشگر) دروستکراوە و سیفەتێکی هەمیشەیی بە کەسەکە دەدات.

٦. لە ڕستەی نۆیەمدا (نەمر)، هاوەڵناوی بکەری داڕێژراوە و لە پێشگر و ڕەگی کار هاتیە دروستکردن.

٧. لە ڕستەی دەیەمدا دوو پەیڤ هەن کو دبنە هاوەڵناوی بکەری داڕێژراو، ئەو دوو پەیڤەش بریتین لە: (پەروەردگار) و (دادگەر)، کە هەردووکیان بە یەک دەستور دروستکراون ئەویش ناوی واتایی و پاشگرە.

دەستور

هاوەڵناوی بکەری داڕێژراو: پەیڤێکە کارێکی ئەنجامداوە بۆی بووەتە سیفەتێکی هەمیشەیی. سەرچاوەی دروستکردنی ئەڤ جۆرە هاوەڵناوە (چاوگ یا ناوە).

چەند ڕێگایەکی دروستکردنی هاوەڵناوی بکەری داڕێژراو.

یەکەم ناوی واتایی + پاشگر

ئ- پاشگری (مەند) وەک: هۆشمەند، بەهرەمەند...

ب- پاشگری (بار) وەک: تاوانبار، ستەمبار...

پ- پاشگری (گەر) وەک: دادگەر، ستەمگەر...

ت- پاشگری (گار) وەک: پەروەردگار...

ج- پاشگری (وان، ڤان) وەک: مەلەوان، هۆزانڤان...

چ- پاشگری (ناک) وەکو: خەمناک.

ح- پاشگری (وەر) وەک: بەهرەوەر.

دووەم ‹ ڕەگی کار + پاشگر

ئـ- پاشگری (ەر) وەک: بینەر، خوێنەر.

ب- پاشگری (یار) وەک: بڕیار، زانیار.

پ- پاشگری (ندە) وەک: بەخشندە.

ت- پاشگری (ۆک) وەک: گەڕۆک، مژۆک.

ج- پاشگری (ەک) وەک: گیرەک.

چ- پاشگری (ا) وەک: بینا، زانا

سێیەم ‹ ناوی بەرجەستە + پاشگر

هەندێکیشیان دەچنە سەر ناوی بەرجەستە و دەیانکەن بە هاوەڵناوی بکەری داڕێژراو وەک.

ئـ- ەوا، ەوان، ڤان، وەک: نانەوا، شاخەوان، دارڤان

ب- وەر، وەک: سەروەر.

چوارەم ‹ پێشگر + ڕەگی کار + پاشگر

پێشگر + ڕەگی کار + پاشگر، وەک:

ب + خۆ + ەر = بخۆر، نەخۆر

ب + کە + ەر = بکەر، نەکەر

پێنجەم ‹ پێشگر + ڕەگی کار

پێشگر + ڕەگی کار، وەک: بمر، بسۆت، بنووس، بگۆڕ، نەگۆڕ، نەکوژ

هەندێک ڕەگی کاری چاوگی دارژاوە دەبێتە هاوەڵناوی بکەری داڕێژراو، وەک:

هەڵگر، ڕاگر، هەڵبەز

شەشەم قەد + پاشگر

ئـ - پاشگری (وو، ی) کە دەچێتە سەر قەدی چاوگی تێنەپەڕی (تائی و دالی)وەک:

- نووســتن نووست + وو = نووستوو / نوستی.
  نووســـت+ ی = نووستی
- مردن مــــــرد + وو = مردوو / مردی.
  مــــــرد + ی = مردی

بەڵام ئەگەر چاوگەکە (یائی) بوو ئەوا پاشگر دەبێتە (و) لەجیاتی (وو) وەک:

- فڕین فڕی فڕیو (فڕی).
- بەزین بەزی بەزیو (بەزی).

ب- پاشگری (ەوار، ەڤان) دەچێتە سەر قەدی چاوگی تێپەڕ و دەیکا بە هاوەڵناوی بکەری داڕێژراو وەک:

- خوێندن = خوێند + ەوار = خوێندەوار (خوێندەڤان)

تێبینی

١. ئـەو هاوەڵناوە بکەرییە داڕێژراوانەی کە بە پاشـگری (نـدە) کۆتاییان دێت و لە ڕەگی کارەوە دروستدەبن بە زۆری بۆ کار و سیفەتێکی ناجێگیر بەکاردێن، بۆ نمونە کە دەڵێین: (کوشـندە) مەبەسـتمان کەسـێکە یان شـتێکە کـە کاری کوشـتنەکە ئەنجامـدەدات و بە ئەنجامدانـی کارەکە سـیفەتەکەی لەسـەر لادەچێت، ئـەم جۆرە هاوەڵنـاوە بکەرانە لە کوردیـدا بەکارهێنانیان دەگمـەن و کەمە.

٢. ئـەو هاوەڵنـاوە بکـەر داڕێژراوانەی کە لە ڕەگی کار و پاشـگری (ا) دروسـتدەکرێت جـۆرە بەردەوامـی و جێگیری و هێزێک لە کار و سـیفەتیاندا هەیـە، وەک (زانا)، واتە کەسـێک ئەو سـیفەتەی بە بەردەوامـی تێدا هەبێت.

٣. پاشـگری (گـەر) کـە دەخرێنـە سـەر نـاوی واتایـی و دەیکەنـە هاوەڵنـاوی بکەری داڕێژراو، جۆرە زێدەڕۆیییک لە سـیفەتەکەیدا ڕوودەدات بۆ نمونە (سـتەمگەر) کەسـێکە کـە زوڵـم و سـتەمێکی زۆری لێ چـاوەڕوان دەکرێت.

٤. پاشگری (گەر) ئەگەر خرایە سەر ناوی بەرجەستە، نایکات بە هاوەڵناوی بکەری داڕێژراو، بەڵکو دەیکاتە ناوی پیشە وەک: (ئاسنگەر، دەرمانگەر، مسگەر.....).

٥. هاوەڵناوی بکەری داڕێژراو لە ڕستەدا دەبێتە دیارخەری ناو یان جێناو یان تەواوکەری کاری ناتەواو.

٦. ناوی بکەری داڕێژراو، گشت ئەرکەکانی ناو دەبینێت.

ڕاهێنان - ١

لەم چاوگانەی خوارەوە هاوەڵناوی بکەری داڕێژراو دروست بکە و چۆنیەتی دروستکردنیان بنووسە:

(سوتاندن- گۆڕین- نقستن- تێکردن- هەڵکەفتن)

ڕاهێنان - ٢

ئەم پرسیارانە وەڵامبدەوە:

١. جیاوازی لەنێوان ئەو هاوەڵناوە بکەرە داڕێژراوانەی کە بەهۆی پاشگری (ەر) و پاشگری (گەر) دروست دەکرێن چییە؟ لەڕووی دروستبوون و سیفەتەکانیانەوە.

٢. جیاوازی لەنێوان هەردوو پەیڤی (ستەمگەر) و (ئاسنگەر) چییە؟ لە ڕووی:

ئـ - شێوەی دروستکردن.

ب- مەبەستی بەکارهێنان.

ڕاهێنان - ٣

لە ڕستەی (گەلی زانا و تێگەیشتوو بە ئامانج دەگات):

١. وشەی زانا چییە و چۆن دروستکراوە؟

٢. وشەی تێگەیشتوو چییە و چۆن دروستکراوە؟

٣. وشەی (زانا)، (تێگەیشتوو) ئەرکیان چییە؟

٤. وشەیەکی تر بهێنە کە بەشێوەی وشەی (زانا) دروستکرابێت.

٥. وشەیەکی تر بهێنە کە بەشێوەی وشەی (تێگەیشتوو) دروستکرابێت.

ڕاهێنان - ٤

لە چاوگی (بەزین، بینین) بە چەند ڕێگا هاوەڵناوی بکەری داڕێژراو دروست دەکرێت؟ دەستنیشانیان بکە لە ڕستەدا بەکاریان بهێنە:

هاوەڵناوی بکەر

دووەم: هاوەڵناوی بکەری لێکدراو

١. کەسی ڕۆژنامەنووس بەدوای هەواڵدا دەگەڕێت.

٢. سەرکردەی گەشبین ناڕوخێت.

٣. لاوە ڕاوکەرەکەم دیت.

٤. ئەو بەڕە خۆکردەکەی کڕی.

لەبابەتـی هاوەڵناوی بکەری داڕێژراودا ئەوەمان دەرخسـت، کە ئەو جۆرە هاوەڵناوە بـە پلـەی یەکـەم لە چاوگـەوە بـە یارمەتیـی پاشـگر و پێشـگر دروسـتدەکرێت، هەروەها هەندێکیشـیان لەڕووی دروسـتبوونەوە سـەرچاوەکەیان ناوی واتایی و بەرجەستەیە لەگەڵ پاشـگر. لەم وانەیەشـدا ئەگـەر ئـەم نمونانەی هێناومانـن بخوێنینـەوە دەبینین:

١. لـە ڕسـتەی یەکەمدا پەیڤی (ڕۆژنامەنووس) بەکارهاتووە کـە لە ناوی (ڕۆژنامە) و ڕەگی (نـووس) دروسـتبووە و سـەرچاوەی پەیڤەکـەش چاوگی لێکـدراوی (ڕۆژنامەنووسـین)ە، بـەم پێیـە پەیڤـی (ڕۆژنامەنـووس)وەک هاوەڵنـاوی بکـەری لێکـدراو بەکارهاتـووە و ئـەم هاوەڵنـاوە سـیفەتێکی هەمیشـەیی بـەو کەسـانە دەدات کـە کارو پیشـەی ئەمان ڕۆژنامەنووسـییە.

٢. لە ڕسـتەی دووەمدا (گەشـبین) بەکارهاتـووە ئەم پەیڤەش لە هاوەڵناوی سـادەی (گەش) و لەڕەگـی کاری چاوگـی (بیـن)ەوە دروسـتبووە و پەیڤەکـە وەسـفی ناوی (سـەرکردە) دەکات کـە لـە ڕسـتەدایە، ئەم پەیڤـەش وەکـو هاوەڵناوی بکـەری لێکـدراو بەکارهاتووە چونکە سـیفەتێکی بـەردەوام بەو کەسـانە دەدات کە گەشـبینن.

٣. لـە نمونەی سـێیەمدا پەیڤـی (ڕاوکەر) بەکارهاتـووە ئەم پەیڤەش لەنـاوی (ڕاو) و (ڕەگی کار)ی (کـە) و پاشـگری (ەر) دروسـتبووە و سـەرچاوەی دروسـتکردنی دەگەڕێتەوە بۆ چاوگی لێکدراوی (ڕاوکردن)و سـیفەتێکی هەمیشـەییش بە خاوەنەکـەی دەدات کە ئەویش سیفەتی ڕاوکردنە.

٤. لـە نمونـەی چوارەمـدا پەیڤـی (خۆکـرد) دێتـە بەرچـاو کە لـە جێناوی خۆیـی (خۆ) و قـەدی (کرد)ی چاوگی تێپەڕی (کردن)ەوە دروسـتبووە و ئـەم پەیڤەش وەکو هاوەڵناوێکی بکەری لێکـدراو بەکارهاتووە.

دەستور

هاوەڵناوی بکەری لێکدراو: پەیڤێکە سیفەتێکی هەمیشەیی و توانایەکی تایبەتی بە هەڵگرەکەی دەبەخشێت و ئەم جۆرە هاوەڵناوە بکەرانەش لە کوردیدا بە چەند شێوەیەک دروستدەکرێن، گرنگترینیان ئەمانەن:

١ ناو لەگەڵ ڕەگی کار وەک:

گوڵفرۆش، وتارنووس، سەرتاش

٢ هاوەڵناو لەگەڵ ڕەگی کار، وەک:

تیژڕۆ، ڕەشپۆش، گەشبین، خۆشنووس

٣ هاوەڵکار لەگەڵ ڕەگی کار لەگەڵ پاشگر، وەک:

کەمخۆر، زۆرخۆر

٤ هاوەڵکار لەگەڵ ڕەگی کار وەک:

زۆرزان، دووربین، کەمبین

٥ ناو لەگەڵ ڕەگی کار لەگەڵ پاشگر، وەک:

نانخۆر، ئیشکەر، ناندەر

٦ ناو یان جێناوی خۆیی لەگەڵ قەدی چاوگی تێپەڕ وەک:

دەستکرد، خۆکرد.

٧ جێناوی خۆیی لەگەڵ ڕەگی کار وەک:

خۆڕاگر، خۆهەڵکێش، خۆناس.

٨ ناو لەگەڵ قەدی چاوگی تێپەڕ لەگەڵ پاشگری (وو) یان (ی) یان (ە) وەک:

کارکردوو (کارکردی، کارکردە)

گۆشتخواردوو (گۆشتخواردی، گۆشتخواردە)

تێبینی

هاوەڵنــاوی بکــەری لێکدراو وەک ناو لەڕســتەدا بەکاردێت و لەم بــارەدا دەتوانین ناوی لێبنێیــن (ناوی بکــەر)، هەروەها تایبەتمەندییەکانی ناویــش وەردەگرێت وەک:

ئ . دەکرێ کۆبکرێتەوە وەک:

خواپەرستان لە پەرستگەکاندا دەژین.

گوڵفرۆشان شادی دەبەخشن.

ب. دەکرێت وەک ناو ناسراو و نەناسراو بێت:

دەرمانفرۆشەکە کۆمەڵێک دەرمانی بەسەرچووی فڕێدا.

دەرمانفرۆشێکم لەڕێگادا بینی.

پ. ئەرکەکانــی نــاو دەبینێــت، دەبێتــە (بکــەر، بــەرکار، نیهــاد، تەواوکــەری بەیاریــدە، دیارخــەری نــاو، جێگــری بکــەر، تەواوکــەری کاری ناتــەواو). وەک:

١. وێنەگرەکە دوو وێنەی بۆ گرتین. ← (بکەر)

٢. وێنەگرەکەمان لە ئاهەنگی نەورۆز دیت. ← (بەرکار)

٣. وێنەگرەکە شارەزایە. ← (نیهادە)

٤. پارەکە بۆ وێنەگرەکە دەنێرم. ← (تەواوکەری بەیاریدە)

٥. وێنەی وێنەگرەکە زۆر جوان بوو. ← (دیارخەری ناو)

٦. ئەمە وێنەگرەکەیە. ← (تەواوکەری کاری ناتەواوە)

٧. وێنەگرەکە بینرا. ← (جێگری بکەر)

ت. هاوەڵنــاوی بکــەری لێکــدراو، وەک هاوەڵناوێک دەبێتە دیارخــەری ناو و تەواوکەری کاری ناتەواو.

ڕاهێنان - ١

ئەم پرسیارانە وەڵامبدەوە:

١. جیاوازی لەنێوان هاوەڵناوی بکەری داڕێژراو و لێکدراو چییە؟ لە ڕووی دروستبوونەوە؟

٢. کەی هاوەڵناوی بکەری لێکدراو وەکو ناو لەڕستەدا بەکاردێت و ئەو ئەرکانەش چین کە پێی دەسپێررێت؟

ڕاهێنان - ٢

وەڵامی ڕاست هەڵبژێرە.

١. نامەبەرەکە گەیشت. ئەرکی (نامەبەرەکە) بریتییە لە:

ئـ - بەرکار　ب- بکەر　پ- جێگری بکەر　ت- نیهاد

٢. کام لەم هاوەڵناوانە لە یاسای ڕەگی کاری چاوگی داڕێژراو دروستبووە؟

ئـ - نەبەز　ب- بوێر　پ- نەخۆر　ت- ڕاگر

٣. مرۆڤی خۆهەڵکێش ناپەسندە. یاسای دروستبوونی (خۆهەڵکێش) بریتییە لە:

ئـ - ناو+ڕەگی کار　ب- جێناوی خۆیی+ڕەگی کار+پاشگر

پ- جێناوی خۆیی+ڕەگی کار　ت- هاوەڵناو+ڕەگی کار

٤. پاشگری (گەر) ئەگەر خرایە سەر ناوی بەرجەستە چ دروستدەکات؟

ئـ- ناوی بکەر　ب- ناوی تایبەتی　پ- ناوی پیشە　ت- هاوەڵناوی بکەر

٥. ئەمە برای تێکۆشەرە. ئەرکی (تێکۆشەر) بریتییە لە:

ئـ- تەواوکەری کار　ب- تەواوکەری کاری ناتەواو

پ- دیارخەری ناو　ت- نیهاد

ڕاهێنان - ٣

لەم ڕستە و دێرە شیعرانەدا جۆری وشە هێڵ و بەژێردا هاتووەکان و چۆنیەتی دروستبوونیان و ئەرکەکانیان پیشانبدە:

١. مرۆڤی کێم پرس زوو تشتی فێرنابت.

٢. چەرخی ستەمکار خراپی پێکردین.

٣. ئەوە موژگانی تۆیە یان تیرێکی دڵدۆزە.

٤. زاڵمەی لە خوا نەترسەی کافرەی بێ مروەتە
قاتلەی عاشقکوژەی جەللادەکەی خونخوارەکەم

ڕاهێنان - ٤

لەم چاوگانە (گرتن، ماڵین، کێشان، بردن) هاوەڵناوی بکەری لێکدراو دروستبکە و چۆنیەتی دروستبوونی بنووسە.

هاوەڵناوی کراو

یەکەم: هاوەڵناوی کراوی دارێژراو

١. نامەیەکی نووسراوم بۆ ئازاد نارد.

٢. زەویی کێڵراو دانەوێڵەی لێدەچێندرێت.

٣. نانی سووتاو و ماستی ترشاو مەخۆ.

٤. لە گەشت و سەیراندا خەڵک زیاتر گۆشتی برژاو دەخۆن.

٥. پارەی سێوە فرۆشراوەکانم وەرگرت.

٦. میوەی بژاردە بکڕە.

لەوانەکانی پێشـــوودا و لە باســی هاوەڵنــاوی بکەردا گوتمان ئەو جــۆرە هاوەڵناوانە ســیفەتێکی هەمیشــەیی بە خاوەنەکانیان دەبەخشــن و ئاماژە بە بکەرەکە دەکەن. لەم بابەتە تازەیەشــدا ئەگــەر بەوردی تەماشــای ڕســتەکان بکەیــن دەبینین کە:

١. لە ڕســتەی یەکەمدا پەیڤی (نامە) ناوێکی گشــتییە لەپاڵ پەیڤی (نووســراو)دا بەکارهاتووە کــە لــە چاوگی (نووســین) وەرگیراوە بووەتە ســیفەتێکی هەمیشــەیی بۆ پەیڤــی (نامە)کە و کردەوەیەکی بەســەرداهاتووە و ئەم کردەوەیە، ئەو ســیفەتە هەمیشــەییەی پێبەخشیوە.

٢. لــە ڕســتەی دووەمــدا پەیڤــی (کێڵــراو) و لەگــەڵ پەیڤــی (زەوی) بەکارهاتــووە لەڕووی دروستبوونەوە لە چاوگی (کێڵان) دروستکراوە سیفەتێکی هەمیشەیی بە (زەوی)یەکە دەدات.

٣. لــە ڕســتەی ســێیەم و چوارەمــدا پەیڤــی (ســووتاو، ترشــاو ، بــرژاو) کردەوەیەکــی بەســەرداهاتووە و بۆی بووە بە ســیفەتێکی هەمیشــەیی و وەســفی پەیڤی (نان ، ماســت، گۆشــت)ی کردووە.

ئەمە لەڕووی واتاوە، لەڕووی دروستبوونیشــەوە وشــەکە دەچێتە ســەر چاوگی (ســووتان، ترشــان ، بــرژان)، کە چاوگی ســادەی تێنەپەڕی ئەلفین.

٤. لــە ڕســتەی پێنجەمــدا پەیڤــی (فرۆشــراو) هاوەڵنــاوی کــراوی دارێــژراوە و لــەڕووی

دروستکردنەوە لەچاوگی تێپەڕی (فرۆشتن)ەوە وەرگیراوە.

٥. لە ڕستەی شەشەمدا پەیڤی (بژاردە) هاوەڵناوی کراوی دارِێژراوە و لەڕووی دروستکردنەوە لەچاوگی تێپەڕی (بژاردن)ەوە وەرگیراوە.

دەستور

هاوەڵناوی کراوی دارِێژراو: پەیڤێکە کردەوەیەکی بەسەردا هاتووە و ئەم کردەوەیە بۆی بووە بە سیفەتێکی هەمیشەیی بێ ئەوەی بزانین ئەوەی کردەوەکەی بەسەردا هێناوە کێیە یان چییە، هەر لەبەر ئەم هۆیەشە کە ئەم جۆرە هاوەڵناوە دارِێژراوە بەزۆری لەو چاوگانە وەردەگیرێن کە تێپەڕ و نادیارن، هاوەڵناوە دارِێژراوەکەش وەسفی ناوێک یان جێناوێک دەکات کە لە پێشییەوە هاتووە، هەر کاتێکیش ئەم جۆرە پەیڤانە بەتەنیا لە ڕستەدا بەکاربێن و ناو و جێناویان لەگەڵدا نەیەت ئەوا دەبنە ناو و بە (ناوی کراو) دەناسرێن، بۆ نمونە:

١. نامە نووسراوەکەم بە دەست گەیشت. (نووسراو) هاوەڵناوی کراوی دارِێژراوە

٢. نووسراوەکەم بە دەست گەیشت. (نووسراو) ناوی کراوە

لە ڕستەی یەکەمدا وشەی (نووسراو) هاوەڵناوی کراوە و وەسفی ناوی (نامە)ی کردووە و دیارخەرییەتی. کەچی لە ڕستەی دووەمدا وشەکە دەبێتە (ناوی کراو) و وەک ناوێکی ئاسایی بەکارهاتووە، دیارە لەم بارەدا هەموو ئەرکەکانی ناویش دەبینێت و تایبەتییەکانیشی وەردەگرێت.

دروستکردنی هاوەڵناوی کراوی دارِێژراو:

أ- ئەم هاوەڵناوە کراوە بەزۆری لە چاوگی سادە و دارِێژراوی تێپەڕ دروستدەکرێت (ڕەگی کار) وەردەگرین ئینجا پاشگری (راو)یان (رای) دەخەینە سەر ڕەگەکە وەک:

نووسین ← نووس ← نووسراو(نووسرای)

هەڵواسین ← هەڵواس ← هەڵواسراو (هەڵواسرای)

-٢ قەدی چاوگی ئەلفی تێنەپەڕ + پاشگر وەک:

شکان ← شکا ← شکاو (شکای)

ڕژان ← ڕژا ← ڕژاو (ڕژاوی)

لکان ← لکا ← لکاو (لکای)

چاوگە تێنەپەڕەکان هاوەڵناوی کراویان لێ دروست نابێت (تەنها چاوگە ئەلفییەکان نەبێت)، ئەم چاوگە ئەلفییانە هەر چەند تێنەپەڕبن چونکە لە پێکهاتندا لە چاوگە تێپەڕە نادیارەکان دەچن کە ئەوانیش هەموویان دەبنە چاوگی ئەلفی بۆیە لە دروستکردنی هاوەڵناوی کراوی داڕێژراو لەم چاوگە ئەلفییە تێنەپەڕانە، هەمان دەستوری وەرگرتنیان لە چاوگە تێپەڕە نادیارەکان بەکاردەهێنن.

-٣ لە چاوگی تێپەڕ دەتوانین هاوەڵناوی کراوی داڕێژراو دروست بکەین بە وەرگرتنی قەدی چاوگ و زیادکردنی پاشگری (ە) وەک:

کوشتن ← کوشت + ە = کوشتە

بردن ← برد+ ە = بردە

هەڵبژاردن ← هەڵبژارد + ە = هەڵبژاردە

-٤ ئەرکی هاوەڵناوی کراوی داڕێژراو، دەبێتە دیارخەری ناو، یان تەواوکەری کاری ناتەواو.

-٥ ئەرکی ناوی کراوی داڕێژراو، گشت ئەرکەکانی ناو دەبینێت.

ڕاهێنان - ١

لەم چاوگانە هاوەڵناوی کراوی داڕێژراو دروستبکە و لە ڕستەدا بەکاریان بهێنە؟

(بینین، پێچان، چەسپاندن، بەستن، فرۆشتن، چنین)

ڕاهێنان - ٢

هاوەڵناوی کراوی داڕێژراو لەم ڕستانەدا دەربهێنە:

١- زەویی کێڵراو بە بڕشتە.

٢- گوندنشینەکان جۆی خوسێنراو دەدەن بە وڵاخەکانیان.

٣- کاڵای فرۆشراو وەرناگیرێتەوە.

٤- خوێندکارە بەخشراوەکان خەڵاتکران.

ڕاهێنان - ٣

ئەم ڕستانەی خوارەوە شیبکەوە:

١. جۆگەی هەڵبەستراو بەسودە.

٢. نووسراوەکان کۆدەکاتەوە.

هاوەڵناوی کراو
دووەم/ هاوەڵناوی کراوی لێکدراو

(أ)

١. جوتیارە ستەملێکراوەکە هەژارە.

٢. مرۆڤی دڵسووتاو مەڕەنجێنە.

٣. پرچی ڕەشداگیرساو جوانە.

٤. گەلی مافخوراو تێدەکۆشێت.

٥. دوای کڵاوی بابردوو مەکەوە.

(ب)

١. دڵسووتاو و ماڵڕماوان یارمەتی دەدرێن.

٢. بەشخوراوان تێدەکۆشن.

٣. خەڵاتکراوەکانم بینی.

هاوەڵناوی کراوی لێکدراو، کردەوەیەکی بەسەرداهاتووە کردەوەکەش بۆی بووە بە سیفەتێکی هەمیشەیی، بەڵام بکەری کردەوەکە دیار نییە و نازانین کێیە یان چییە. ئەگەر چاوێک بە سەرجەم ڕستەکاندا بخشێنین دەبینین ئەو پەیڤانە بەپێی چەند بنەمایێک بوونەتە هاوەڵناوی کراوی لێکدراو.

أ

١. لە ڕستەی یەکەمدا، پەیڤی (ستەملێکراو) کە سیفەتێکی هەمیشەیی بە جوتیارەکە دەبەخشێت، لە ناوێک و ڕەگی کاری چاوگی (لێکردن) و پاشگری (راو) دروستبووە.

٢. لە ڕستەی دووەمدا، پەیڤی (دڵسوتاو) وەسفی ناوی (مرۆڤ)مان پێکردووە، ئەم پەیڤە بووە بە سیفەتێکی هەمیشەیی و جۆری دروستکردنەکەی بریتییە لە ناوێک و قەدی

چاوگی تێنەپەڕی (سـووتان) و پاشـگری (و)، لێرەدا پێویستە سـەرنج لە چاوگەکە بدەین کـە تێنەپەڕ و ئەلفییـە، ئەمەش لەوانەی ڕابـردوو ڕوونکرایەوە.

٣. لـە ڕسـتەی سـێیەمدا پەیڤێکی تێدایە کە سـیفەتێکی هەمیشـەیی بە پەیڤە وەسـفکراوەکە دەبەخشـێت و خۆشـی وەک ناوێکی گشـتی پیشـاندەدات. ئەم پەیڤە دەبێت بە هاوەڵناوی کـراوی لێکـدراو بە پێـی دەسـتورێکی تایبەتییـەوە دروسـتبووە. پەیڤەکـەش بریتییە لە (ڕەشداگیرسـاو) کە وەسـفی ناوی (پرچ) دەکات و بووە بە سـیفەتێکی هەمیشـەیی بۆی، ئـەم هاوەڵناوە کـراوە لێکدراوەش لـە هاوەڵناوێک و قەدی چاوگی داڕێـژراوی تێنەپەڕی ئەلفی (داگیرسـان) و پاشـگری (و) دروستبووە.

لە ڕستەکانی تریش (مافخوراو، بابردوو) هاوەڵناوی کراوی لێکدراون.

ب

ئەگـەر سـەرنج لـە کۆمەڵە ڕسـتەی (ب) بدەین، دەبینیـن لە هەریەک لەم ڕسـتانەدا پەیڤێک یـان زیاتـر هەیـە کە بەهەمـان یاسـای سـەرەوە دروسـتکراون، ناوێـک یـان جێناوێکیان لەپێـش نەهاتـووە و ئەم پەیڤانە نەبوونەتە سـیفەت بۆ پەیڤی تر، بۆیـە ناکرێت ناویان بنێین (هاوەڵنـاوی کـراوی لێکدراو) بەڵکـو پێیان دەوترێت(نـاوی کراوی لێکـدراو) بۆ نمونە:

١- لـە ڕسـتەی یەکەمـدا هـەردوو پەیڤـی (دڵسـووتاو) و (ماڵڕمـاو) وەکـو ناوێـک لـە ڕسـتەکەدا بەکارهاتـوون و ئـەم دوونـاوەش ئەرکـی (جێگـری بکەریان) پێسـپێردراوە لـە دروستبوونیشـیاندا لـە ناوێـک و قـەدی چاوگێکـی تێنەپـەڕی ئەلفی و پاشـگری (و) دروسـتکراون، بەڵام نەبوونەتە سـیفەتێکی هەمیشـەیی بۆ هیچ ناوێک یان جێناوێک، بۆیە لـەم بـارەدا دەکرێت پێیـان بڵێین (نـاوی کراوی لێکـدراو).

٢- لـە ڕسـتەی دووەمـدا پەیڤی(بەشـخوراوان) ئەرکـی بکـەری لەڕسـتەکەدا هەڵگرتووە و تایبەتمەندییەکـی نـاوی پێوەیـە کـە ئەویـش (کۆ)یە، وەسـفی هیـچ ناوێک یـان جێناوێک نـاکات، تەنیـا ئەرکە تایبەتییەکـەی ناو دەبینێـت، بۆیە ئەویش هەر پێـی دەگوترێ (ناوی کراو) و لێکدراویشـە، چونکە لەناوی (بەش)و ڕەگی کاری چاوگی (خواردن) و پاشـگری (راو) دروستبووە.

٣- لە ڕسـتەی سـێیەمدا پەیڤی (خەڵاتکراوەکان) ناوێکی کراوی لێـکـدراوە، ئەرکی بەرکاری بینیوە.

دەستور

هاوەڵناوی کراوی لێکدراو: پەیڤێکە کردەوەیەکی بەسەرداهاتووە، ئەم کردەوەیە بۆی بووە بە سیفەتێکی هەمیشەیی، (بکەر)ی کردەوەکە دیار نییە، دیارە هاوەڵناوە کراوە لێکدراوەکە وەسفی ناوێک یان جێناوێک دەکات کە لەپێشییەوە هاتووە، کاتێکیش هاوەڵناوەکە بەتەنیا بەکارهات، واتە هیچ ناوێک یان جێناوێکی لەگەڵدا بەکارنەهات ئەوا دەبێتە (ناوی کراو) کە وەک ناوێک لە ڕستەدا بەکاردێت.

هاوەڵناوی کراوی لێکدراو یان (ناوی کراوی لێکدراو) بە زۆری لە چاوگی لێکدراوی تێپەڕ وەردەگیرێت، چونکە کاری تێپەڕ، بەرکار وەردەگرێت، هەرچەندە دەتوانین لە چاوگی تێنەپەڕی ئەلفیشەوە وەریبگرین هەروەک لەمەوبەر ئاماژەمان پێکرد.

دروستکردنی هاوەڵناوی کراوی لێکدراو، یان (ناو کراوی لێکدراو):

ئەم جۆرە هاوەڵناوە بەزۆری لە چاوگە تێپەڕە لێکدراوەکان دروست دەکرێت و ئەم دروستکردنە بەپێی چەند بنەمایێک جیبەجێدەکرێت بەم شێوەیەی خوارەوە:

١. ناوێک لەگەڵ (ڕەگی کار) و پاشگری (راو) یان (رای):

ناو + ڕەگی کار = هاوەڵناوی کراو

سەر + تاش + راو (رای) سەرتاشراو - سەرتاشرای

٢. ناوێک یان هاوەڵناوێک + قەدی چاوگی ئەلفی تێنەپەڕ + پاشگری (و) یان (ی) :

ناو + قەد + پاشگر = هاوەڵناوی کراو

ماڵ + سووتا + (و - ی) = ماڵسووتاو (ماڵسووتای)

٣. هاوەڵناو + قەد + پاشگری(و) یان (ی)

ڕەش + هەڵگەڕا + ی = ڕەشهەڵگەڕای.

ڕەش + هەڵگەڕا + و = ڕەشهەڵگەڕاو

٤. ناو + قەدی چاوگی تێپەڕی (دالی وتائی و واوی)+ پاشگری (وو) یان (ی، ە):

با + برد + وو(ی)، ە = با بردوو (بابردی، بابردە)

گورگ + خوارد + وو = گورگخواردووە

گورگ + خوارد + ی = گورگخواردی

گورگ + خوارد + ە = گورگخواردە

ڕاهێنان - ١

جۆرو شێوەی دروستکردنی ئەم هاوەڵناوانەی خوارەوە دیاربکە:

(ببەز، فرۆشراو، خوێندەوار، گەشبین، دەستبڕ، دەستکرد، ستەمبار، مارانگەستی، نوسراو)

ڕاهێنان - ٢

وەڵامی ڕاست هەڵبژێرە.

١. نابێت پیاو دوای کڵاوی بابردوو بکەوێت. (بابردوو) دروستبووە بە دەستوری:

ئـ – ناو + قەد
ب- ناو + ڕەگ + پاشگر
پ- هاوەڵناو + قەد + پاشگر
ت- ناو + قەد + پاشگر

٢. پیاوی بەرگدروو جلوبەرگی کوردی دەدروێت. پەیڤی (بەرگدروو) هاوەڵناوی:

ئـ – بکەری داڕێژراو
ب- بکەری لێکدراو
پ- کراوی داڕێژراو
ت- کراوی لێکدراو

٣. بەکرێگیراوان ناگەن بەئامانج. ئەرکی (بەکرێگیراوان)بریتییە لە:

ئـ – نیهاد
ب- بەرکار
پ- بکەر
ت- جێگری بکەر

٤. مرۆڤی دڵسووتاو دڵدانەوەی دەوێت. ئەرکی (دڵسووتاو) بریتییە لە:

ئـ- دیارخەر
ب- بەرکار
پ- بکەر
ت- جێگری بکەر

٥. فرۆشراو وەرناگیرێتەوە. پەیڤی (فرۆشراو) بریتییە لە:

ئـ- ناوی بکەری داڕێژراو
ب- هاوەڵناوی کراوی داڕێژراو
پ- ناوی کراوی داڕێژراو
ت- هاوەڵناوی لێکدراو

ڕاهێنان - ٣

لە چاوگی (بردن، خواردن) بە چەند ڕێگە هاوەڵناوی بکەری لێکدراو، هاوەڵناوی کراوی لێکدراو دروست دەکرێت؟ نیشانی بدە و لە ڕستەدا بەکاریان بهێنە.

ڕاهێنان - ٤

ئەم ڕستانەی خوارەوە شیبکەوە:

١. گەلی بەشخوراو مافەکانی داوادەکات.

٢. چیرۆکێکی هەڵبژاردەم بەباشی خوێندەوە.

هاوەڵکار

١. دوێنێ بەفر باری.

٢. وانەکەمان خێرا تەواوبوو.

٣. میوانەکە زۆر دانیشت.

ئەگەر سەیری ڕستەکانی سەرەوە بکەین و لە کارەکان وردبینەوە دەبینین:

١- لە ڕستەی یەکەمدا دەمانتوانی بڵێین (بەفر باری) بەڵام بۆ ئەوەی سنورێک بۆ دەمی ڕودانی کاری ڕستەکە دابنێین پەیڤی (دوێنێ)مان بەکارهێناوە بەهۆیەوە توانیمان ڕودانی کاتی کارەکە ئاشکرا بکەین.

٢- لە ڕستەی دووەمدا مەبەستمانە چۆنیەتی تەواوبوونی کارەکە دەربخەین لەبەرئەوە پەنامان بردە بەر پەیڤی (خێرا) و سنورێکمان بۆ واتای کارەکە دانا.

٣- لە ڕستەی سێیەمدا پەیڤی (زۆر) هاوەڵکارە چونکە وەسفی کاری (دانیشت)ی کردووە. چەندییە چونکە ئەندازەی (دانیشتنی میوانەکەی) بۆ دەرخستووین، ئەگەر ئەم پەیڤە لە ڕستەکەدا نەبووایە نەماندەزانی کە (میوانەکە) چەند (دانیشت)، لەبەرئەوە بەم پەیڤەیە دەگوترێت (هاوەڵکاری چەندی).

دەستور

هاوەڵکار: پەیڤێکە یان گرێیەکە کاری ڕستە ڕووندەکاتەوە دەربارەی (چۆنییەتی، کاتی، شوێنی، چەندی، ڕێکخستن.....)ی دەردەخات و سنورێک بۆ تەواوکردنی واتاکەی دادەنێت و دەبێتە تەواوکەری کارکەکە.

تەواوکردنی کار بە هاوەڵکاری کاتی

١- هەڵبجە لەشازدەی ئازاردا کیمیابارانکرا.

٢- شقان لەمێژە تێدەکۆشێت.

٣- ئاهەنگەکە دوێنێ بوو.

٤- مرۆڤ هەرگیز واز لە ئازادی ناهێنێت.

لەم ڕستانەی سەرەوەدا کارەکان بە هاوەڵکار تەواوکراون.

١- لە ڕستەی یەکەمدا پەیڤی (لەشازدەی ئازاردا) کاتی کیمیابارانی شاری هەڵبجە پیشاندەدات و دەردەخات، بۆیە پێی دەگوترێت هاوەڵکاری کاتی و دەبێتە تەواوکەری کاری ڕستەکە.

٢- لە ڕستەی دووەمدا پەیڤی (لەمێژە) هاوەڵکارە تێکۆشانی گەلی کوردستان دەردەخات و دەبێتە تەواوکەری کاری ڕستەکە.

٣- لە ڕستەی سێیەمدا پەیڤی (دوێنێ) هاوەڵکارە چونکە کاتی گێڕانی ئاهەنگەکە دەردەخات تەواوکەری کاری ناتەواوی ڕستەکەیە.

٤- لە ڕستەی چوارەمدا پەیڤی (هەرگیز) ئەوە دەردەخات کە هیچ کاتێک مرۆڤ واز لە بیری ئازادی ناهێنێت بۆیە تەواوکەری کاری ڕستەکەیە.

دەستور

هاوەڵکاری کاتی: ئەو هاوەڵکارەیە کاتی ڕوودانی کاری ڕستە دەردەخات و دەبێتە تەواوکەری کاری ڕستەکە چ ڕابردوو بێت یان ڕانەبردوو یان داخوازی، کاری ڕستەکە تێپەڕ بێت یان تێنەپەڕ، دەبێتە تەواوکەری کاری ناتەواو... وەڵامی پرسیاری (کەی، کەنگێ، لە کەیەوە، چ کاتێ) دەداتەوە. ئەمانەش بەشێکن لە هاوەڵکاری کاتی (ئێستا، ئەمڕۆ، سبەهی، پشتی نیڤرۆ، نهۆ، لەم ڕۆژانەدا، چەند ڕۆژێکی دی، بەم زووانە، بەهاری، ئیرۆ، ئێڤاری، جاران، ئەمساڵ، لەمێژە، هەمیشە، لەمەولا، تا بەیانی، لەوساوە، بەرێ، پێرێ، سوبەهی...هتد).

ڕاهێنان - ١

هاوەڵکارەکانی (بەم زووانە- ئێستا- ئەمساڵ) لە ڕستەدا بەکاربهێنە بە مەرجێك هاوەڵکاری یەکەم ببێتە تەواوکەری کاری تێنەپەڕ و دووەم ببێت بە تەواوکەری کاری ناتەواو و هاوەڵکاری سێیەم ببێت بە تەواوکەری کاری تێپەڕ.

ڕاهێنان - ٢

لە ڕستەی (پێری ڕۆمانەکەی خوێندەوە.)

١. (پێری) چییە؟ ئەرکی چییە؟
٢. بکەری ڕستەکە دیاربکە؟
٣. (خوێندەوە) چ جۆرە کارێکە؟ چۆن دروستکراوە؟
٤. کاری ڕستەکە بگۆڕە بۆ ڕانەبردوو ئینجا ڕستەکە بنووسەوە.

تەواوکردنی کار بە هاوەڵکاری شوێنی

١- ڕەوەندەکان لەژێر ڕەشماڵەکە دانیشتبوون.

٢- قەڵای بانەمان لەنێوان هەولێر و پیرمامە.

٣- قوتابییەکان بەناوباخەکەدا دەسوڕانەوە.

٤- کتێبەکەم لەسەرمێزەکە دانا.

لەم نموونانەی سەرەوەدا کارەکان بە هاوەڵکار تەواوکراون.

١- لە نموونەی یەکەمدا (لەژێر ڕەشماڵەکە) شوێنی ڕوودانی کارەکە دەردەخەن، بۆیە دەبنە هاوەڵکاری شوێنی و دەبنە تەواوکەری کارەکان.

٢- لە نموونەی دووەمدا (نێوان هەولێر و پیرمام) شوێنی کاری ڕستەکە دەردەخات بۆیە هاوەڵکاری شوێنییە و تەواوکەری کاری ڕستەکەیە.

٣- لە نموونەی سێیەمدا (بەناوباخەکە) شوێنی ڕوودانی کارەکە دەردەخات بۆیە هاوەڵکاری شوێنیە و دەبێتە تەواوکەری کاری ڕستەکە.

٤- لە نموونەی چوارەمدا دەستەواژەی (لەسەرمێزەکە) هاوەڵکاری شوێنییە و شوێنی ڕوودانی کارەکە دەردەخات و تەواوکەری کاری ڕستەکەیە.

دەستور

هاوەڵکاری شوێنی: ئەو هاوەڵکارەیە شوێنی ڕودانی کاری ڕستە دەردەخات، وەڵامی وشەی پرسی (لەکوێ) دەداتەوە، دەبێتە تەواوکەری کاری تێپەر و تێنەپەڕ بە هەموو دەمەکانیەوە (رابردوو، رانەبردوو، داخوازی).

ئەمانەش بەشێکن لە هاوەڵکارە شوێنییەکان (لەسەر، لەژێر، لەخوار، لەبن، لەکن، پاش، پێش، لەسەرەوە، لەنێو، لەناو، لەتەنیشت، چەپ، راست، لەوێ، لێرە، ژخاری، ل نک، دناڤ ، خاریێ، ل ژێری، ل ژووری، بنڕا، لەناو ئەشکەوتەکە، لەسەردارەکە، لەبنەوە...هتد).

ڕاهێنان - ١

ئەم هاوەڵكارانەی خوارەوە بەكاربێنە لە ڕستەدا بەمەرجێك ببنە:

(لەنزیك، لەتەنیشت، لێرە)

١- تەواوكەری كاری تێپەر.

٢- تەواوكەری كاری تێنەپەر.

٣- تەواوكەری كاری داخوازی.

ڕاهێنان - ٢

لە ڕستەی (لەڕۆخ ڕووبارەكە دانیشتبوون).

١- هاوەڵكارەكە دەربهێنە و شیبكەوە؟

٢- (ن) كۆتایی دانیشتبوون چییە و ئەركی چییە؟

٣- كاری ڕستەكە دەربهێنە و شیبكەوە؟

٤- كاری ڕستەكە بگۆڕە بۆ ڕابردووی بەردەوام ئینجا ڕستەكە بنووسەوە؟

تەواوکردنی کار بە هاوەڵکاری چۆنییەتی

١. جەژنی نەورۆزمان بەخۆشی بەسەربرد.
٢. ڕۆمانەکەم بەوردی خوێندەوە.
٣. کێشەکەم ژیرانە چارەسەرکرد.
٤. هەڤاڵ بەدڵخۆشی گەڕایەوە ماڵ.
٥. داڕشتنەکە جوان نووسرا.

لەم نموونانەی سەرەوەدا کارەکان بە هاوەڵکار تەواوکراون.

١- لە نموونەی یەکەمدا پەیڤی (بەخۆشی) چۆنیەتی بەسەربردنی جەژنی نەورۆز دەردەخات، بۆیە هاوەڵکاری چۆنیەتییە و تەواوکەری کاری ڕستەکەیە.

٢- لە نموونەی دووەمدا پەیڤی (بەوردی) چۆنیەتی گەڕانی کەسەکە پیشان دەدات بۆیە هاوەڵکاری چۆنیەتییە و تەواوکەری کاری ڕستەکەیە.

٣- لە نموونەی سێیەمدا پەیڤی (ژیرانە) چۆنیەتی چارەسەری کێشەکە دەردەخات بۆیە هاوەڵکاری چۆنیەتییە و تەواوکەری کاری ڕستەکەیە.

٤- لە نموونەی چوارەمدا پەیڤی (بەدڵخۆشی) چۆنییەتی گەڕانەوەی هەڤاڵ پیشاندەدات بۆ ماڵەوە بۆیە هاوەڵکاری چۆنیەتییە و تەواوکەری کارەکەیە.

٥- لە نموونەی پێنجەمدا پەیڤی (جوان) چۆنییەتی نووسینەوەی داڕشتنەکە دەردەخات بۆیە هاوەڵکاری چۆنیەتییە و تەواوکەری کاری ڕستەکەیە.

دەستور

هاوەڵـکاری چۆنییەتـی: ئـەو هاوەڵکارەیە کـە چۆنییەتی ڕوودانی کاری ڕســتەکە پیشــاندەدات و وەســفی دەکات، وەڵامــی وشــەی پرســی (چۆن، چــاوان، چــاوان....) دەداتــەوە ئەم وشــانەش بەشــێکن لــە هاوەڵــکاری چۆنییەتی.

(شـێرانە، ئازایانـە، مەردانە، ژیرانە، بەگریان، بەڕاکردن، شـێتانە، بەگەرمی، بەسـاردی، بەباشی، بەخۆشـی، بەناخۆشی، بەتورەیی، دەماودەم، پشتاوپشت، بقنجی، بەدروستی، مێرانە، بدینـی، بپاکی، بلەز،هتد).

تێبینی

هەندێـک وشـە هـەن ئەگـەر لە ڕسـتەدا وەسـفی ناوێک یـان جێناوێـک بکەن، یاخـود ببنـە تەواوکـەری کارێکی ناتەواو ئـەوا دەبنە هاوەڵناوی چۆنیەتـی وەک:(جوان، بـاش، خـراپ، ڕێـک، بـەرز، چـاک، توند...هتـد) بـۆ نمونە:

نمرەکانم باش بوون.

نمرەیەکی باشی لە زمانی کوردی وەرگرتووە.

باخچەیەکی جوانیان هەیە.

شیعرەکانیان بەرزن.

چیا بڵندەکە دڵگیرە.

لە ڕستەکانی سەرەوەدا وشەکانی (باش، جوان، بەرز، بڵند) هاوەڵناوی چۆنیەتین، چونکە لە ڕسـتە وەسـفی ناوەکان دەکەن. ئەگەر ئەم وشـانە وەسـفی کارێکی تەواو بکەن لە ڕسـتەدا ئـەوا دەبنە هاوەڵـکاری چۆنییەتی و دەبنە تەواوکەری کاری ڕسـتەکە وەک:

وانەکانم باش خوێند.

باخچەکەیان جوان ئاودابوو.

هۆنراوەکەی بەرز هەڵسەنگاندووە.

لەم ڕسـتانەی سـەرەوەدا وشـەکانی (باش، جوان، بەرز) چونکە وەسفی کاری ڕستەکان دەکـەن و چۆنییەتـی ڕوودانـی کارەکان پیشـاندەدەن بۆیـە دەبـن بـە هاوەڵـکاری چۆنییەتـی و تەواوکەری کاری ڕسـتەکان.

ڕاهێنان - ١

لە ڕستەی (زەویەکەی بەجوانی کێڵابوو).

١- بکەری ڕستەکە دەربهێنە و شیبکەوە؟

٢- بەجوانی چییە؟ ئەرکی چییە؟

٣- هاوەڵکارەکە بە هاوەڵکاری کاتی بگۆڕە و ئینجا ڕستەکە بنووسەوە؟

٤- کاری ڕستەکە شیبکەوە؟

ڕاهێنان - ٢

ئەم وشانە لە ڕستەدا بەکاربهێنە بە مەرجێك جارێك ببنە هاوەڵناو جارێك ببنە هاوەڵکاری چۆنییەتی:

١. ڕێک

٢. چاک

٣. بەهێز

ڕاهێنان - ٣

ئەم ڕستانەی خوارەوە شیبکەوە:

١. مەلەوانەکە بەمەلە لە ڕووبارەکە دەربازبوو.

٢. ڕاوکەرەکان بەسواری چوون بۆ ڕاو.

تەواوکردنی کار بە هاوەڵکاری ڕێکخستن

١. پیاوەکان دەستە دەستە دەهاتن.

٢. باران نم نم دەبارێت.

٣. پێشمەرگەکان پۆل پۆل گەیشتن.

٤. زارۆ دوو دوو ڕۆیشتن.

ئەگەر سەرنج بدەینە ڕستەکانی سەرەوە دەبینین پەیڤی(دەستە دەستە، نم نم، پۆل پۆل، دوو دوو) کە ڕێکخستن و ڕیزکردنیان تێدایە پێیان دەوترێت هاوەڵکاری ڕێکخستن چونکە:

١. لە ڕستەی یەکەمدا پەیڤی (دەستە دەستە) هاوەڵکاری ڕێکخستنە چونکە واتای کاری (دەهات)ی تەواوکردووە و شێوەی ڕوودانی کارەکەی دەرخستووە، ئەگەر وشەی (دەستە دەستە) نەبوایە نەمان دەزانی کە کارەکە بە چ شێوەیەک ڕوویداوە.

٢. لە ڕستەی دووەمدا پەیڤی (نم نم) هاوەڵکاری ڕێکخستنە چونکە واتای کاری (دەبارێت) تەواودەکات و شێوەی ڕوودانی کارەکە دەردەخات، ئەگەر پەیڤی (نم نم) نەبێت لە ڕستەکەدا نازانین کە کارەکە بە چ شێوەیەک ڕوودەدات.

٣. لە ڕستەی سێیەمدا پەیڤی (پۆل پۆل) هاوەڵکاری ڕێکخستنە، چونکە شێوەی ڕوودانی کاری (گەیشت) دەردەخات واتاشی تەواوکردووە، ئەگەر پەیڤی (پۆل پۆل) نەبوایە، نەمان دەزانی کە کارەکە بە چ شێوەیەک ڕوویداوە.

٤. لە ڕستەی چوارەمدا پەیڤی (دوو دوو) هاوەڵکاری ڕێکخستنە، چونکە شێوەی ڕوودانی کاری (ڕۆیشت)ی دەرخستووە و واتاشی تەواوکردووە، ئەگەر پەیڤی (دوو دوو) نەبوایە، نەمان دەزانی کە کارەکە بە چ شێوەیەک ڕوویداوە.

دەستور

هاوەڵکاری ڕێکخستن: ئەو هاوەڵکارەیە کە لە ڕستەدا شێوەی ڕێکخستنی ڕوودانی کارەکە دەردەخات و واتاشی تەواودەکات، هەمیشە دەبێتە تەواوکەری کاری تەواو لە ڕستەدا، وەکو: (دەستە دەستە، پۆل پۆل، کۆمەڵ کۆمەڵ، دوو دوو، شەش شەش،....).

ڕاهێنان - ١

ئەم پرسیارانە بە هاوەڵکاری ڕێکخستن وەڵام بدەوە:

١. میوانەکان چۆن دەهاتن؟

٢. گەنمەکە چۆن درویێنەکراوە؟

٣. یاریکەرەکان چۆن بە مەشق دەڕۆن؟

٤. سانا ئاوەکەی چۆن خواردەوە؟

ڕاهێنان - ٢

ئەم ڕستانەی خوارەوە شیبکەوە:

١. یاریزانەکان دوو دوو هاتن.

٢. پێشمەرگەکان پۆل پۆل لەژێرباران بەدڵسۆزی مەشقیاندەکرد.

تەواوكردنی كار بە هاوەڵكاری چەندی

١. ئەمساڵ باران زۆر باری.

٢. ڕۆژگاری سەختم گەلێ دیوە.

٣. پرسیارەكان نەختێ ئاسانكران.

٤. هێندە هەوڵمدا تا پێگەیشتم.

ئەگەر سەرنج بدەینە ئەم ڕستانەی لای سەرەوە دەبینین:

١. لە ڕستەی یەكەمدا پەیڤی (زۆر) هاوەڵكاری چەندییە و تەواوكەری كاری (باری)ە، چونكە چەندێتی ڕوودانی كارەكەی دەرخستووە.

٢. لە ڕستەی دووەمدا پەیڤی (گەلێ) هاوەڵكاری چەندییە و تەواوكەری (دیوە)یە، چونكە چەندێتی ڕوودانی كارەكەی دەرخستووە.

٣. لە ڕستەی سێیەمدا پەیڤی (نەختێ) هاوەڵكاری چەندییە و تەواوكەری كاری (ئاسانكران)، چونكە چەندێتی ڕوودانی كارەكە دەردەخات.

٤. لە ڕستەی شەشەمدا پەیڤی (هێندە) هاوەڵكاری چەندییە و تەواوكەری (پێگەیشتم)ە، چونكە چەندێتی ڕوودانی كاری (پێگەیشتم)ی دەرخستووە.

دەستور

هاوەڵکاری چەندی: ئەو هاوەڵکارەیە کە لە ڕستەدا چەندێتی ڕوودانی کارێکی تەواو (تێپەڕ و تێنەپەڕ) پیشاندەدات و دەبێتە تەواوکەری کارەکە. ئەمانە بەشێکن لە هاوەڵکاری چەندی وەک: (زۆر، کەم، کێم، گەلێک، تۆزێ، هەندێک، نەختێ، پیچێک، فرە، کۆڵێ،...).

تێبینی -١-

هەمان ئەم وشانە دەبنە هاوەڵناوی نادیاریش ئەگەر وەسفی ناوێک یان جێناوێک بکات یان ببنە تەواوکەری کاری ناتەواو.

١- میوەیەکی زۆرم کڕی.

٢- میوانەکان زۆر بوون.

تێبینی - ٢ -

هاوەڵکاری چەندی دەبێتە دیارخەری هاوەڵکاری چۆنیەتی و کاتی و شوێنی.

١- وانەکەم زۆرباش خوێندووە.

٢. تاقیکردنەوەکە گەلێک زوو ئەنجامدرا.

٣. میوانەکە هەندێک دوور دانیشتووە.

ڕاهێنان - ١

ئەم هاوەڵکارە چەندییانە لە ڕستەدا بەکاربهێنە بە مەرجێك سێیانیان ببنە تەواوکەری کاری تێپەڕ، سێیانیان ببنە تەواوکەری کاری تێنەپەڕ:

(کۆڵێ، فرە، هەندێک، پیچێک، گەلێک، کەم)

ڕاهێنان - ٢

لەڕستەی (بەڵێن شیعری زۆر لەبەرکردووە):

ئ- (ی) لەدوای وشەی شیعر چییە و ئەرکی چییە؟

ب- هاوەڵکار دەربهێنە و شیبکەوە؟

پ- کام وشە بەرکاری ڕستەکەیە؟

ت-کاری (لەبەرکردووە) بە چەند جۆرە هاوەڵکاری تر تەواو دەکرێت؟ بە نمونە پیشانی بدە.

ڕاهێنان - ٣

ئەم هاوەڵکارانە لە ڕستەدا بەکاربهێنە و جۆرەکانیان پیشانبدە:

(هەمیشە، گەلێ، بەخێرایی، پێرار، تاوتاو، لەناوەڕاست)

ئەرکی هاوەڵکار لە ڕستەدا

١. پار چووین بۆ دهۆک.
٢. ئاڤ گەلەک زوو کەلی.
٣. پێڵاوەکەم جوان لەپێکرد.
٤. من ماسی دناڤ گۆمێدا گرتن.
٥. باران نم نم دەبارێت.

هاوەڵکار ئەو وشەیە کە سنورێک بۆ ڕوودانی واتای کاری ڕستە دادەنێت و ڕوویەکی ڕوودانی ئەو کارە ئاشکرا دەکات و دەبێتە تەواوکەری واتای کارەکە.

١- لە ڕستەی یەکەمدا هاوەڵکاری (پار) سنورێکی بۆ کاتی ڕوودانی کاری ڕستەکە داناوە و بووە بە تەواوکەری کارەکە.

٢- لە ڕستەی دووەمدا هاوەڵکاری (زوو) تەواوکەری کاری (کەلی)یە، بەڵام بۆ دەرخستنی ئەندازەی ئەو (زوو)وە و دیارخستنی واتاکەی هاوەڵکاری (گەلەک)مان لە پێشەوە بەکارهێنا، لەم ڕستەیەدا هاوەڵکاری (گەلەک) دیارخەری هاوەڵکاری (زوو)وە و هەردوو پێکەوە دەبنە گرێی هاوەڵکاری و کارەکە تەواودەکەن.

ئەگەر جارێکی تر لە ڕستەکانی (٢،١) وردبینەوە، دەبینین هاوەڵکارەکان ئەرکی خۆیان وەک تەواوکەری کارەکان دەبینین.

٣- لە ڕستەی سێیەمدا پەیڤی (جوان) ئەرکی خۆی وەک هاوەڵکار دەبینێت و دەبێتە تەواوکەری کارەکە.

٤- لە ڕستەی چوارەمدا گرێی هاوەڵکاری (دناڤ گۆمێدا) تەواوکەری کاری ڕستەکەیە.

٥- لە ڕستەی پێنجەمدا پەیڤی (نم نم) دەوری خۆی وەک هاوەڵکار دەبینێت و دەبێتە تەواوکەری کارەکە.

دەستور

هاوەڵکار: هاوەڵکار ئەو وشەیە کە سنورێک بۆ ڕوودانی واتای کاری ڕستە دادەنێت و ڕوویەکی ڕوودانی ئەو کارە ئاشکرا دەکات و دەبێتە تەواوکەری واتای کارەکە.
هاوەڵکار ئەرکی دەبێتە:
١- تەواوکەری کار
٢- دیارخەری هاوەڵکارێکی تر

ڕاهێنان - ١

نموونەی ڕستەیی بۆ ئەم داواكارییانە بهێنەوە:

١. ڕستەیەک هاوەڵکارەکەی دیارخەری هاوەڵکارێکی تر بێت.

٢. ڕستەیەک هاوەڵکارەکەی لە پەیڤێک و پێشگرێک دروستکرابێت.

٣. ڕستەیەک هاوەڵکارێکی شوێنی تێدابێت.

٤. ڕستەیەک هاوەڵکارێکی چۆنییەتی تێدابێت.

٥. ڕستەیەک هاوەڵکارێکی ڕێکخستنی تێدابێت.

ڕاهێنان - ٢

لەڕستەی (پێشمەرگەکان زۆر بەخێرایی لە ڕووبارەکە دەپەڕینەوە):

١- بکەری ڕستەکە شیبکەوە؟

٢- (زۆر بەخێرایی) چۆن شیدەکرێتەوە؟

٣- کاری ڕستەکە دیاربکە؟

٤- ئایا دەکرێت بێژەی (زۆر بەخێرایی) لە ڕستەدا لاببرێت؟ بۆچی؟

٥- ڕستەکە بە زاری کرمانجی سەروو بنووسەوە.

ڕاهێنان - ٣

ئەم هاوەڵکارانە لە ڕستەدا بەکاربهێنە:

(زۆرباش، گەلێک جوان، تۆزێک بەخێرایی، هەندێک بەهێواشی)

ڕاهێنان - ٤

ئەم ڕستەیەی خوارەوە شیبکەوە:

مەلەوانەکە زۆر بەخێرایی منداڵەکەی ڕزگارکرد.

ڕاهێنان - ٥

وەڵامی ڕاست هەڵبژێرە.

١. هاوەڵکاری کاتی دەبێتە وەڵامی پرسیاری:

ئ- چۆن ب- لەکوێ پ- کەی ت- بە چ شێوەیەک

٢. دانا کەمێک درەنگ ڕۆیشت (کەمێک درەنگ) بریتییە لە:

ئ- گرێی ناوی ب- گرێی هاوەڵناوی پ- گرێی کاری ت- گرێی هاوەڵکاری

٣. یەکێک لەم هاوەڵکارانە دەبێتە دیارخەری هاوەڵکارێکی تر.

ئ- چەندی ب- ڕێکخستن پ- شوێنی ت- کاتی

٤. خۆر لەخۆرهەڵاتەوە هەڵدێت. (لەخۆرهەڵاتەوە) هاوەڵکاری:

ئ- چەندییە ب- چۆنییەتییە پ- شوێنییە ت- کاتییە

٥. بەڵێن هۆنراوەکەی باش لەبەرکردووە. ئەرکی (باش) بریتییە لە:

ئ- دیارخەری ناو ب- دیارخەری هاوەڵکار

پ- تەواوکەری کار ت- تەواوکەری کاری ناتەواو

٦. بەناو باخچەی پاشادا ورد گەڕام خواروژوور. لەم نیوە دێرەدا چەند جۆری هاوەڵکار هەن؟

ئ- یەک ب- دوو پ- سێ پ- چوار

٧. باران دەم دەم دەباریت. وشەی (دەم دەم) بریتییە لە: هاوەڵکاری:

ئ- ڕێکخستن ب- چۆنییەتی پ- شوێنی ت- کاتی

٨. بەهاری گەشت دەکەین. (بەهاری) هاوەڵکاری:

ئ- چەندییە ب- چۆنییەتییە پ- شوێنییە ت- کاتییە

٩. ئەقرۆ کوردستان پێشدکەڤیت. (ئەقرۆ) هاوەڵکاری:

ئ- سادەیە ب- دارێژراوە پ- لێکدراوە ت- هیچیان

١٠. نەخۆشەکە کەمێک دەکۆخێت. (کەمێک) بریتییە لە هاوەڵکاری:

ئ- چەندی ب- چۆنییەتی پ- شوێنی ت- کاتی

بەشی ئەدەب

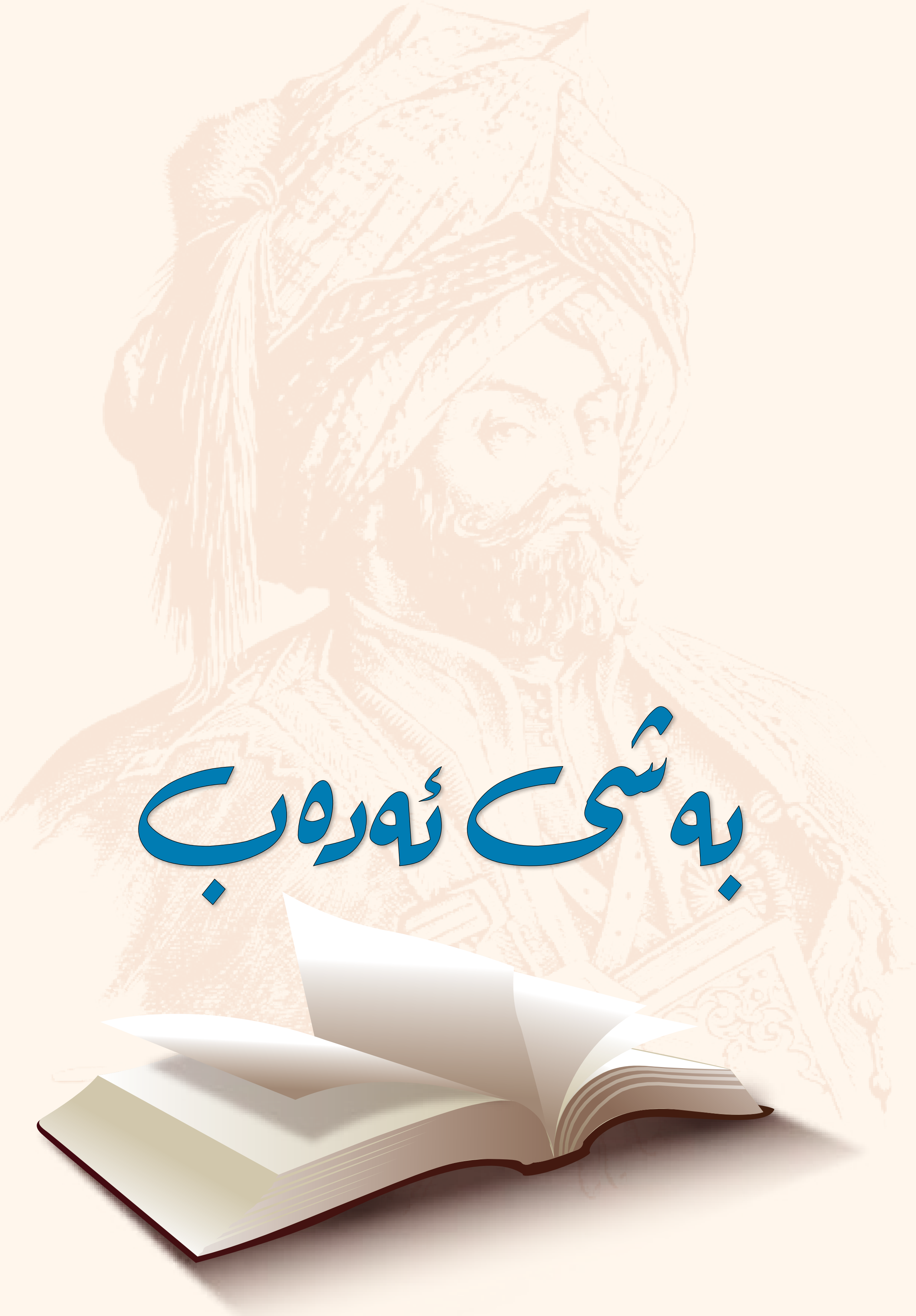

ڕێبازە ئەدەبییەکان

ڕێبازی ڕۆمانسیزم:

کە یەکەمجار وشەی ڕۆمانسیزم دەبیستین، شتی خودی و خەیاڵی و سۆز و شەیدابوونی سروشت و خۆشەویستیی شوێنەواری کۆنمان بە بیردادێت. ڕێبازی ڕۆمانسیزم لە ئەوروپا نزیکەی (سەدە و نیوێک) دوای دەرکەوتنی ڕێبازی کلاسیزم سەریهەڵدا. ئەم ڕێبازە نوێیە شۆڕشێک بوو دژی دەستور و بنەما دەقگرتووەکانی کلاسیزم. بەهەمان شێوە شۆڕشێک بوو بۆ ڕزگارکردنی ئەدەب و هونەر لەژێر دەسەڵاتی داسەپاوی ئەدەبی گریکی و لاتینیی کۆن.

ڕێبازی ڕۆمانسیزم ئازادکردنی حەز و خولیا و ڕەهاکردنی سۆزی مرۆڤە، کردنەوەی جیهانی بێسنوری سۆز و گیانە لە بەرهەمی ئەدەبی و هونەریدا.

سەرچاوەی زمانەوانیی ڕۆمانسیزم:

وشەی ڕۆمانسیزم لە وشەی (ڕۆمانیۆس – Romanius)ەوە هاتووە. ڕۆمانیۆسیش بەو زمانانە دەگوترا کە لە زمانی لاتینییەوە پەیدابووبوون و لە سەدەکانی ناوەڕاستدا بە زمانی ڕەمەکی دادەنران. لە سەرەتای چاخی بوژانەوە (ڕێنسانس)یشدا، وردە وردە بوونە زمانی نووسین و جێگەی زمانی لاتینییان گرتەوە. مەبەستی ڕۆمانسیزمییەکان لە هەڵبژاردنی ئەم وشەیەدا ئەوە بوو کە مێژو و ئەدەب و کولتوری نەتەوایەتیی خۆیان لە گریک و لاتینی جیابکەنەوە.

ئەو بۆچوونەش هەیە کە وشەکە لە (ڕۆمانس – Romance) ەوە هاتبێت کە لە سەدەکانی ناوەڕاستدا بۆ چیرۆکی خەیاڵی و سوارچاکی بەکاردەهات. ڕۆمانس پەیوەندی بە چینی خانەدان (ئۆرستۆکرات)ەوە هەبوو، بەڵام زمانەکەی سادە و ساکار بوو، زمانی میللەت بوو.

سەردەمی دەرکەوتنی ڕێبازی ڕۆمانسیزم:

ڕێبازی ڕۆمانسیزم لە ئەورووپا سەریهەڵدا، بەڵام لە هەموو وڵاتانیدا لەیەک کاتدا نەبوو. یەکەمجار (فریدریک شلیگل)ی ئەڵمانی ڕۆمانسیزمی وەک ڕێبازێکی ئەدەبی دژ بە کلاسیزم پەیڕەوکرد. (مەدام دی ستایل) لەژێر کاریگەری شلیگلدا لە فەرەنسا بانگەشەی بۆ کرد. ماوەی (١٨٠٠ – ١٨٣٠)ز بە ماوەی خۆگرتن و پەرەسەندنی ئەم ڕێبازە لە فەرەنسا دادەنرێت. (ڤیکتۆر هۆگۆ) ڕۆڵی سەرەکی لە چەسپاندنی ئەم ڕێبازە لە فەرنسادا هەبوو. ساڵی (١٨٢٧)ز شانۆنامەی (کرۆمۆیل)ی بڵاوکردەوە، ئەم شانۆنامەیە بە بەیاننامەی ڕۆمانسیزم دادەنرێت.

تایبەتمەندییەکانی ڕێبازی ڕۆمانسیزم

لەبەرئەوەی ڕۆمانسیزم کاردانەوەبوو دژی دەستورە داسەپاوەکانی کلاسیزم، ئەگەر تایبەتمەندییەکانی کلاسیزم هەڵبگێڕینەوە، ئەوا تایبەتمەندییەکانی ڕۆمانسیزممان دەستدەکەوێت کە گرینگترینیان ئەمانەن:

١- ڕۆمانسیزم دەسەڵاتی (عەقڵ) بەلاوەدەنێت. بایەخ بە ئازادکردنی هەست و سۆز دەدات. لەجیاتی مێشک، دڵ دەکاتە سەرچاوەی سروش و هەست و ویژدان.

٢- ڕۆمانسیزم گەڕانەوەیە بۆ باوەشی سروشتی کپ و هێمن. شاعیر بە سروشتدا هەڵدەڵێت و حەزدەکات بە گۆشەگیری تێکەڵی سروشت ببێت و لە باوەشی سروشتدا ڕابمێنێت و جڵەوی ئەندێشەی بەربدات.

٣- ڕۆمانسیزم لە دەربڕینی هەست و سۆز و جۆشی ناوەوەدا، باوەڕی بە ئازادی هەیە، گوێ بە هیچ دەستور و قالبێکی چەسپاو نادات.

٤- ڕۆمانسیزم بایەخ بە تاک (من)ی شاعیر و تاقیکردنەوەی تایبەتیی دەدات. ئەم خودی و تاکییەتییە لە خۆشەویستییەکی قوڵی تاڕادەی شەیدابوون خۆی دەبینێتەوە.

٥- ڕۆمانسیزم لە بایەخدانی بە کات و شوێندا، تووشی نامۆیی دەبێت، لەگەڵ سەردەم و شوێنی خۆی ناگونجێت، بە خەیاڵ بۆ ڕابردوو دەگەڕێتەوە، خەم بۆ ساتە خۆشەکانی ڕابردوو دەخوات. بۆ ڕزگاربوونیش لە شار کە شوێنی خۆیەتی، بەرەو سروشت ڕادەکات.

٦- ڕۆمانسیزمییەکان هیواو ئاواتیان زۆر بوو، بەڵام توانای بەدیهێنانی ئەو ئاواتانەیان نەبوو، ئەمەش بەرەو وەڕسبوون لە ژیان دەیبردن و گلەییان لە بەختی خۆیان و جەور و ستەمی زەمانە دەکرد.

٧- لای ڕۆمانسیزمییەکان ئەدەب بە گشتی و شیعر بە تایبەتی، لاساییکردنەوەی سروشت و ژیانە، بگرە داهێنانە. ئامرازی داهێنانیش لەلایەنی ئەندێشەی داهێنەرانەیە.

٨- ڕۆمانسیزمی ئەورووپی هەموو شتێکیان دەکردە بابەتی نووسین، وەک: دیمەنەکانی سروشت، مێژووی نەتەوایەتی، مۆرکی ناوچەیی، شتی تایبەتی لە جیاتی گشتی، شتی نائاسایی، کەلاوە، شەو، مردن، گۆڕ و خەون ..... هتد.

٩- ڕۆمانسیزم لە دەربڕینیدا پەنادەباتە بەر هەندێ سیمای تایبەتی، وەک: ڕزگاربوون لە دەستور و یاسا، ئاڵۆزی، تێکەڵکردنی هەستەکان، بەناویەکداچوونی ئەرکی هونەرە جوانەکان و ڕەچاوکردنی لایەنی خودی و لیریکی.

ڕۆمانسیزم لە ئەدەبی کوردیدا

ڕۆمانسیزم لە ئەدەبی کوردی زیاتر لە شیعردا دەردەکەوێت، نەک لە پەخشان.
هەندێک بابەت و ڕەگەزی ڕۆمانسیزم بەر لە سەدەی بیستەم لە شیعرەکانی (بێسارانی و مەولەوی و حاجی قادر) و شاعیرانی دیکەش دەبینرێت، بەڵام بەشێوەیەکی دیار ئەو بابەت و ڕەگەزانە لە نیوەی یەکەمی سەدەی بیستەمدا گەڵاڵەبوون، بە تایبەتی لە ماوەی نێوان هەردوو جەنگی جیهانیدا.

شیعری نەتەوە دراوسێکان، بە تایبەتی شیعری نوێی تورکی لەو سەردەمەدا کاریگەری زۆری کردە سەر ئەو جوڵانەوە تازەیەی ئەدەبی کوردی کە لە گەڵاڵەبووندا بوو. شیعری ئەوروپیش چ بە شێوەی ناڕاستەوخۆ بێت کە لە ڕێی شیعری تورکییەوە بووە، چ بە شێوەی ڕاستەوخۆ بێت، کاریگەری زۆری کردە سەر گورپێدانی جوڵانەوەی نوێگەریی شیعری کوردی. پێشەنگانی ئەم نوێخوازییەش لە ئەدەبی کوردیدا بریتیبوون لە (شێخ نوری شێخ ساڵح، ڕەشید نەجیب، گۆران و پیرەمێرد.....).

بنەماکانی شیعری ڕۆمانسیزمی کوردی:

١- پشتکردنە کێشی عەروز کە شیعری کلاسیزمی کوردی پێنووسراوە و گەڕانەوە بۆ کێشی (پەنجەی خۆماڵی) کە کێشێکی ڕەسەنی کوردییە و لەسەر بنەمای ژمارەی برگەی لەتەدێرەکان پێکهاتووە. هەموو شیعری فۆلکلۆری کوردی و زۆربەی شیعری زاری گۆران و لوڕ بەو کێشە نووسراون.

٢- وازهێنان لە یەکێتی سەروا و بەکارهێنانی (جوتسەروا)، کە شاعیر بەپێی پێویست بەکاریدەهێنێت، بۆ ئەوەی لەپاڵ کێشە ڕەسەنەکە، ئاوازێکی تایبەتیش بە شیعرەکە بدات.

٣- یەکێتی بابەت لە شیعری ڕۆمانسیزمدا بەسەر هەموو شیعرەکەدا دابەشدەبێت. هەموو دێرەکان یەکێتییەکی پتەویان لە نێوانیدا و پەیوەندییەکی واتایی و ئەدەبیی پتەو بەیەکیان دەبەستێتەوە. لابردن و زیادکردنی هەر دێرێک هۆنراوەکە دەشێوێنێت.

٤- بەکارهێنانی زمانێکی سادە و ئاسان کە هەموو کەس تێیبگات، نەک کۆمەڵێکی دەستەبژێر. وشەکانی کوردی پەتین و شاعیر بەپێی توانا خۆی لە بەکارهێنانی وشەی بێگانە دووردەخاتەوە. سەرەڕای ئەمە، نووسینەکەشی بۆ هەموو کەسێکە.

٥- شاعیر بەپێی توانا خۆی لە هونەرە ڕەوانبێژییە باوەکان لادەدات و بەدوای (لێکچواندن و خوازە و هونەری جوانکاری نوێدا) دەگەڕێت.

٦- گەڕانەوە بۆ سروشت و گەڕان بەدوای جوانییەکانی و خەمخواردن لە دیمەنە ناخۆشەکانی، وەک: وەرینی گەڵای درەخت و ڕاکشانی ئەستێرە و ئاوابوونی مانگ و خۆر ..... هتد.

٧- خۆشەویستییەکی پاک و بێگەرد، زۆرجاریش نائومێدبوون لە خۆشەویستی و ڕوانینە دوارۆژ بە چاوی ڕەشبینانە و پەسەندکردنی گۆشەگیری و خۆدوورخستنەوە لە خەڵک لە شیعری ڕۆمانسیزم ڕەنگیداوەتەوە.

٨- باسکردنی دەرد و ئازاری تایبەتی و خۆدوورخستنەوە لە بابەت و هەست و سۆزی گشتی.

٩- ڕابردوو دەبێتە بوارێکی فراوان، ئەندێشەی شاعیری بۆ دەگەڕێتەوە. بابەتی ئەدەبی و دیمەنی گەش و جوانی لێوەردەگرێت و دووبارە دروستیدەکاتەوە.

١٠- سوودوەرگرتن لە کەلەپووری میللی بە هەموو کەرەستەی زمان و بابەتی ئەدەبییەوە. ئەمەش بۆ نووسینی بەرهەمی وا کە گیانی میللی و نەتەوایەتی و نیشتیمانی تێدا بدرەوشێتەوە.

نموونەی شیعری ڕۆمانسیزمی کوردی:

١- لە زاری کرمانجی خواروودا

لە زاری کرمانجی خواروودا، سەرەتای نوێکردنەوەی شیعری کوردی و شکاندنی کۆت و یاساکانی کلاسیزم، لە بیستەکانی سەدەی بیستەم دەستیپێکرد. یەکێ لە ڕابەرانی ئەم نوێکردنەوەیە (گۆران)ی شاعیر بوو. لێرەدا کورتەی ژیان و نموونەیەکی شیعری ڕۆمانسیزمی دەنووسین و شیدەکەینەوە.

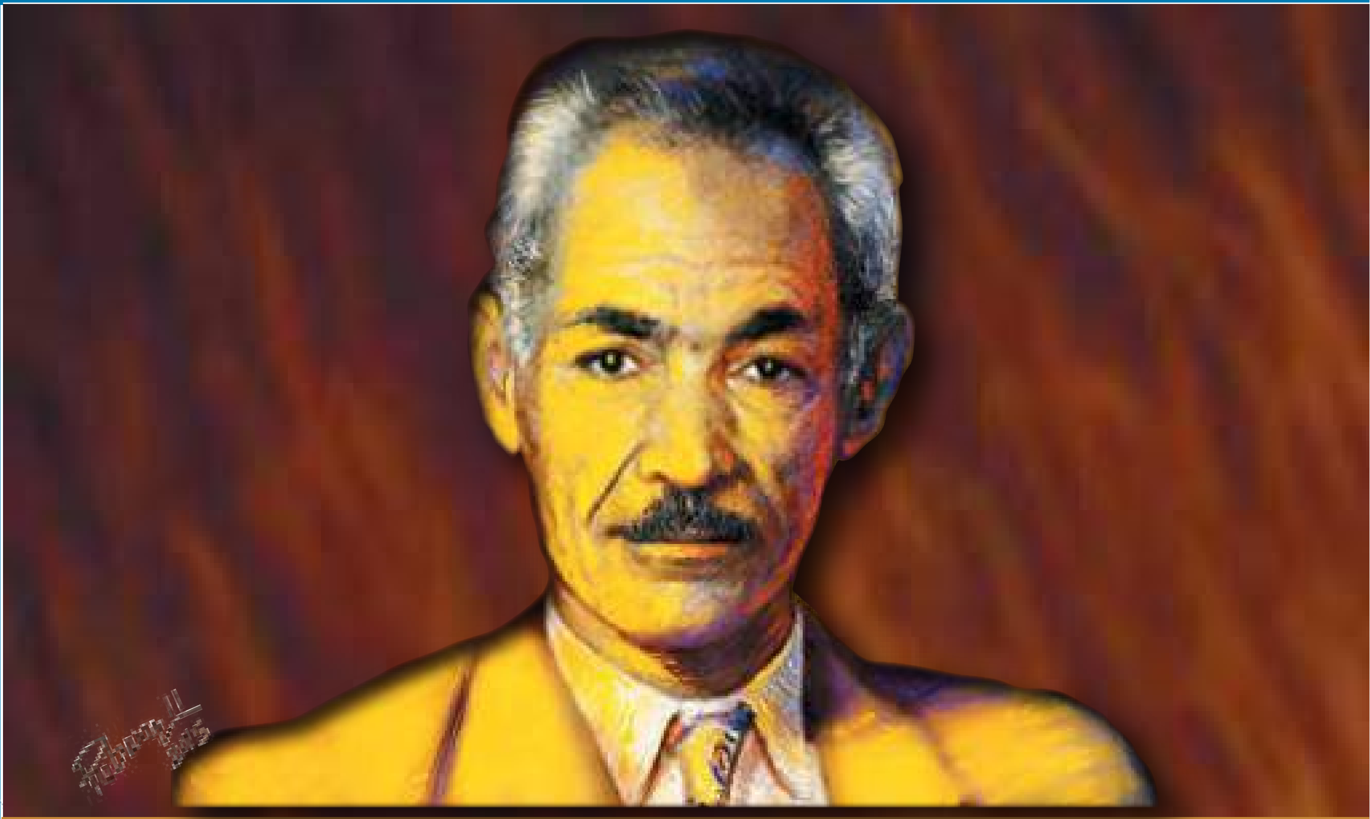

گۆران
(١٩٠٤-١٩٦٢) j

گۆران ناوی عەبدوڵڵایە کوڕی سلێمانە نەوەی عەبدوڵڵا بەگە. ساڵی (١٩٠٤)ز لە هەڵەبجە لەدایکبووە. لە هەڵەبجە و کەرکوک خوێندوویەتی، ماوەیەک مامۆستای سەرەتایی بوو. دوای شۆڕشی (١٤ی تەمموزی ١٩٥٨) و کردنەوەی بەشی زمانی کوردی لە کۆلێژی ئاداب لە زانکۆی بەغدا، گۆران بووەتە مامۆستای وانەبێژ و (ئەدەب و ڕەخنەی ئەدەبی) گووتووەتەوە. لە ژیانیدا ناخۆشی و گرتن و ئازاری زۆری دیتووە.

لە(١٩٦٢/١١/١٨)کۆچی دواییکردووە. ئەمەش نمونەیەکە لە شیعرێکی ڕۆمانسیزمی گۆران.

---

* تابلۆ: هونەرمەند ڕێبوار خالد

پــایـــــز!

پایز! پایز!
بوکی پرچ زەرد
من مات، تۆ زیز
هەردوو هاودەرد!
من فرمێسکم، تۆ بارانت؛
من هەناسەم، تۆ بای ساردت
من خەم، تۆ هەوری گریانت
دوایی نایە: دادم، دادت
هەرگیز، هەرگیز
پایز! پایز!

****

پایز! پایز!
شان و مل ڕووت،
من مات، تۆ زیز،
هەردووکمان جووت
هەرچەند گوڵ سیس ئەبێ بگرین
ئاڵتوونی دار ئەرژێ بگرین
پۆلی باڵدار ئەفڕێ بگرین
بگرین .. بگرین .. چاومان نەسڕین
هەرگیز، هەرگیز
پایز! پایز!

(کۆپلەی یەکەم بۆ لەبەرکردنە)

گۆران لـەم شـیعرەدا دەگاتـە ئەوپـەڕی ڕۆمانسـیزم، سـۆزێکی خەسـت و قـوڵ بـە سروشـتی دەبەسـتێتەوە، لـە خەمناکتریـن وەرزی سـاڵدا کـە پایـزە، شـاعیر بـە جۆرێکـی وا لەگـەڵ سروشـت و پایـزدا تێکەڵدەبێـت کـە هەردووکیـان دەبنـە یـەک و سـنورێک لـە نێوانیانـدا نامێنێت.

گۆران بۆیـە پایـزی هەڵبـژاردووە و لـەو وەرزە چووەتـە باوەشـی سروشـتەوە، چونکە مەرگی (جوانی) تێدادەبینێت. جوانیش لای گۆران هەموو شتێکە، نەمانی جوانیش زۆر ئـازاری دەدات، دەیخاتـە دونیایەکـی پـڕ لـە ژان و ئـازارەوە.

لـەم شـیعرەدا گـۆران پایـز وەک خـودی خـۆی دەبینێت، هەردووکیـان هـاودەردن. ئەم هاوکێشـەیە ئەو کاتە بـەرەو تـەواوی دەچێت کە گۆران بەراوردەکە فراوانتر دەکات. دیـاردەی خـەم و ئـازاری خـۆی و هـی سروشـت بەرانبـەر یەکتـر ڕادەگرێت:

فرمێسک = باران

هەناسە = بای سارد

خەم = هەوری گریان

ئەم دیاردانـە لـە ڕوانگـەی (گۆران)ەوە بەردەوامـن و هەرگیـز دادی خۆی و سروشت لـە دەسـت ئـەم نەهامەتیانـە کۆتایـی نایـەت، بۆیـە بـەرەو نائومێدی ڕۆمانسـیزمییانەی دەبات و داوادەکات لەگـەڵ پایـز هـەر بگریـن و چاویـان نەسـڕن.

ئـەم شـیعرە لەسـەر بنەمـای دوولایەنـە دانـراوە: شـاعیر و سروشـت (پایـز). شـاعیر لەنێـوان خـودی خـۆی و بابەتـی پایـزدا هاوکێشـەیەک دروسـتدەکات. هەردووکیـان بەیەکـەوە هەڵدەچنێـت و تێکـەڵ بەیـەک دەبـن و بەیەکـەوەش بـەرەو کۆتایـی دەچـن کـە نائومێدییـە.

گرینگترین ڕەگەزە ڕۆمانسیزمییەکانی ئەم شیعرە

١- گەڕانـەوە بـۆ سروشـت و تێکەڵبوونی گیانی بەگیانـی لەگەڵ دیـاردە خەمناکەکانی، کـە سـۆزێکی قـوڵ لـە دڵـی شـاعیردا دەبزوێنـن و هاودەردییـەک لـە نێوانیانـدا دروسـتدەبێت.

٢- خەمخـواردن بـۆ نەمانـی جوانـی کە لەم شـیعرەدا لە سیسـبوونی گـوڵ و وەرینی گـەڵای درەخـت و فڕینـی باڵنـدە دەردەکەوێـت و هەمووشـیان نیشـانەی مردنـن. مردنیـش یەکێکـە لـەو بابەتانـەی، کـە ڕۆمانسـیزم جەختـی لێدەکاتەوە.

٣- خەیاڵێکـی ڕۆمانسـیزمیانەی فراوانـی تێدایـە و بووەتـە مایەی دروسـتکردنی زۆر وێنـەی هونەریـی جـوان، وەک (بوکی پـرچ زەرد، شـان و مل ڕوت، ڕژانـی ئاڵتونی دار).

٤- هۆنراوەکە بە کێشـی پەنجەی خۆماڵی نووسـراوە و کێشـێکی ئازادە، چونکە شاعیر کێشـی چوار بڕگەیی کـردووە بە بنەما، واتـە (٤) یان (٨) بڕگە.

٥- گـۆران سـێ (چواریـن)ی پێشـەوەی بە سـەرواى (نـۆرەدار) هێناوە کـە بەمجۆرە داڕێـژراوە (ا ب ا ب). (چواریـن)ی کۆتاییشـی هەموو لەتەکانی لەسـەر یەک سـەروا دەڕوات، ئەمـەش پێـی دەگوترێت (چواریـنەی تەواو)، واتە (گـۆران) خۆی بە یەکێتی سەروا نەبەسـتووەتەوە.

٦- وشـەکانی هەمـوو کوردیـن و خۆی لە وشـەی بێگانە نەداوە. سـەراپای شـیعرەکە یەک وشـەی تورکـی تێدایە، ئەویـش (ئاڵتون)ە.

٧- دووبارەکردنـەوەی هەنـدێ وشـەی تایبەتـی وەک (پایـز) کە کرۆکـی هۆنراوەکەیە و بابەتەکـەی دیـار و قوڵکـردووە. جگـە لەو ئاوازە ناسـکەی لە دەنگی وشـەکانەوە پەیدادەبێـت و پـڕ ئاوازی خەمناکـی دەکات.

نموونەی شیعری ڕۆمانسیزمی کوردی:

٢- لە زاری گۆراندا

شیعری زاری گۆران هەر لە سەرەتاوە ڕێچکەی تایبەتیی خۆی گرتووە و خاوەنی تایبەتمەندی و سیمای خۆی بووە، کە لە زۆر لاوە لە شیعری زارەکانی دیکەی زمانی کوردیەوە جودایە.

یەکێک لە سیما هەرە دیارەکانی شیعری ئەم زارە ئەوەیە کە بە دەگمەن نەبێت، نەکەوتووەتە ژێر کاریگەری کێشی عەروز و سەرواى یەکگرتووەوە. زۆر شاعیری بەتوانا لە چوارچێوەی ئەم زارەدا هەڵکەوتوون، (مەولەوی) یەکێکە لە شاعیرە هەرە بەرزەکانیان. شیعرەکانی مەولەوی پڕن لە سۆزی خودی و خەم و باسی مەرگ و وەسفی سروشت و هەستی سۆفیزمانەی قوڵ و سوتان بە دەردی دوری و بێزاری لە ژیان و خۆزگە خواستن بە مردن. ئەمانەش ڕەگەزە سەرەکییەکانی ڕۆمانسیزمن.

هەرچەندە لە سەردەمی مەولەویدا لە سەدەی نۆزدەم، ڕێبازی ڕۆمانسیزم لە ئەدەبی کوردیدا دەرنەکەوتبوو، بەڵام دەتوانین زۆربەی شیعرەکانی مەولەوی بە ڕۆمانسیزم دابنێین، بۆیە لێرەدا نموونەیەک لە شیعری ڕۆمانسیزمی مەولەوی وەردەگرین و شیدەکەینەوە.

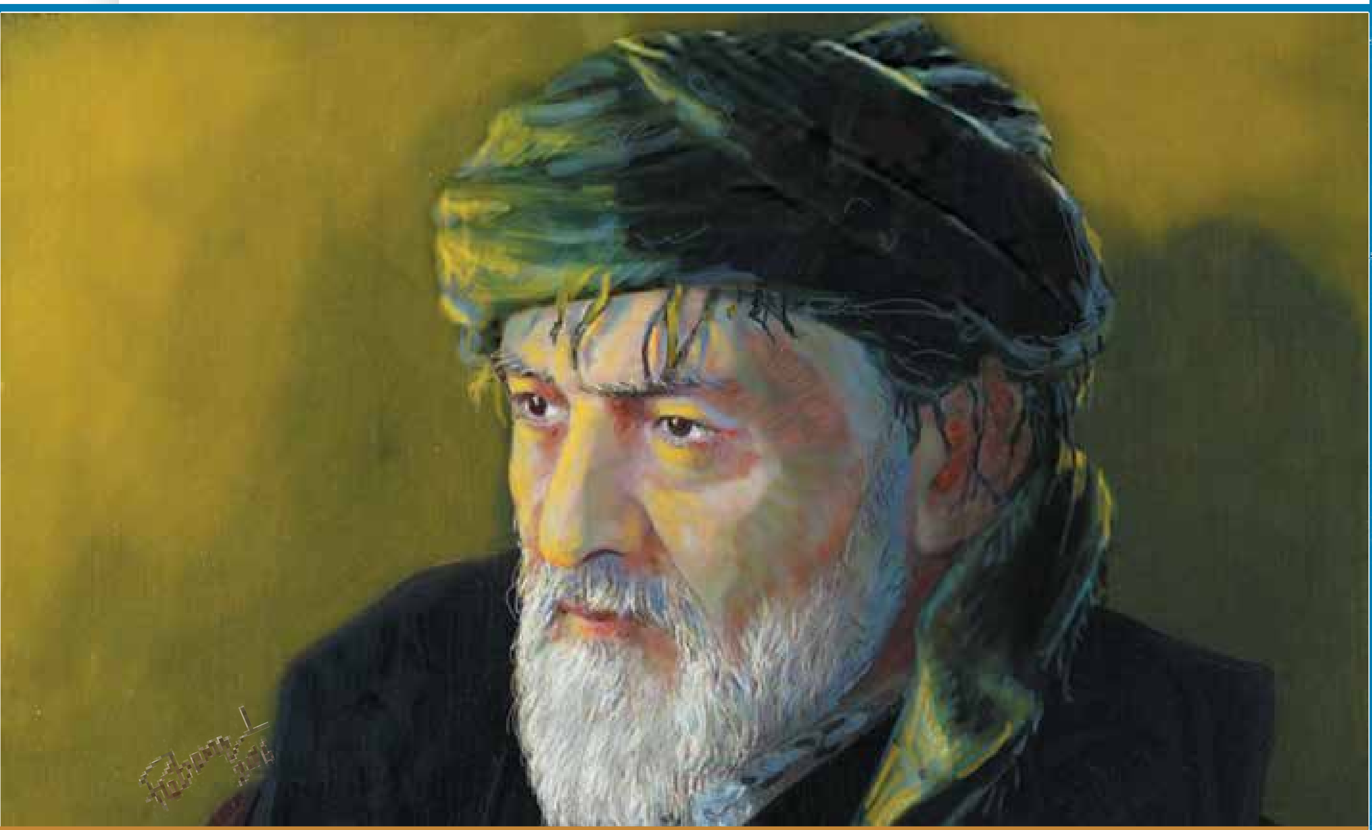

مەولەوی
(١٨٠٦-١٨٨٢)ز

ناوی عەبدولڕەحیم مەلا سەعیدە، نازناوی (مەعدوم)ە و بە (مەولەوی)ناوبانگی دەرکردووە. ساڵی (١٨٠٦)ز لە دێی (تاوەگۆز)ی ناوچەی سەرشاتە لەدایکبووە. سەرەتا لای باوکی خوێندوویەتی، پاشان بۆ خوێندن (مەریوان ، چوڕ ، نەنە ، سنە ، بانە ، سلێمانی و هەڵەبجە) گەڕاوە. بۆ جاری دووەم دەچێتە سنە و لە مزگەوتی (دار الاحسان) لای حاجی مەلا ئەحمەدی نۆتشی دەخوێنێ و ساڵی (١٨٤١)ز ئیجازەی مەلایەتی وەرگرتووە و دەگەڕێتەوە زێدی خۆی پاشان تەریقەت لە شێخ وەسمانی تەوێڵە وەردەگرێت، لە (چۆرە و بێژاوە و بیاوێل) و ئینجا سەرشاتەی پشت قەڵای (شمێران)ی سەر سیروان دەرس دەڵێتەوە و ساڵی (١٨٨٢)ز هەر لەوێ کۆچی دواییکردووە.

* تابلۆ: هونەرمەند ڕێبوار خالد

نمونەی شیعری ڕۆمانسیزمی مەولەوی:

ئیمشەو هەم دیسان دەروون پڕ خەمەن
ئەساسەی ماتەم جە لامان جەمەن
نەتاو دووری دڵ بێ قەرارەن
بینایی دیدەم جە خەفەت تارەن
شریخە و گرمەی هەور دووریی دۆس
وەفەنا بەردەن مەغز و ڕەگ و پۆس
شەرارەی گڕپەی ناری مەهجوری
کەردەن وە غوبار کۆگای سەبووری
نە تاقەت مەندەن نە تۆی دەروونَدا
نە «لەیلێ» مدیۆ وەلای «مەجنوونَدا»
یاخوا مەردەنی بۆ وە میهمانم
ئیتر نەوینوون دووری یارانم
بەڵکم خەلاسیم نەدەس دووریم بۆ
بەو زووخ زامان نەشوون وە گڵکۆ

(لە سەرەتاوە سێ دێری بۆ لەبەرکردنە)

....

هاو واتا:

ماتەم : شین، تازیە، بەهی

جەلامان : لە لامان

جەم : کۆ، گرد، جەمەن، کۆبوونەتەوە، گردبوونەتەوە

نەتاو دووری : لەتاوی دووری

دیدە : چاو

تار : تاریک

دۆس : دۆست، برادەر

فەنا : لەناوچوون، نەمان

مەغز : مێشک، مژی

ڕەگ : دەماری لەش،

پۆس : پێستە

گرینگترین ڕەگەزە ڕۆمانسیزمییەکانی ئەم شیعرە

١- شاعیر شەوی هەڵبژاردووە، باسی خەفەتی خۆی لە شەودا دەکات. شاعیرانی ڕۆمانسیزم زۆرجار پەنادەبەنە بەر شەو کە دونیا کپ و بێدەنگ دەبێت و هێمنی باڵ بەسەر دونیادا دەکێشێت. لەو ساتە کپ و هێمنەدا دەچنە ناو دونیای تایبەتی و ناوەوەی خۆیان و بیر لە خۆشیی بەسەرچوو و ئایندەی خەیاڵاوی دەکەنەوە.

٢- شاعیر باسی دوورکەوتنەوە (غوربەت) دەکات و کاریگەری ئەم دوورییە لەسەر هەست و هۆش و مێشک و دەمارەکانی پیشاندەدات. ئەم دوورکەوتنەوەیە شاعیر ئازاردەدات و وای لێدەکات بیر لە ساتە خۆشەکانی ڕابردوو بکاتەوە، کە لەگەڵ یارەکەی خەفەتی بەبا دەدا و ئێستاش کە بە دەست ئازاری دوری یارەوە دەتلێتەوە.

٣- لەم بارە دەروونییە سەختەی کە شاعیر لە ئەنجامی دوری یارەکەی تێیدابووە، توشی سەرگەردانی و نائومێدی دەبێت، هیوای بە دیداری دۆست نامێنێت و ژیانیش مانای تێدا نامێنێت، چونکە دۆست و ژیان لای شاعیر دەبن بەیەک، ئیدی ئەو نائومێدییە دەگاتە لوتکە.

٤- مەولەوی وەک هەموو شاعیرانی زاری گۆران، کێشی برگە (پەنجە)ی پەیڕەوکردووە، هەموو شیعرەکەی لەسەر کێشی (٥+٥=١٠) برگە نووسیوە. ئەمەش کێشێکی زۆرباوی کوردییە و تەنانەت گۆرانی شاعیر ئەمەی بە کێشی نەتەوەیی داناوە.

٥- مەولەوی یەکێتیی سەروای پەیڕەونەکردووە، جوتسەروای بەکارهێناوە. جوتسەروا بواری زیاتر بۆ شاعیر دەرەخسێنێت، کە درێژە بە دەربڕینی هەستی ناوەوەی بدات و وشەی باشتر و لەبارتر هەڵبژێرێت.

٦- وشەی ڕەسەنی کوردی بەکارهێناوە، ئەگەر وشەی بێگانەشی بەکارهێنابێت، ئەوانەی بەکارهێناوە کە زۆر باون و هەموو کەس تێیاندەگات.

٧- لێکچواندن و خوازەکانی زۆر باون و هەموو کەس تێیاندەگات، بەدوای دارشتنی ئاڵۆزدا نەگەڕاوە.

نمونەی شیعری ڕۆمانسیزمی کوردی:

٣/ لە زاری کرمانجی سەرودا:

لە زاری کرمانجی سەرودا وەک زاری کرمانجی خوارو، شیعری کوردی لەنێوان هەردوو جەنگی جیهانیدا، گۆڕانی بنچینەیی بەخۆیەوە بینیوە و سیما و تایبەتمەندیی نوێی وەرگرت. نوێکردنەوەی شیعری زاری کرمانجی سەرو بەشێوەیەکی دیار لە سییەکانی سەدەی بیستەمدا گەلاڵەبووە، بەتایبەتی لە گۆڤارەکانی (هاوار، ڕۆناهی، ستێر) کە مینبەری بڵاوکردنەوەی شیعری نوێی ئەو زارە بوون.

زۆر شاعیری زاری کرمانجی سەرو ڕۆڵیان لەو نوێکردنەوەیەدا هەبوو، وەک (قەدری جان، کامەران بەدرخان و جگەرخوێن). ئەمانە وازیان لە دەستورەکانی شیعری کلاسیزم هێنا، بە شێوازێ نوێ بابەتی تازەیان هێنایە کایەوە. شیعری لیریکی و شۆڕشگێڕی لەو سەردەمەدا برەویان سەند، چونکە ڕەنگدانەوەی ڕاستەقینەی بارودۆخی ئەوسای نەتەوەی کورد بوون. بزوتنەوە ڕزگاریخوازەکانی کورد و ئەو نسکۆیانەی توشی کورد بوون، ڕۆڵی سەرەکییان هەبوو لەسەر هەست و سۆزی شاعیران، زۆریان لە ئەنجامی تێکشکانی ئەو بزوتنەوانە، توشی گۆشەگیری و نائومێدی بوون، هەندێکیان دەیانڕوانییە دواڕۆژ و بڕوایان بە سەرکەوتن هەبوو. ئەمانە هەمووی لە شیعری ئەو کاتەدا دیارە.

یەکێ لەم شاعیرانەی هەر لە سەرەتاوە بە چاوێکی نوێ دەیڕوانییە ژیان و دەوروبەر و ڕەخنەی لە کەم و کورتییەکان دەگرت و بە شەهیدەکانی هەڵدەگوت؛ (جگەرخوێن) بوو کە پایەی لەو نوێکردنەوەیەدا زۆر ئاشکرا و دیارە. بۆیە لێرەدا نمونەیەکی شیعری ڕۆمانسیزمی جگەرخوێن وەردەگرین و لێکیدەدەینەوە.

جگەر خوین
(١٩٠٣-١٩٨٤)ز *

ناوی شێخموس کوڕی حەسەن شێخ محەمەد کوڕی مەحمودە، ساڵی (١٩٠٣)ز لە گوندی (حەسار)ی دەڤەری (مێردین) لەدایکبووە. جگەرخوێن بە منداڵی ژیانێکی ناخۆش و هەژارانە ژیاوە. درەنگ دەستی بە خوێندن کردووە. لەدوای سەرکوتکردنی شۆڕشەکەی شێخ سەعیدی پیران لە ساڵی ١٩٢٥ز ناچاربووە جزیرەی کوردستانی تورکیا جێبهێڵێت و ڕوبکاتە سوریا و لە (عامودە) نیشتەجێبێت. لە گۆڤاری (هاوار) شیعری بڵاوکردووەتەوە. دوای شۆڕشی (١٤تەممووزی١٩٥٨)ز، دێتە بەغدا، لە بەشی زمانی کوردی لە کۆلێژی ئادابی زانکۆی بەغدا وانەی گوتووەتەوە. ساڵی ١٩٦١ کە شۆڕشی (ئەیلول) هەڵگیرسا، جگەرخوێن گەرچی لە بەغدا بوو، بەڵام زۆر لایەنگیری شۆڕشی دەکرد. ساڵی ١٩٦٣ گەڕاوەتە سوریا. ساڵی ١٩٧٨ ڕوی کردووەتە هەندەران و لە سوید نیشتەجێبووە. خەریکی کاری ئەدەبی و چاپکردنی بەرهەمەکانی بووە. لە ١٩٨٤/١٠/٢٢ لە سوید کۆچی دواییکردووە و لەسەر ڕاسپاردەی خۆی تەرمەکەیان هێنایەوە کوردستان و لە قامیشلۆ لەناو باخچەیماڵی خۆیان ناشتویانە.

* تابلۆ: هونەرمەند ڕێبوار خالد

نمونەی شیعری ڕۆمانسیزمی جگەرخوێن:

سەرمەستی ئەڤینم
ئەی هەڤالا ئەڤیندار
تو ژی وەک من بریندار
کەنگی کۆ ئەم دگەین هەڤ
ب دڵخوەشی ڕۆژ و شەڤ
گول و چیچەک گەش دبن
دلی داران خوەش دبن
سونبول هاویر دهەژین
ئەڤ ستێرک دڕژین
چیا بڵند دبن ژۆر

جهان دبت کەسکە سۆر
با تێ بە ساز و لیلان
تەروەندە هاویر دلان
ئاڤێن گۆلا ددن پێل
ڕوێ ڕۆژێ دبت سێل
تلور کەسک و زەرد و سۆر
ب بازکان دچن ژۆر
وەکو لۆکس و چرا گەش
ڕۆنی ددن شەڤا گەش
پڕ گەش دبن گولێ من
تەڤ درەڤن کولێ من
گول و چیچەک ئەز و توو
قاز و ئۆردەک ئەز و توو
هەردوو ڕەوشا ڤێ ژینێ
دەنگێ سازا ئەڤینێ

(لە سەرەتاوە سێ دێری بۆ لەبەرکردنە)

لێکدانەوەی وشەکان:

هەڤاڵ : دۆست، برادەر، هاوڕێ

ئەڤیندار : خۆشەویست، عاشق

کەنگی : کەی، چ کاتێ

دگەین : دەگەین

هەڤ : یەکتر

چیچەک : کوڵوکی پشکوتو

گرینگترین ڕەگەزە ڕۆمانسیزمییەکانی ئەم شیعرە

یەکەم: لە ڕوی ناوەرۆکەوە:

١- شاعیر و هەڤاڵەکەی بریندارن، بریندارى دەردی جودابونەوەن، ئەمەش شاعیری توشی ئازارێکی وا کردووە کە دونیای لەبەرچاوخستووە، تەنیا بە گۆڕینی ئەم حالەتی جیابونەوەیە، شاعیر دەگەڕێتەوە سەر باری ئاسایی و دونیای لەبەرچاو جوانتر و گەشتر دەبێت.

٢- وەسفی جوانی سروشت کراوە، شاعیری ڕۆمانسیزم هەمیشە بەدوای جوانیدا عەودالە و ئەو جوانییە لە هەموو وردە دیمەنێکی سروشتدا دەبینیت. ئەم جوانییەش لەم دیمەنانە دەردەکەون (گەشانەوەی گوڵ و کولوک، هەژانی سونبول، بەرزبوونەوەی چیا، کەسک و سۆربوونی دونیا .....)

٣- شاعیر دەرمانی دەردی دڵی خۆی لەو سروشتە جوانە دەبینێت کە ئەم هەموو دیمەنانە شەوی تاریکی بۆ ڕۆشندەکەنەوە و دەرد و کەسەر و خەمی دڵی دەڕەوێننەوە.

٤- ئومێدی شاعیر لەوە بەرجەستە دەبێت کە خۆی و هەڤاڵەکەی لە سایەی ئەو سروشتە گیانبەخشە و دور لە خەم و کول و کۆڤان، باوەش بەیەکدا بکەن.

دووەم: لە ڕوی ڕوخسارەوە

١- شـیعرەکە هەمووی بە کێشـی بڕگەیی (پەنجەیی) نووسـراوە، کە (٤+٣= ٧) بڕگەیە. ئەمـەش یەکێکە لە کێشـە هەرە باوەکانی شـیعری کوردی.

٢ - شـاعیر بـە جوت سـەروا (مەسـنەوی) شـیعرەکەی هۆنیوەتەوە، واتە هـەر دێڕێک لەتەکانـی هاوسـەروان و پەیوەنـدی سەرواسـازییان بـە دێرەکانـی دیکـەوە نییـە. ئەمەش لە سـەروا هەرە باوەکانی شـیعری کوردییە. داسـتانە درێـژەکان و چیرۆکە شـیعرییەکان و شـیعری فۆلکلـۆری کوردی، بەمجۆرە سـەروایە نووسـراون.

٣- وشـەکانی هەمـووی کـوردی پەتـی و ڕەسـەنن، شـاعیر خـۆی لـە بەکارهێنانـی وشـەی بێگانـە دورخسـتووەتەوە.

٤- داڕشـتنی ڕسـتەکان ڕەوان و بێگرێ و گۆڵن. ڕستەی سـوک و کورتی بەکارهێناوە، ئەمـەش شـیعرەکەی ئاسـانترکردووە و هەمـو کـەس خۆشـی لـە خوێندنـەوەی وەردەگرێـت و پێیـەوە ماندونابێت.

ئەدەبی کوردی سۆڤیێتی (جاران)

لـە بارودۆخـی تایبەتیی کـوردی یەکێتیی سـۆڤیێتی جاراندا، ئەدەبی تـازەی کوردی سـۆڤیێتی لەسـەر بناغەی ئەدەبـی فۆلکلۆری کوردی دامـەزراوە. گەشەسـەندنی ئەو ئەدەبە شانبەشـانی لێکۆڵینەوە و سـودبینین لە داسـتانی دەوڵەمەندی میللی ڕۆیشـتووە، بە یەکێک لە نیشـانە ئاشـکرا و بەرزەکانی پلەی گەشەسـەندنی ڕۆشـنبیری کوردی یەکێتیی سـۆڤێت دادەنرێـت. بـەم جـۆرە نووسـەران گەلێک بەرهەمـی ئەدەبی وایان نووسـی کـە ناویان لە مێـژووی ئەدەبی کوردی ئەم سـەردەمەدا تۆماربکرێت لەمانە: عەرەبی شـەمۆ، حاجی جندی، ئەمینـی ئەبـدال، وەزیـری نـادر، جاسـمی جەلیل، موسـەیی ئاخونـدۆڤ ، یوسـفی بەکۆ و باخچۆیی سـلۆ... هتـد، دیارن.

ئەگەر (عەرەبی شـەمۆ) بەرهەمدارترین و بەناوبانگترین نووسەری کوردی سۆڤێتی بێـت، ئـەوا (حاجـی جندی و ئەمینـی ئەبـداڵ) خەباتێکی زۆریان لـە ڕێـگای بووژاندنەوەی زمانـی کـوردی لە وڵاتی سـۆڤێتدا کـردووە. بەهۆی نووسـینەکانیانەوە نەتـەوەی کوردیان بـە گەلانـی سـۆڤیێتی و گەلانی تر ناسـاندووە. بە هـاوکاری یەکتـر چیرۆکـی (لازۆ)یان لە ئەرمەنییـەوە وەرگێڕایـە سـەر کـوردی. یەکێک لـە پلە گرنگەکانـی گەشەسـەندنی ئەدەبی کـوردی سـۆڤیێتی بـە بڵاوکردنـەوەی کۆمەڵـەی (فۆلکلۆری کوردی) دەسـت پێـدەکات کە لەسـاڵی (١٩٣٦)دا لە یەریڤان چاپکراوە، لەم کۆمەڵەدا گەلێک باسـی وەک: خۆشەویسـتی و باری خێزانی کورد و حاڵی ژنان، دەسـەڵاتی سـەرتیرە و خاوەن دەسـەڵاتەکان، میوانداری و ئازایەتـی... هتـد، ڕەنگیداوەتەوە.

لـە ئەدەبیاتـی کـوردی سـۆڤیێتی ئەم سـەردەمەدا دەنگی شـیعری لیریـک و بابەتی داسـتان ئامێز دیارە. لە بەرهەمێکی حاجی جندیدا کە ناوی (شـارێ) بوو، باسـی یاسـای بە شـودان و شـیربایی دەکرد کە تا سـەردەمی شۆڕشـی ئۆکتۆبەر لە چیاکانی پشت قەفقاسدا لەنـاو نـەوەی کۆنـدا مابـوو. لـەو بەرهەمـەدا نارەوایی و پەیـڕەوی کۆن بە ڕوخسـارێکی هونەرمەندانە دەربڕاوە. ئادگاری (شـارێ) کە قۆچی قوربانی دەسـتی (شـیربابیە) بەرامبەر بـەو باوکـە پیـرەی کە بە دەسـتی خـۆی کچـە خۆشەویسـتەکەی بـەرەو مـەرگ دەبات، هاوارێکـە بەرامبـەر بـەو ڕەفتـارە کۆنـە. شـاعیر زۆر سـادە باسـی ئازاردانـی کـچ و بە زۆر بـە شـودانی دەردەخـات کـە ئەمـە لەکۆندا سـەرەنجامی هەمـوو کچێکی کـورد بوو.

ئەدەبی گەلانی سۆڤێتی دەورووپشت کاریان کردووەتە سەر ئەدەبی تازەی کوردی. لە بەرهەمی تازەی نووسەراندا باسی پرسەکانی ئەم چەرخە دەبینین، وەک ئەوەی لەو کۆمەڵە شیعرەدا دیارە کە ناونراوە (شاعیرانی کوردی سۆڤێتی، یەریڤان، ١٩٥٦ز) یا لە کۆمەڵەی (ڕێگای نوێ)دا (تبلیس ١٩٥٨ز) یا لە کۆمەڵە شیعری شاعیری کورد باخچۆیی سلۆ (تبلیس ١٩٦١ز) دیارە.

ئەدەبیاتی کوردی سۆڤێتی نەوەیەکی تازەی لە نووسەران پێگەیاند، لەوانە: (میکایلی ڕەشید ، قاچاخی مراد ، عەزیزی سلۆ ، عەتاری جەردۆ ، کارلینی چاچان ، شکۆی حەسەن و ئۆردیخانی جەلیل). و چەند شاعیری تر کە بەردەوام کۆمەڵە شیعریان لە تبلیس و یەریڤان چاپدەکرا. هەر لەم ماوەیەدا نووسەرانی کورد بەرهەمی نووسەرانی ناوداری (روسی) سۆڤیەتی جارانیان وەرگێڕا بۆ زمانی کوردی.

بناغەی ئەدەبی کوردی سۆڤیەتی

لەبەرئەوەی ئەدەبی کوردی سۆڤیەتی لەسەر بناغەی ئەدەبیاتی کلاسیزمی کوردی دانەمەزراوە، ئەمە بۆتە هۆکاری ئەوەی زۆرجار ساکاری و سادەیی لە زمان و دەربڕیندا ببینرێت و ئەو چێژەی ئەدەبیاتی کلاسیزمی کوردی تێکەڵ بە بناغە و ڕەگەزەکانی ئەو شیعرانە نەبووە. ئەمە بۆ شیعر، بەڵام لە چیرۆکدا ئەوا ڕەوشی ئەوان و پێشکەوتنی وڵاتەکە وایکردووە گەلێک ڕەگەز و تەکنیکی هونەری چیرۆکنووسی ڕۆژئاوا تێکەڵ بە بەرهەمی چیرۆکیان ببێت و شتێکی تازە و بەنرخ بێتەکایەوە.

ئەم بەرهەمانەی باسمانکردن، لە بنەڕەتدا بە کرمانجی سەرو نووسراون ، بەڵام بەرەو پێشچوونی تایبەتی وایکردووە لە بناغەی کلاسیزمییەکەی کرمانجی سەروە دووربن و لەجیاتی عەرەبی و فارسی و تەنانەت تورکیش، زاراوەی تازەی زمانی تری تێکەڵبێت. لەگەڵ ئەوەشدا بەتایبەتی لەدوای شۆڕشی چواردەی تەموزی (١٩٥٨ز) لە عیراق، ڕوناکبیرانی کوردی سۆڤێتی، چ بۆ خۆیان و چ لەبەرهەمیاندا لە گەشەسەندنی ئەدەبی کوردی عێراق دانەبڕاون.

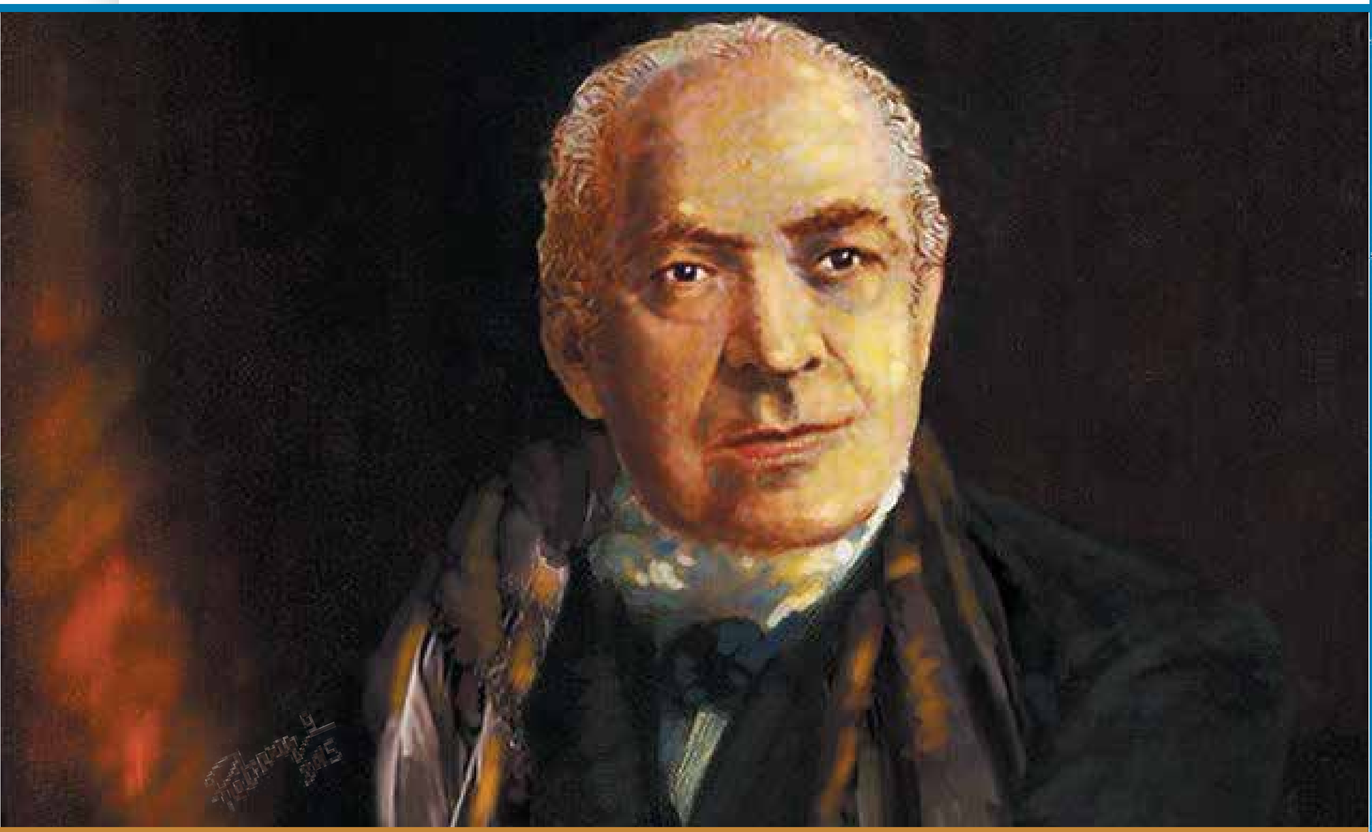

عەرەبی شەمۆ
(١٨٩٥-١٩٧٨)ز *

ئـەم نووســەرە بلیمەتـە نـاوی (عــەرەب)ە کوڕی (شــێخ شــەمۆ) لــە بنەماڵەیەکی کــوردی ئێزیدیانــە، لە ســاڵی (١٨٩٥)ز لە گوندی (ســوسـر) لە ناوچەی (قــارس) لەدایکبووە و ســەختی ژیانــی دیــوە و لــە هەمــوو مەیدانێکی ژیانــدا تێکۆشــاوە. لەســاڵی (١٩٧٨)ز لە یەریڤــان کۆچــی دواییکــردووە. ئەگەر ســەیری تۆمــاری بەرهــەم و نووســینەکانی بکەین، لەپــاڵ ئەوانــەدا کە باســکراون و لەپــاڵ گەلێک وتــار و نامیلکەی سیاســی و کۆمەڵایەتی و زمانەوانیــدا، ئــەم بەرهەمــە ئەدەبیانەی تریشــی دەبینین:

١. ڕەبەن (١٩٣٠)ز، چیرۆکێکی سەر شانۆیە.
٢. بەربانگ (١٩٥٧)ز ڕۆمانە.
٣. ژینا بەختەوەر (١٩٥٩)ز.
٤. کوردی ئەرمەنستان (١٩٦١)ز، سیناریۆیە بۆ سینەما.

---

* تابلۆ: هونەرمەند ڕێبوار خالد

٥. قەڵای دمدم (١٩٦٦)ز، ئەمەش ڕۆمانێکی گەورەیە لە مێژووی قەڵای دمدمەوە وەرگیراوە.
٦. حەکایەتی کوردی ناو خەڵک (١٩٦٧)ز.
٧. کۆمەڵێک بەرهەمی کۆکراوەی عەرەبی شەمۆ (١٩٦٩)ز.

لەناو نووسەرانی کوردی یەکێتی سۆڤێتدا، (عەرەبی شەمۆ) هەر ئەوە نییە کە لە یەکێتی سۆڤێتدا ناوبانگی هەبێت، بەڵکو لەدەرەوەش ناوبانگێکی زۆری هەیە. (عەرەبی شەمۆ) دەستی بە نووسینی وتار کرد لە بوارە جیاجیاکانی کاروباری ڕۆشنبیری کوردی و ژیانی کۆمەڵایەتی لەو گوندانەی کوردی ئێزدی لێ نیشتەجێبوون، لە بواری ئەدەب و ئامادەکردنی ڕۆژنامەی کازیوەی ڕۆژهەڵات (زاریا فۆستوکا) کاری کرد. نووسینەکانی عەرەبی شەمۆ بە زمانی ڕوسی بوون، چونکە ئەم نووسینانە بۆ ئەو زانا و ڕۆشنبیر و ڕۆژهەڵاتناسانەی ئەورووپی بوون کە گرنگییەکی تایبەت دەدەنە لێکۆڵینەوەی کوردی بە شێوەیەکی گشتی.

یەکێک لە بەرهەمە بەناوبانگەکانی ڕۆمانی (شڤانی کورد)ە، لە ساڵی (١٩٣٥)ز بە کوردی بڵاوکرایەوە و زووبەزوو کرایە ئەرمەنی و ڕوسی و ئەڵمانی. لە ساڵی (١٩٥٧)ز دا بەزمانی گورجی بڵاوکرایەوە و پێش ئەوەش کرابوو بە فەرەنسی. گورجوگۆڵی ئەدەبی (عەرەبی شەمۆ) هەر لە سەرەتاوە دیاربوو، ڕۆمانەکانی (شڤانی کورد) و (کوردی ئەلەگەز) لە بەرهەمە کۆنەکانی کوردی ئەرمەنستانی سۆڤێتین.

لەم دوو بەرهەمەدا نووسەر ڕاستگۆیانە نەخشەی ژیانی زەحمەتکێشانی یەکێک لە ناوچە کوردنشینەکان دەکێشێت و سەختی ئەو ژیانە لەژێر دەسەڵاتی کۆندا پیشاندەدات و وێنەی ڕەنجخۆران دەکێشێت، ئەوەشمان پیشاندەدات چۆن ئەو ڕەنجخۆر و کۆنە پەرستانە لەسەرەتای دامەزراندنی ڕژێمی سۆشیالیستدا، دەبوونە بەربەستی جێنشین بوونی کوردانی کۆچەر. لەم دوو ڕۆمانەدا بە تەواوی پەیدابوونی شارەزا و کادیری کورد بەدیدەکرێت. عەرەبی شەمۆ لە ساڵی (١٩٣١)ز دا یەکەم چیرۆکی سەر شانۆی خۆی بەناوی (کۆچاکێ دەرەڤین)بڵاوکردەوە.

جاسمی جەلیل
(١٩٠٨-١٩٩٨)ز

*

جاسمی جەلیل لە ساڵی (١٩٠٨)ز لە گوندی (قزیلقۆڵی)ی لە یەکێتی سۆڤیەتی جاران لەدایکبووە. لە تەمەنی (١٠) ساڵیدا (٤٠ – ٥٠) کەس لە بنەماڵەکەیان دەکەونە بەر هێرشی عوسمانییەکان و هەموویان دەکوژرێن، لە شاری (باکۆ) دەستی بە خوێندن کردووە .

لە تەمەنی (٢٣) ساڵیدا جاسمی جەلیل دەستنیشانکراوە بۆ خزمەتکردنی بزاڤی ڕۆشنبیری کوردی لە وڵاتانی (ئەرمینیا، ئازەربیجان و جۆرجیا) کە دەرفەت بە خوێندن و نووسینی کوردی بە ڕێنووسی لاتینی دراوە، جاسمی جەلیل بەرپرسی سەرەکی ئامادەکردن و چاپکردنی کتێب بە زمانی کوردی بووە، هەروەها لە یەریڤان لە ئەنستیتۆی نێودەوڵەتی (کۆلیژی زمانەوانی) زمان و ئەدەب دەخوێنێ و بەسەرکەوتوویی دەردەچێت. جاسمی جەلیل یەکێک بوو لەو کەسانەی کە بناغەی ئەدەبی کوردی لە سۆڤیەت داناوە و زۆربەی شیعرەکانی ئەم شاعیرە کراون بە ڕوسی و لە ڕێگەی ڕۆژنامەکانی (پراڤدا) و (ئەزڤیستیا) چاپکراون و بڵاوبوونەتەوە.

* تابلۆ: هونەرمەند ڕێبوار خالد

جاسـمیٚ جەلیـل باشـترین و نایابتریـن بەرهەمی بێگانـەی بۆ سـەر زمانی کوردی وەرگێـڕاوە بـۆ ئـەوەی خوێندەوارانـی کـورد سـودی لێوەربگـرن.

لـە بواری هونەریشـدا جاسـمی جەللیـل توانـی (٧٠٠) گۆرانی و ئـاوازی کوردی لە ڕادیـۆی یەریڤـان تۆمـار و بڵاوبکاتـەوە و لـە فەوتـان ڕزگاریانبـکات.

جاسـمی جەلیل لەکاتـی کیمیابارانکردنی شـاری هەڵەبجـەدا، وەک کوردێکی بریندار لـە ڕێگـەی نامەیەکـی کـراوەدا بـۆ سـەرۆکی ئـەو کاتـەی سـۆڤیەت داوا لـە حکومەت و سـەرکردایەتی سـۆڤیەت دەکات، هەڵوێست سـەبارەت بەم کارەسـاتەی هەڵەبجە وەربگرن.

لـە سـاڵی (١٩٩٨)ز بـە بێدەنگـی ماڵاوایی دەکات و لە گۆڕسـتانێک لە نزیک شـاری یەریڤـان نێـژراوە.

ئـەم بەرهەمانـەی لـە دوای خـۆی جێهێشـت (ڕۆژێـن مـن، کەلامـیٚ چیـا، ئودا کـوردا و زۆزان). ئەمـەش نمونەیەکـە لـە شـیعرێکی جاسـمیٚ جلیـل:

حوبا شڤان

شڤانی جاهـل ڕۆحـیٚ تـە نـازک
ڕۆحـیٚ تـە نـازک وەک زارۆک بێچـک
ڕۆحـیٚ تە هەڤـال، بۆی جـە و کانیانە
ڕۆحـی تـە خوسـیا کولیلـک، کارزیانە
***
شڤانیٚ جاهـل، زانـم ڕۆحـیٚ تـە
زمانـیٚ عەمـر، تەبیەتـیٚ زانـە
لـیٚ وەختـا ئـەزم، ئـەزم ل ڕمخ تـە
دەبێـی کلیتـم ئـەژ بـۆی زاریٚ تـە
***
ئـو تـو بەنـد دبـی زمـان لا لۆمـە
بەڵـی فەعـم دکـەم ئـەژ ژ ڕۆحـیٚ تـە
بەلـیٚ، کێم دبهێـم خەبەریٚ تـە دوور
حـەزنا فکراتـە، بەحرا بیٚ بوحـور

(کۆپلەی یەکەم لەبەربکرێت)

لێکدانەوەی وشەکان:

شڤان	:	شوان
جاهل	:	جەحێل، لاو
زارۆک	:	منداڵ
بێچک	:	بچوک
بۆی	:	بۆ
جە	:	جۆگە
خوسیا	:	ڕاهاتوو
کولیلک	:	کارژۆلە
کارزیان	:	بەرخ زان
عەمر	:	هەموو ژیان
تەبیەتێ	:	تەبیعەتی سروشت
زانە	:	دەزانێت
ئەزم	:	منم
ل ڕەخ تە	:	لەلای تۆ
دەبێی	:	دەڵێی
کلیتم	:	کلیم، قسە
زارێ تە	:	دەمی تۆ، زمانی تۆ
تۆ بەند دبی	:	تۆ دەوەستیت
فەعم دکەم	:	فەهم دکەم، تێ دەگەم
کێم	:	کەم
دبهێم	:	دەبیستم
خەبەر	:	قسە

پەخشانی کوردی

وشەی پەخشان لە فەرهەنگدا بە واتای (پەخش) یان (بڵاو) هاتووە، وەک زاراوەش وشەی پەخشان بۆ ئەو بەرهەمە ئەدەبی و زانستییانە بەکاردێت، کە نەخرابنە قالبی کێش و زمانی شیعرەوە. یەکەم دابەشکردنی ئەدەب لە ڕووی ڕوخسارەوە، دەکرێت بە (شیعر و پەخشان) : لەکۆنەوە شیعر و پەخشان هەبووە، لە زۆربەی ئەدەبی نەتەوەکان لە کۆندا پەخشان کەمتر و شیعر زیاتربووە، لەئێستادا پەخشان لە شیعر زیاتر دەنووسرێت. لێرەدا پرسیارێک دێتە پێشەوە ئایا شیعر کۆنترە یان پەخشان؟

ڕای یەکەم: دەڵێت شیعر لە پەخشان کۆنترە بەم بەڵگانە

١. شیعر زمانی هەست و سۆزە و لە ویژدانی شاعیرەوە هەڵدەقوڵێت، کەچی پەخشان زمانی ژیرییە و لە مێشکەوە پەیدەگات، جا لەبەرئەوەی مرۆڤ زوتر هەست و سۆزی جوڵاوە و ویژدانی کەوتووەتە کار ئینجا گەشەی سەندووە .

٢. شیعر لەبەر کێش و سەروا و ئاوازەکەی لەبەرکردنی ئاسانە و دەکرێت بە دەقی خۆی پارێزگاری بکرێت، هەروا بێتە خوارێ، کەچی پەخشان لەبەرکردنی سەختتر و ڕاگرتنی دەقەکەی زەحمەتترە، مەگەر لە هەندێ ڕستەی کورتی سەروادار و کێشداری وەک قسەی نەستەق و پەندی پێشینان نەبێت.

٣. لەلای هەر نەتەوەیەک کۆنترین دەقی ئەدەبی بەردەست شیعرە نەک پەخشان، وەک داستانی (گلگامێشی سۆمەری ، ئەلیادە ، ئۆدێسای هۆمیرۆسی یۆنانی و دراما....) بەناوبانگەکانی یۆنان کە هەموو بە شیعر نووسراون.

ڕای دووەم: دەڵێت پەخشان پێش شیعر هاتووە، بەم بەڵگانە

١. مرۆڤ یەکەمجار کە زمانی پژاوە و قسەیکردووە، بە ئازادی هەست و بیری خۆی دەربڕیوە، پاشان هەوڵیداوە ئەو هەست و بیرە بخاتە ناو قالبی کێش و سەرواوە، لە دونیا شتی ئازاد پێش شتی دەستووربەند دەکەوێت، بۆیە پەخشان کۆنترە، چونکە ئازادە و شیعر دواتر ڕاهێنراوە، چونکە بەپێی دەستوری تایبەتی دەنووسرێت.

٢. لە کۆنەوە پەخشان (پەخشانی سەروادار) لە پەرستگەکان نوسراووە و کتێبە ئاسمانییەکانیش زۆربەیان بە پەخشان نووسراون، جگە لەوەی نووسینی کورتی سەر دەرگە و دیواری کۆشک و قەڵا کۆنەکان و کێلی گۆڕەکان بە پەخشان نووسراون، بۆیە دەبێ پەخشان لە شیعر کۆنتربێت.

کارێکی زەحمەتە پرسی پێشکەوتنی شیعر، یان پەخشان بەپێی ئەم دوو ڕایە یەکلا بکرێتەوە، بەڵام لایەنگرانی ڕای یەکەم زیاترن و بەڵگەکانیان بەهێزترن. لە کوردیشدا کۆنترین بەرهەمی ئەدەبی، کە دۆزرابێتەوە تا ئێستا مابێتەوە، ئەوەیە کە بە شیعر نووسراوە، نەک پەخشان. دوور نییە دوا ڕۆژ دەقی شیعر، یان پەخشان لەوانەی ئێستا کۆنتر بدۆزرێتەوە. ئەمەش شتێکی ترە.

جیاوازی نێوان شیعر و پەخشان:

گرنگترین جیاوازییەکان:

١. شیعر لە ویژدان و سۆزەوە هەڵدەقوڵێت، بەڵام پەخشان زادەی هۆش و ژیرییە.

٢. زمان و دەربڕین لە شیعردا ئاوێتەیە کەچی لە پەخشاندا شیکارییە، شیعر پێویستی بە چڕی دەربڕین و کورتبڕی هەیە، لەکاتێکدا پەخشان پێویستی بە شیکردنەوە و درێژدادڕی و لێکدانەوە هەیە.

٣. کێش و سەروا دوو ڕەگەزی دیاری شیعرن، بەتایبەتی شیعری کلاسیک، کەچی ئەمانە لە پەخشاندا مەرج نین، تەنیا لە هەندێ پەند و قسەی نەستەقدا سەروا هەیە، ئەویش بۆ جوانییە.

٤. لە شیعردا زۆرجار کێش و سەروا شاعیر ناچاردەکەن ڕیزی وشەکان لە ڕستەدا تێکبدات و وشەکان پاش و پێش بکات، بۆیە شاعیر بۆی هەیە یاری بە وشە بکات و لە هەر شوێنێکی ڕستەی شیعر دایبنێت، کەچی لە پەخشاندا دەبێ وشەکان لە شوێنی خۆی بێت، بۆیە ڕستەی پەخشان ڕەوانتر و ئاساییترە لە هی شیعر.

٥. نەخشەی دابەشبوونی هەریەکە لە شیعر و پەخشان لەسەر لاپەڕەدا، جیایە. واتە تۆپۆگرافیای دەقی شیعر جیایە لە هی پەخشان. لە شیعری کلاسیکدا هەر دێرەی بەسەر دوو لەتدا دابەش دەبێت و سەرواش بەگوێرەی جۆری شیعرەکە دەگۆڕێت، کەچی پەخشان هەمووی بەسەر یەکەوە دەنوسرێت و تەنیا بە تەواوبوونی پارچەیەک، دێرێکی نوێ دەست پێدەکات.

جۆرەکانی پەخشان

پەخشان بەپێی ناوەرۆک دوو جۆرە:

١. پەخشانی ئەدەبی ٢. پەخشانی زانستی

١. پەخشانی ئەدەبی:

ئەو پەخشانانە دەگرێتەوە کە هەست و سۆزی نوسەرەکەی پیشاندەدات، نووسەر لەم جۆرە پەخشانەدا لە ڕوانگەی خودی و تایبەتیی خۆیەوە سەیری ژیان دەکات. جۆرەکانی پەخشانی ئەدەبی: (وتاری ئەدەبی، چیرۆک و ڕۆمان... هتد) پێویستە ئەم جۆرە پەخشانە شێوازێکی بەرزی هەبێت، وشەکانی بژاردەبن و دارشتنی پتەوبێت. پەخشانی ئەدەبی لە ڕووی ڕوخسارەوە دوو جۆرە:

ئ- پەخشانی سەروادار ب- پەخشانی بێ سەروا

ئ پەخشانی سەروادار

ئەو پەخشانە ئەدەبییەیە کە بەشەکانی ڕستەی (دوو دوو سێ سێ یان....) هاوسەروا دەبن. ئەم سەرواداریيە هەنگاوێک لە شیعر نزیکی دەکاتەوە. تەنانەت هەندێ لەوانەی باسی سەرەتاکانی شیعریان کردووە، دەڵێن لە پەخشانی سەرواوادارەوە پەرەی سەندووە و پێگەیشتووە، کە لە پەرستگەکان باوبووە. نمونەی پەخشانی سەروادار، عەلائەدین سەجادی لە پێشەکی باسی مەلای جەباری، دەڵێت:

(پیری مەیخانەی خەیاڵ شناسان، بادە ئەنۆشێ لە جەرگەی خاسان، ڕشتەی مرواری قسە و باسیە، نەوای قومرییان وێنەی ڕازییە. بێنی هەناسەی شنەی شەماڵە، تێکەڵ بە بیری بەرزی خەیاڵە...)

(تەنها بۆ خوێندنەوەیە)

لەم جۆرە پەخشانەدا، دەبێت پارچەکانی هەر ڕستەیەک سەروایان یەک بێت، جا پارچەکان لە درێژیدا بەقەد یەک بن یان نا گرنگ نییە.

ئـ پەخشانی بێ سەروا

ئـەم جۆرە پەخشـانە بایەخ بە سـەروای پارچەکانی ڕسـتە نادات، نووسـینەکە بـێ سـەروا و گـرێ دەڕوات. پەخشـانی بـێ سـەروا دەبێت لە تێگەیشـتنی فـراوان و خەیاڵێکـی ئـازاد و دارشـتنێکی سـفت و پتـەوەوە هاتبێـت.

نموونەی پەخشانی بێ سەروا وەک شاکر فەتاح، لە (ژینی نوێ)دا دەڵێ:

(جیهان بەرەو چاکی ئەڕوات: لەگەڵ ئەم هەموو شەڕ و شـۆڕ و بەدکردارییەشـدا کـە ئیمـڕۆ لـە جیهاندا ئەیبینین، من بـاوەڕم وایە کە جیهان بـەرەو چاکی ئەڕوات و دوایـی هـەر ئەگاتـە ئـەو ئامانجـەی ئاواتـی بـۆ ئەخوازیـن، واتـە ئەبێتە یەک خێـزان لەنـاو یەک خانـودا، بەڵام خێزانێکـی بەختیار لە خانویەکی نـاوازەدا...)

(تەنها بۆ خوێندنەوەیە)

٢. پەخشانی زانستی:

ئـەم جۆرە پەخشـانەیە کە باس لە بابەتێکی زانسـتی دەکات و بایەخ بە هەسـت و سـۆز نـادات وەک (بیـرکاری، فیزیـا، کیمیـا و جوگرافیـا... هتـد) .

نمونەیەک بۆ پەخشانی زانستی وەک مەحمود نوری قەرەداغی لە باسی کۆمپیوتەردا دەڵێت:

(مێشـکی ئەلکترۆنـی پێکهاتووە لـە ژمارەیەکـی زۆر لە دەمەوانـەی ئەلەکترۆنی یان ترانسسـتەر و لـە پارچەی زۆر وردی ئەلەکتریک کە کۆمـەڵ کۆمەڵ داڕێژراون و کۆکراونەتـەوە. زمانـی ئـەم ئامێـرە لە وشـەی (بەڵـێ- و - نە) پتـری نییە، بە مانـای زانیاریـی ئەلەکتریـک، تەزوی ئەلەکتریک (بڕوات) و (نـەڕوات) و هیچ جۆرە ئامانجێـک ناداتە دەسـت ئەگەر سەرپەرشـتی نەکرێت...)

(تەنها بۆ خوێندنەوەیە)

نووسـەر بایەخـی بەهەڵبژاردنـی وشـە نـەداوە، زمانـی خـوازە و ڕەوانبێـژی بەکارنەهێنـاوە، تەنانـەت هەوڵینـەداوە، ڕسـتەکانی ئەوەنـدە تۆکمە و ڕێک بـن، چونکە گەیاندنـی زانیـاری لەلای ئەو لەسـەروی هەموو شـتێکەوەیە، لەگەڵ ئەوەشـدا ڕەخنەی ئـەوەی لێدەگیرێـت کە دەیتوانی هەر بەو وشـانە ڕسـتەی ڕێکتر دروسـتبکات و ئەگەر نەختـێ وشـەکانی پـاش و پێـش بکردایە، هەنـدێ ڕسـتەی ڕەسـەنتر دەردەچوون.

هونەرەکانی (ژانر) پەخشان

ئـەدەب بـە هـەردوو شـێوەی شـیعر و پەخشـان، لـە کۆنـەوە تا ئەمـڕۆ زۆر گۆڕانیـان بەسـەردا هاتووە، لە گەشەسـەندنی ئەدەبـی جیهاندا، هەندێ جـۆری ئەدەبی گـۆڕاوە وەک: دراما کۆنـەکان هەموویـان بە شـیعر نووسـراون، کەچی ئێسـتا دراما بـە پەخشـان دەنووسـرێت، یان هەندێ جـۆری ئەدەب ڕۆڵیـان کزبووە وەک داسـتانی (پاڵەوانێتـی و دڵـداری) هەندێکی تر تازە داهاتوون و تەمەنیان لە چەند سـەدەیەک زیاتر نییـە بـۆ نموونە (کورتە چیـرۆک و ڕۆمان...)، جگـە لەوەی ڕۆژنامەگـەری زۆر جۆری تـازەی هێنایـە کایەوە و گەشـەی پێـدان، لەوانـە (وتاری ئەدەبـی ، بیری ڕاگـوزاری ، گاڵتـە و گـەپ و...هتد).

ئەمانە هەندێکن لەو ژانرە ئەدەبیانەی کە بە پەخشان نووسراون:

هەقایەت، ئەفسـانە، وتـاری ئەدەبی، وتاری ئاینـی، کورتە چیرۆک، شـانۆنامە، ژیننامە، بیـری ڕاگـوزاری (خاطرە)، لێکۆڵینـەوە ، ڕەخنەی ئەدەبی، نامـە، گوتووێژ، گاڵتەوگەپ و پەندی پێشینان...هتد.

هەریەکـە لـەم جۆرانـە، لە ئەدەبـی کوردیدا مێـژوی پەیدابوون و گەشەسـەندنی خۆی هەیـە، خاوەنـی تایبەتمەندی و دەسـتور و شـێوازی نووسـینی خۆیانن.

سەرەتای سەرهەڵدانی پەخشانی کوردی

لە ئەدەبی کوردیشدا، لەو میراتە ئەدەبییەی بۆمان ماوەتەوە، شیعر کۆنترە و پەخشان بە قەد ئەو کۆن نییە.

یەکەم

کۆنترین پەخشانی کوردی کە تا ئێستا دۆزرابێتەوە و لەبەر دەستدابێت کتێبەکەی (عەلی تەرەماخی)یە کە لەساڵی (١٥٩١- ١٥٩٢)ز لە ژیاندا بووە. کتێبەکەی دەربارەی ڕێزمانی عەرەبی ، فارسی و کوردی نووسراوە و ناوی (سەرفا کورمانجی)یە.

کتێبەکە پێشەکییەک و سی و یەک بەشە. چواردە بەشی پێشەوەی لەبارەی ڕێزمانی عەرەبییە و شازدە بەشەکەی دوای ئەو لەبارەی ڕێزمانی فارسییە و لە کۆتایی زۆربەی بەشەکاندا هەمان بابەتی لە کوردیشدا باسکردووە. بەشی کۆتایش بووە بە (خاتمە). زمانی نووسینی کتێبەکە کوردییەکی پڕ وشە و دەستەواژەی عەرەبییە. ئەو زمانەیە کە مەلاکانی کوردستان لە حوجرەکاندا وانەی عیلم و شەرعیان پێدەگووتەوە.

نمونەیەک لە پەخشانەکە:

- فەسل د. بەحسا فیعلا موزاریعدایە: د زمانێ کورمانجیدا پێنج سیغە بدوە دکەڤن، زێدە نابی وەکو نها: (دچی)، (دچە)، (دچن)، (دچم)، (دچین). ئەفعالێدمایی ژی لڤان قیاس بکە...)

- فەسل د بەحسا ئەمری حازریدایە: بزمانێ کرمانجی دیسانی پێنج سیغە د ئەمری حازریدا ژی دبە، مەسەلا وەکو نها: (بدە)، یانی موفرەدی موخاتەبە، چەموزەککەر چە موئەننەسە (بدن) یانی هون تەسنیەو جەمعا غایبان چەموزەککەر چە موئەننەس، (بدم) یانی ئەز کو موتەککەلیمی وەحدەمە، (بدین) یانی ئەم کو موتەکەللیم مەعەلغەیرین، ئەم (بدەین).

(تەنها بۆ خوێندنەوەیە)

دووەم

مەولانا خالید لەدوای عەلی تەرەماخی (عەقیدەی کوردی) نووسیوە کە بە (ئاقیەی مەولانا) یان (ئاقیەی کوردی) ناسراوە. بێگومان مێژووی بۆ پێش (١٨٢٧)ز دەگەڕێتەوە کە مەولانا خالد لەو ساڵەدا کۆچی دواییکردووە، ئاقیەکە باسی پێنج ڕوکنی ئیسلام و شەش ئەسلی ئیمان دەکات. لەباسی (پردی قیامەت)دا دەڵێ:

(پردی قیامەت کە پردێکە لە موو باریکترە، لە تیغ تیژترە، بە ئەمری خودای تەعالا دەینێنە سەر پشتی جەهەننەمی، ئەمر دەکەنە هەمووان بەسەریدا ڕابوورن، هەر کەسێ بەهەشتی بێ، هێندێک وەک بروسکە، هێندێک وەک با، هێندێک وەک ئەسپی لنگ بەسەریدا ڕادەبوورن). هەر کەسێ جەهەننەمی بێ پێی هەڵدەخلیسکێ دەکەوێتە جەهەننەمەوە.

(تەنها بۆ خوێندنەوەیە)

گرنگی ئەو بەرهەمە لەوەدایە یەکەمین هەنگاوە بۆ جێبەجێکردنی داخوازی گیانی و کولتوری کۆمەڵی کوردەواری بەزمانی خۆی. هەندێ تێبینی لەسەر شێوازی بەرهەمەکە:
- هەندێ دیاردەی وشەسازی لەبەرهەمەکەدا هەن، جێگای لێوردبوونەوەن، وەک بەکارهێنانی (دە) لەجیاتی (ئە)ی کاری ڕانەبردوو. مانەوەی (ت) لە کۆتایی کاری ڕانەبردوو بۆ کەسی سێیەمی تاک. بەکارهێنانی (دی) لەجیاتی (تر)ی ئێستای ناوچەی سلێمانی.

سێیەم

مەلا مەحمودی بایەزیدی لەساڵی (١٨٥٦)ز مەم و زینی نووسیوە.

(مەمو زین)ی مەلا مەحمودی بایەزیدی کورتکراوەی (مەم و زین)ی ئەحمەدی خانییە کە بە شیعر نووسراوە. نمونەیەک لە دەقی پەخشانەکە:

(دوێ وەقت و زەمانێدا، ل وان کناران، عادەتەکی قەدیم بوو کو سالێ جارەکی، دووەقتێ نەورۆزێدا سەری سال دکرن. وێ ڕۆژێ، ئەهلی و خەڵکی باژێر حەموو، فەقیر و دەوڵەمەند، مەزن و بچوک، نێر و مێ، عمومی، ژبۆ گەشت و گەڕیانێ، ب دەرڤە دچوونە دەشت و سەحرایێ. جنس جنس و ڕەف ڕەف، ژ دەرڤە ڕەسمی کەیفخۆشی نەورۆزێ ل وێ دەرێ ئیجرا دکرن، لەورا وێ زەمانێ قسمێ تایفا ژنێد موسڵمانان حەموو مەستورە و ڤەشێرتی بوون، بەڕوویێ نامەحرەم و بیانیان نەدکەتن. لاکن ڕۆژا کو ئەو عیدا نەورۆزێ دبوو، حیجاب و پەردە ژتایفا ژنان ڕادبوو، مێر و ژن وێ ڕۆژێ بە هەڤ خویا دبوون...)

(تەنها بۆ خوێندنەوەیە)

چوارەم

شێخ حوسێنی قازی مەولودنامەیەکی سەرواداری بەزاری کرمانجی خواروو لە ساڵی (١٨٦٠) نووسیوە.

ئەمەش نمونەیەکە لەو مەولودنامەیە :

(حکایەت کراوە لە زەمانی ئەمیری ڕەشید- هارونە ڕەشید- لە شاری بەسرە جوانێک هەبوو پیس و پەلید، لە فاسقیدا شاگردی ئەوی بوو یەزید، چ چاکەی نەبوو لەپاش ئیمان، فەقەت کە مانگی مەولود دادەهات غەسل و تۆبەی دەکرد تەعامێکی لێ دەنا دەیخوێند مەولودی حەزرەتی پێغەمبەری ئینس و جان. وەختێ کە مرد لەبەر خراپی یان فڕێیان دایە سەر گوفەکان، نەیانبردە سەرقەبران، بانگێک هات لە ئاسمان، ئەی ئەهلی بەسرە حازر ببنە سەر جەنازەی فلان جوان، کە وەلیێکە لە ئەولیای خوداوەندی ڕەحمان. ئەهلی شار جوان و پیر و پادشا و دەروێش و گەداو فەقیر، حازری جەنازە بوون دەفنیان کرد بێ تەئخیر. لە خەویان دیت ئەوەل شەو لەسەر تەختی بەهەشتی دانیشتییە ڕووی وەک مانگ دەدا پڕقەو، پێیان وت ئەتۆ لە دونیا زۆر فاسق بووی و ئەحمەق، بەچی سەبەب شادبووی بەحوور و قوسوور و لیباسی سوندوس و ئیستبرەق، گوتی بەسەبەبی تەعزیمی مەولودی ئەو حەزرەتەی کە بەئیشارەتی ئەنگوستی مانگی دەکرد شەق).

(تەنها بۆ خوێندنەوەیە)

ئەم مەولودنامەیە لەم شتانە دەدوێت

١- چۆنیەتی دروستکردنی دونیا .
٢- هەندێ چیرۆکی کورتی تێدایە، گەورەیی و کاریگەری لەدایکبوونی پێغەمبەر پیشان دەدەن و نمونەی سەرەوە یەکێکە لەو چیرۆکانە.
٣- باسی چۆنیەتی لەدایکبوونی پێغەمبەر دەکات.
٤- مەولودنامەکە بە پەخشان نووسراوە و جاروبار پارچە شیعرێکی تێهەڵکێش کراوە.
٥- زۆربەی هەرە زۆری بە پەخشانی سەروادار نووسراوە.
٦- زمانەکەی پڕە لە وشەی فارسی و عەرەبی. هەر ئەو زمانەیە کە شاعیرانی سەدەی نۆزدەمی ناوچەی سلێمانی شیعریان پێنووسیوە.

دوای ئەم بەرهەمانە کە بە پەخشان نووسراون و لەبەرەبەری کۆتایی سەدەی نۆزدەدا پەخشانی کوردی دەرگایەکی زۆر گەورەی لێکرایەوە و بە فراوانی بڵاوبووەوە و گەشەیکرد، دەرکردنی یەکەم ڕۆژنامەی کوردی بوو لە (١٨٩٨/٤/٢٢)ز لە قاهیرە و لەلایەن (میقداد مەدحەت بەدرخان) بۆ ماوەی چوارساڵ بەردەوام بوو. نمونەیەک لە پەخشانێکی ڕۆژنامەی کوردستان:

(وەک ئەز دبهیسم کوردا گەلەک دوەلەمەند هەنە، گەلی دوەلەمەندێن کوردا، بابێن وە ب دوو گاز جاوی سپی چوون بەر ڕەحما خودێ، ئەون ژی وی وەلی بچن لەوان زێڕ و زیڤێن عولبەکرین وە دەرێخن، ڕێیا خودێدە مەکتەب و مەدرەسا چێ کەن، زارویێن بێ دی و باب بدن خوندن دا ئەون دنیا و ئاخرەتی ڕاحەت بکن، خودێ ژ وە ڕازی ببە. دەرێن ئەز لێ گەڕابیم من گەلەک مرۆڤێن دوەڵەمەند دیتنە زارویێن فەقیر دانە خوێندن ڕێ کرنە ئەستانبولێ، مەکتەب و مەدرەسەیێن مەزن، نهۆ حەمی مەزن بینە، حەمی ژی مەئمور و زابتێن دوەلەتێنە...).

(تەنها بۆ خوێندنەوەیە)

لەوساوە تا ئێستا چی ڕۆژنامە و گۆڤاری کوردی دەرچووە، هەموو دەوریان لەپێش خستنی پەخشانی کوردیدا هەبووە، چونکە ڕۆژنامەگەری هەموو دونیا هەر پەخشانە و تەنیا جاروبار دەقی شیعری بڵاودەکاتەوە، ئەویش ڕێژەیەکی زۆر کەمە لەچاو هەموو نووسینەکانی دی. جگە لەوەی پەرەسەندنی زیاتری چاپ و چاپەمەنی وایکرد پەخشان زیاتر گەشەبکات و هەمو جۆرەکانی پەخشان بە کتێبیش بکەونە بەر دەستی خوێنەران. لەباسی ڕۆژنامەگەریدا، ڕۆڵی ڕۆژنامە لە گەشەسەندنی پەخشان ڕونتر دەکرێتەوە، لە جۆرەکانی تری پەخشاندا وەک وتار و چیرۆک و ڕۆمان. هەر یەکە لە شوێنی خۆیدا باسی لێدەکرێت.

هەندێ جۆری پەخشان

یەکەم وتـــــار

پارچە نووسینێکە بە پەخشان دەنووسرێ، درێژییەکەی دیاریکراو نییە، دەشێت یەک دوو لاپەڕە بێت و دەشێت بیست سی لاپەڕە بێت، بە شێوازێکی ڕون و بەزمانێکی پاک و پاراو باسی بابەتێک دەکات و بیر و باوەڕ و هەست و سۆزی نووسەرەکەی دەردەبڕێت.

کورتە مێژویەکی وتار

وتار مێژوویەکی کۆنی هەیە بۆ یۆنانەنییەکان دەگەڕێتەوە، بۆ یەکەمجار لە مێژودا (مۆنتێن)ی فەرەنسی (١٥٣٣- ١٥٩٢)ز یاسا و بنەماکانی گەڵاڵەکرد، ئەو کاتەی کە ساڵی (١٥٨٠)ز دوو بەرگی وتاری ئەدەبی بەناوی (هەوڵەکان- les essaies) بڵاوکردەوە، وتارەکانی درێژبوون و دەگەیشتنە چەند هەزار وشەیەک، بابەتەکانی بە زۆری دەربارەی شتی وەک: درۆزنەکان، دەستوری جلوبەرگ و هونەری بوو. لەدوای مۆنتێنی (باکۆن)ی ئینگلیزی لەژێر کاریگەری مۆنتێنیدا کۆمەڵە وتارێکی بڵاوکردەوە. لە مێژووی ئەدەبی کوردیدا، نووسینی وتار لەگەڵ بڵاوبوونەوەی ڕۆژنامە سەریهەڵدا و چەسپا، ئەگەر پێشتر ڕەگەز و بنەماکانی وتار لە هەندێ نووسیندا هەبوبێت، بەو جۆرە نەبوو، ببێ بە جۆرێکی سەربەخۆ.

جۆرەکانی وتار

١. وتاری خودی :

پەیوەندی بە خودی نووسەرەوە هەیە و هەست و سۆزی نووسەری بەسەردا زاڵە و کەسێتی نووسەرەکەی بەڕونی پێوە دیارە.

٢. وتاری بابەتی:

جەخت لەسەر لایەنی بابەتی دەکات و هەوڵدەدات ڕاستەقینەی چەسپاو بخاتە ڕوو، بۆیە ڕێگە بە هەست و سۆزی خۆی نادات تێکەڵی نووسینەکەی ببێ و کەسێتی نووسەر لەم جۆرە وتارەدا دەرناکەوێت.

هەندێ سیمای وتاری چاک

١. وتار نووسینێکی سەربەخۆیە، نە زۆر کورتە و نە زۆر درێژە، واتە نە لێکدانەوەی بیرێکی کورت و چڕە و نەکورتکرانەوەی باسێکی درێژە.
٢. وتار بنیادی تایبەتی خۆی هەیە. لە پێشەکی و چەند پەرەگرافێک و ئەنجام پێکدێت. بیری گشتی وتارەکە: بەپێی گرنگی، بەسەر پەرەگرافەکاندا دابەشدەبێت.
٣. وشە و ڕستەکانی ڕون و پوخت و بژاردەن، هەریەکە وەک خشتی دیوار لەشوێنی خۆی هاتووە.
٤. ئامانجی سەرەکیی وتار بزواندنی هەست و سۆزی خوێنەرە.
٥. وتار ناونیشانی هەیە و دەبێت ناونیشانەکە لەگەڵ ناوەرۆکەکەی بگونجێت.

نمونەیەکی وتار

وتارێک لە ژمارە (٩)ی ڕۆژنامەی (کوردستان) بەناوی (وڵات) بڵاوکراوەتەوە، نزیکەی سێ ستونی داگرتووە. لە پێشەکیدا دەڵێ:

(وەتەن، ئانکو ولاتی مرۆ، جسمەک وەیە کوێێن ژ وی جسمی موتەئەسیر دبن خەلقێن وێ دەرێنە. دە وێجا هنگی مرۆیین وڵاتەکی خوێ قووەت ببن هەوقاس ئاخ و بەرێ وی ولاتی خوێ دبە. هنگی بابێ من ژ کوردستانێ ڕابی ئەو مەئمورێن حکومەت ڕێ دکە سەر گوند و باژارێن کوردستانێ وەک مارا، خونا خەلقێن کوردستانێ ڤەدخۆن...)

(تەنها بۆ خوێندنەوەیە)

ئەم وتارە بە کوردییەکی ڕەوان نووسراوە، ئەگەرچی جاروبار وشەی بێگانەشی تێکەوتووە، بەڵام دارشتنەکەی ڕون و ڕەوانە. ئەم وتارە هاندانە بۆ ئەوەی هاووڵاتیانی کورد یەکبگرن و دژی داگیرکەر بجەنگن.

دووەم چیرۆک

چیرۆک لە ئەدەبی جیهاندا زۆر کۆنە و لە قاڵبی هەقایەتی فۆلکلۆری و ئەفسانە و داستان و چیرۆکی گیانداراندا دەردەکەوێت، بەڵام کورتە چیرۆک وەک جۆرێکی سەربەخۆ لە سەدەی نۆزدەهەمدا لەسەردەستی (ئەدگار ئالان پۆ و گی دی مۆپاسان و چیخوف.....) قالبی هونەری خۆی وەرگرت.

بەشێوەیەکی گشتی کورتە چیرۆک لەم بنیادانە پێکدێت: (کەس، کات، ڕووداو و شوێن)، هەر یەکە لەم بنیادانە خاسیەتی تایبەتی هەیە بۆ ئەوەی چیرۆکەکە سەرکەوتووبێت.

لە ئەدەبی کوردیشدا، وەک ئەدەبی نەتەوەکانی دی، کورتە چیرۆک بۆ چیرۆکی میللی و ئەفسانە و داستان...هتد. دەگەڕێتەوە، بەڵام وەک جۆرێکی ئەدەبی سەربەخۆ لە سەدەی بیستەم سەریهەڵدا و گەشەیکرد.

ئەگەرچی بیروڕای جیاجیا هەیە، ئاخۆ یەکەم کورتە چیرۆکی کوردی کامەیە و کەی بڵاوبووەتەوە، بەڵام بەزۆری توێژەران لەسەر ئەوە ڕێکن کە یەکەم چیرۆک ئەوەی (فوئادی تەمۆ)یە کە لەژمارە (١-٣)ی گۆڤاری (ڕۆژی کورد) (١٩١٣) لەژێر ناوی (شەویش)دا بڵاوکراوەتەوە.

پارچەیەک لەم چیرۆکە:

(شویش کورێ شڤانەکییە، ب خوە دەهـ سالییە، زارۆکە، بەلێ پڕ چاڤێ وی گرییە، شەویش دیا خوە نەدییە، ڕەبەن و بەلەنگازە، قەت تشتەکی وان تونینە. تنێ مەتەکی شەویش هەبوو، ئەو ژی پیرەک بوو، شەویش جارنا بال وێ دچە، دلێ مەتا خوە هنک دکر...)

(تەنها بۆ خوێندنەوەیە)

ئەم چیرۆکە وێنەی ژیانی کوێرەوەری شوانێکی کورد دەخاتە بەرچاو کە لە باوکێکی پیر و منداڵێکی دە ساڵان پێکهاتووە ناوی (شویش)ە.

ڕۆژێکیان باوکە پیرەی نەخۆش دەکەوێت و ناتوانێ بچێتە بەر مەڕێ، ڕدێن سپییەکی گوند، بە نەخۆشییەکەی دەزانێ، دێت (شویش)ە دەباتە ماڵی خۆیان، خواردنی

دەداتــێ و هەندێ خواردنیش بۆ باوکی شــویش دەنێرێ و ڕزقۆی کوڕی خۆی ڕادەســپێرێ لەباتــی باوکــی شــویش بچێتــە بەر مەڕ تــا لــە نەخۆشــییەکەی چاکدەبێتەوە.

ئــەم چیرۆکە بــە دوو زنجیرە بڵاوکراوەتەوە و لەکۆتاییدا نوســراوە (داوی هەیە واتا ماویەتی).

لــە ژمارە ســێی هەمــان گۆڤــاردا چیرۆکێکــی دی بە نــاوی (کنــدو) بڵاوکراوەتەوە، ئەمــە زیاتــر چیرۆکێکــی میللییــە و لەناو خەڵکــدا باوە، زۆر لــە چیرۆکێکی مــەلا مەحمودی بایەزیــدی دەچێــت. دوور نییــە هــەر ئەوبــێ و داڕێژرابێتــەوە.

دوای ئەمــە چیرۆکــی (لەخەومــا)ی جەمیل ســائیب دێــت، لــە (١٩٢٥)ز بەزنجیرە لە ڕۆژنامــەی (ژیــان)دا بڵاوکراوەتەوە. ئــەم چیرۆکە ڕەخنەیە لە فەرمانڕەوایی شــێخ مەحمود.

سێیەم شانۆنامە

شــانۆنامە جۆرێکــی ئەدەبــە، ئەگــەر لەســەر تەختــی شــانۆ پێشکەشــکرا، دەبێتــە شــانۆگەری. کۆنتریــن شــانۆگەری یۆنانییــەکان لــە بۆنــە ئاینییەکانــدا پێشکەشــکراوە، شــانۆگەری ئەوســا بــە شــیعر بــووە، و لــە شــانۆی کــراوەی نیمچــە بازنەییــدا پێشــاندراوە. دوای یۆنانییــەکان، ڕۆمانــەکان پەرەیانپێــداوە. لــە ســەدەکانی ناوەڕاســتیش زمانــی لاتینــی بەســەر نووســیندا زاڵبــوو و شــانۆگەری خرایــە خزمــەت بیروبــاوەڕی ئایینــی. لــە ســەدەی شــازدەم و حەڤدەمدا لــە ئینگلتــەرە (شکســپیر) و لــە ســەدەی حەڤدەمیشــدا (کۆڕنــێ و مۆلێر و ڕاســین) لــە فەڕەنســا گەشــەیان بــە شــانۆگەری دا. لــە ســەدەی هــەژدەم و نــۆزدەم و بیســتەمدا ڕێبــازی جیاجیــا لــە نووســین و پێشکەشــکردنی شــانۆگەریدا ســەریهەڵدا، لــە کوردیدا جگــە لــەوەی ڕەگــەزی شــانۆگەری لــە زۆر یاریــی میللــی نــاو کــوردەواری هەیــە، وەکــو (میــرو ئاشــەوان، ئاغــا ئاغایانــێ) و...، هتــد. یەکــەم شــانۆنامەی کــوردی ئەوەیــە کــە عەبدولڕەحیــم ڕەحمــی هــەکاری (١٨٩٠– ١٩٥٨) بەنــاوی (مەمــی ئــالان) نووســیویەتی و لەژمــارە (١٥)ی گۆڤــاری (ژیــن)ی ســاڵی ١٩١٩ بڵاوکراوەتــەوە.

پارچەیەک لە شانۆنامەکە:

(مەمۆ: بەلێ... ئیرۆکە میر عەمر کرییە غەزایە، نەیاران سەر حەد گرتنە، زارێ کوردان مەعازەڵڵاهـ دێ دبەر دەست و پێیێن دژمنان بچت... ئەز ژی کێمترم! ما ئەز کورمانج نیم! ما ناموسا هەر کوردەکێ ناموسا من نینە! ئەلبەت، ئەلبەت ئەزێ بچم قیامەت ڕابت دیسا ئەز دچم، خوین سەران ببت دیسا ئەز خوە ناگرم. هەتتا خەزال ژی مـن مانع بکەت دیسا ئەز ناوەستم. ئەز مەمێ ئالانم. میرێ هەکارییان ئەمر کرییە...)

(تەنها بۆ خوێندنەوەیە)

هەر چەندە کەسی سەرەکی ئەم شانۆنامەیە ناوی (مەمی ئالان)ە، بەڵام هیچ پەیوەندی بەداستانی مەمی ئالانی ناو کوردەوارییەوە نییە و وەک هەر ناوێکی تر بۆ کەسی سەرەکی شانۆگەرییەکە دانـدراوە.

شانۆنامەکە بیری نەتەوەیی و ئاینی پێکەوە گرێداوە و هەڵوێستێکی پڕ سۆزی لە کۆتاییدا نواندووە کە لە ئەدەبی بیهودەیی کامۆی فرەنسی نزیک دەبێتەوە.

مەمی ئالان گەنجێکە تازە ژنی هێناوە. (خەزال) و پیرە دایکێکی هەیە کە جاڕی شەڕی قڕالی دەدرێ و سەلاحەدینی ئەیوبی بەرەو ڕووی کریستیانەکان دەبێتەوە، مەمی ئالان بەدوای جاڕدانەکە دەچێ و دوای ساڵێک دەگەڕێتەوەو لەگەڵ خەزالی ژنی باوەش بەیەکدا دەکەنو ڕادەکشێنو خەو دەیانباتەوە و ئەو دەمە دایکی لە ماڵ نابێ کە ئەم دێتەوە، پاشان دایکی بەسەردا دێتەوە و دەبینێ پیاوێک لەگەڵ خەزالی بوکی ڕاکشاوە، ئەویش یەک ڕمی لێدەدا و دەیکوژێ و خەزال بە ئاگادێ و هاوار دەکات (تە چاقێ خوە کۆرکر).

ئەم کۆتاییە دڵتەزێنە لە چیرۆکی (مەمۆ)ی فۆلکۆریدا هەیەو شانۆگەری (تێک نەگەیشتن)ی کامۆی فەرەنسی لەسەر هەمان بنەما هاتووە.

خونوی ئورەب

عەلی حەریری
(١٥٣٠-١٦٠٠)ز

عەلی حەریری ئێکە ژ هۆزانڤانێن کلاسیزمی یێن کورد لە سالا (١٥٣٠)ز ژ دایکبووە ناڤێ وی (عەلی)یە ب ناڤێ گوندێ وی (حەریر) جهێ ژ دایکبوونێ ب ناڤ کرییە. (حەریر) گوندەکە ل ناحیا (شەمزینان) یاکو دکەڤیتە دەڤەرا (هەکاری)یا.

ناڤ و دەنگێن دەست هەلی و هۆستایی و ئێخستنە بەرێک و سەنگاندنێ ب ئاوازەکێ خۆش و دلڤەکەر د کوردستانێدا ناڤدار بوویە.

عەلی حەریری خوێندکارێ جهێ هەکاریان بوویە. زاناو رۆشنبیر بوویە، مێژوونووسێ کورد (شەرەفخانێ بەدلیسی) د (شەرەفنامێ)دا خوێندکارێن هەکاری یا ب سەر خوێندکارێن کورد ئێخستینە. پەسنا زیرەکی و جوامێرییا وان کرییە.

هەروەسا شاعیرێ کوردێ ب ناڤ و دەنگ (حاجی قادرێ کۆیی) گەورەیی و شاعیرییا عەلی حەریری دەردئێخیت، چونکە ل پاڵ وان شاعیراندا یێ کو باسێ وان دکەت ناڤێ عەلی حەریری ڤی جۆری دهێنیت دەمێ دبێژیت:

* تابلۆ: هونەرمەند رێبوار خالد

ئـەوی جامـی گوتوویەتی ئەمـەیە
لەو قسە و مەدحە مەقسەد ئەمەیە
پیرە مـەردێ بـدیدە ئـــەم ژ جـەزیر
نیک مـەردێ بدیـدە ئــەم ژ حـەریر

(بۆ خوێندنەوە)

عەلـی حەریری پێـش ئەحمەدێ خانی یێ ژیـای، چونکە خانی د کتێبـا (مەم و زین)ێدا ناڤـێ حەریـری ب یـێ (مـری) و ئینیت دەمـێ دبێژیت:

من دی عەلەما کەلامێ مەوزوون
عالی بکــــرا ل بـانێ گــەردوون
بیناڤــــە ڕوحـــــا مەلێ جزیری
پێ حـــــەی بکـرا عـەلی حەریری
کەیفەک وە بدا فەقێ تـەیـــران
حـەتا ب ئـەبەد بمایـە حەیـــران

(بۆ لەبەرکردنە)

واتە:

(ئـەز دا ئالایێ هۆزانـێ و تۆرێ کوردی ل هەرچوار ڕەخێن جیهانـێ بەرزکەم. گیانێ مەلای جزیـری زینـدو کەمەڤـە، دا عەلـی حەریری ب گیان ئێخـم. ب زیندوکرنا جزیـری و ب جان ئێخســتنا حەریری ب ڕادەکێ وەســا فەقێ تەیـران دلگەش و بەختیارکەم تاکـو هەتا هەتایێ ئەو دلگەشو شــادمان مابا).

عەلـی حەریـری هـوزان ب دیالێکتـا کرمانجی ســەرو ڤەهاندینـە، تا ئێسـتا ژ چەند پارچـە هۆزانـێ، حەریـری زێدەتـر ب دەسـت نەکەفتینـە.
هۆزانێـن حەریری پەیوەندی ب ناڤەرۆک و ڕوخســارێ وی چەشـنێ ئەدەبا کلاســیزمی ڤە هەبوویـە ل ســالا (١٦٠٠) ێ کۆچا دواییکردووە.

ژ هۆزانێن عەلی حەریری

دیسان ژ نوو عیشقا بەری، پڕ ئەندەروونم ئاتەشە
زولفا موزەییەن عەنبەری، دەعوا د گەل خالا ڕەشە

خالا ل دێمی دل ڕەڤا، سەد رووح و جانم بن فیدا
سۆتم گەلۆ چوم تێ نەما، تەرکم کرن عەقل و هوەشە

عەقل و هوەشم بوونە ئەسیر، دونیا کو گەه گەه تێتە بیر
دێم شوبهەتا بەدرا مونیر، زولفان ژ وەردێ بێن خوەشە

وەردان ژ نێڤ زولفا دەرین، شوعلا بنەفشێ تێ وەرین
بالا و قەددا عەرعەرین، هەژیان ل سەر مارێ ڕەشە

دیسانێ حەی تێت و دچێت، ئەحیایی ئەمواتان دبێت
وەجهان مودام نوو ژێ دچێت، دێم شوبهەتی شەمعا گەشە

شەمعا شەبستانێ ئەوە، وەردا گولستانێ ئەوە
سڕڕی تەبستانێ ئەوە، شۆخا حەریرێ دل گەشە

(لەسەرەتاوە سێ دێڕی بۆ لەبەرکردنە)

لێکدانا پەیڤان

ژ نوو	:	سەر لەنوێ
بەری	:	پێشوو
ئەندەروون	:	دەروون
ئاتەش	:	ئاگر
موژەیەن	:	ڕازاوە، خەملاندی
دەعوا	:	شەڕ، جەنگ
د گەل	:	لەگەڵ
دێم	:	دەم و چاو
دل ڕەڤا	:	دڵی ڕفاند
گەلۆ	:	خەڵکینە
چو	:	هیچ

لێکدانەوەی شیعرەکە

١. دیسان سەر لەنوێ عەشقەکەی پێشوو سەری هەڵدایەوە و دەروونی پڕ کرد لە ئاگر. ئەو زوڵفەی بە عەنبەری بۆنخۆش ڕازاوەتەوە، شەڕ لەگەڵ خاڵی ڕەشی دەم و چاوی یار دەکات.

٢. ئەو خاڵەی وا بەدەم و چاوییەوە دڵمی ڕفاند، با سەد ڕۆح و گیانم فیدای بێت، ئای خەڵکینە ئەو منی سوتاند و هیچم تێدا نەما و عەقڵ و هۆشی منیان بەجێهێشت.

مەحوی
(١٨٣١-١٩٠٦)ز

مەحوی ناوی (محەمەد کوڕی شێخ عوسمانی باڵخییە)، لەساڵی (١٨٣١)ز لە سلێمانی لەدایکبووە، ماوەیەک لای باوکی کتێبە وردەکانی خوێندووە، پاشــان بە فەقێیەتی بۆ خوێندن چووەتە شــارەکانی (ســنە و ســابلاغ)، پاشــان چووەتە بەغدا و لای زانای بەناوبانگی کورد (مفتــی زەهــاوی) خوێندوویەتی و ئیجــازەی مەلایەتی پێــداوە و کردوویەتی بە مامۆســتای مزگەوتــی (ئیمام ئەعزەم) لە بەغدا. لە ســاڵی (١٨٦٢)ز بەغدای بەجێهێشــتووە و گەڕاوەتەوە بــۆ ســلێمانی و بووەتە ئەندامــی دادگا. لەســاڵی (١٨٦٨)ز بەهۆی مردنی باوکییەوە دەســتی لــە کاری میری کێشــاوەتەوە و بووەتە مەلا و دەســتیکردووە بــە دەرس وتنەوە بە فەقێیان. لەســاڵی (١٨٨٣)ز مەحــوی چووەتە حەج و لەوێوە چووەتە ئەســتەمبوڵ، چاوی بە ســوڵتان عەبدولحەمیــدی عوســمانی کەوتووە، ســوڵتان ڕێزێکــی زۆری لێگرتــووە و فەرمانیداوە کە خانەقایەکی لە سلێمانی بۆ بکەنەوە، بەناوی (خانەقای مەحوی)یەوە. کە گەڕاوەتەوە بۆ سلێمانی خەریکی دەرســوتنەوەی زانســت و ئایــن و ڕابەریکردنی خەڵک لەبارەی ســۆفیگەری بووە.

* تابلۆ: هونەرمەند ڕێبوار خالد

لـە سـاڵی (١٩٠٦)ز کۆچی دواییکردووە، لـە خانەقاکەی خۆیدا بەخاک سـپێردراوە. مەحـوی بە یەکێک لە شـاعیرە بەرزەکانی کلاسـیزمی کوردی دادەنرێت و لەسـەر ڕێڕەوی نالی ڕۆیشـتووە و سـۆفییەکی مەزن بوو.

ڕوخساری شیعرەکانی

١. کێشی عەروزی بەکارهێناوە.
٢. یەکێتی سەروای پاراستووە.
٣. وشەی عەرەبی و فارسی لە شیعرەکانی هەیە.
٤. وشەکاری و وردەکاری زۆری کردووە بەدوای وشە و دەربڕینی گران گەڕاوە.

ناوەڕۆکی شیعرەکانی

لەڕووی ناوەڕۆکەوە شیعرەکانی دەربارەی (ئایین، فەلسەفە، سۆفیگەری و هەستی نەتەوایەتی) بوون.

١. شیعری سۆفیگەری

دیارم دەیری عیشـقە، جێ بەسـووتن بێ لەوێ دەگـرم
کە من مشتێ چڵ و چێوم بەچی بـم، کەلکی کێ دەگـرم

نەگەییە دامەنی دەسـتی دوعـا، جا دەبمە خاکی ڕێـی
تەریقـەی گۆشـەگیری بـەردەدەم، ئەمجارە ڕێ دەگـرم

کە دادی یەئسـی خـۆمـم بردەلا، ئەم عاریفـە توند بـوو
وتی ئـاخـر سـبەینێ جـەژنـە، خوێنی تـۆ لەپێ دەگرم

لە ڕوو سوری عیبادەت لام و لە ڕووزەردیی خەجاڵەت مام
بە نـاوی سـێوی نـاوم بـاغـەوان و من بەهـێ دەگـرم

لەسـەرخـۆچوونـە، شەیدابوونە، قـورپێوانە، سـووتانـە
هـەتا مـردن، مەحـەببەت ئیشـی زۆرە، ڕیزی لێ دەگـرم

چ شـۆخـە ئاگرم تێبەر دەدات و پێم دەڵـێ: یـا شـێخ!
بە خاشـاکی دەوت شـوعلە، عەسامە دەستی پێ دەگـرم

(لەسەرەتاوە دوو دێڕی بۆ لەبەرکردنە)

٢ - شیعری نیشتیمانپەروەری

مەحوی لە مەیدانی کوردایەتی لەم چوارینانەی خوارەوەدا هەستی نیشتمانپەروەری دەربڕیوە و شانازی پێوە کردووە. دەڵێت:

لە دەوری دڵمی کە دی ئەم هەموو غەم و تەعەبە
دەروونی کەیلە لە زووخاو و دەرد و تابە لەبە
وتی: ببێ دڵە! وەک تۆ خەراب و شیفتە حاڵ؟
بەڵێ هەیە لە من ئاشفتە تر: وڵاتی بەبە

بنووسە، پیری دڵم ئەمری کرد، ئیتاعەم کرد
لە ئیبتیداوە کە بەیتێ موناسبی دیوان
گەدایەکی وەکو مەحوی، قەلەندەرێکی کورد
میسالی پادشەهی فورسە، ساحێبی دیوان.

(کۆپڵەی دووەم بۆ لەبەرکردنە)

واتای وشەکان:

دیار : کۆی دارە بە واتا شوێن و وڵات
دەیر : شوێنی ڕەبەنە بۆ مەسیحییەکان
گۆشەگیری : دوورە پەرێزی
لام : تەریک بێ بەش
شۆخ : عەیار و زۆرزان
چڵو چێو : ئێسک و پرووسک

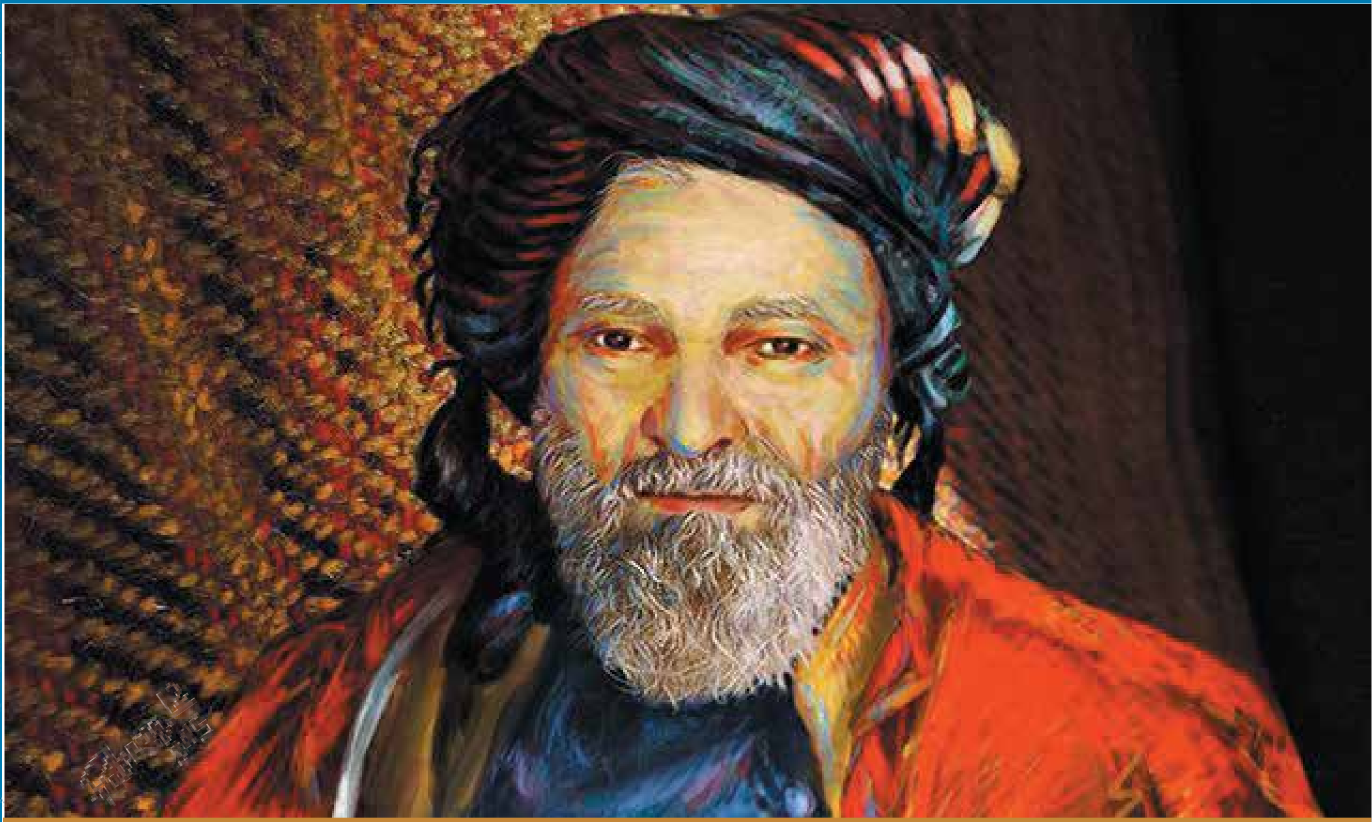

شێخ ڕەزای تاڵەبانی
(١٨٣٧-١٩١٠)ز

شاعیر ناوی (ڕەزا)یە و کوڕی عبدولڕەحمانی کوری شێخ ئەحمەدی تاڵەبانییە و لە ساڵی (١٨٣٧)ز لە گوندی (قرخ)ی نزیک شارۆچکەی چەمچەماڵ سەر بە پارێزگای کەرکوک لەدایکبووە، لە مزگەوتدا خوێندوویەتی، جگە لە زمانی دایک زمانەکانی عەرەبی و فارسی تورکی بە باشی زانیوە، هۆنراوەی بە چوار زمانە نووسیوە تێیاندا باڵادەست بووە، شارەزای ئەدەبی (فارسی، عەرەبی، تورکی) بووە، ماوەیەک ژیانی خۆی لە ئەستەنبۆڵ بەسەربردووە لەساڵی (١٩١٠)ز کۆچی دواییکردووە و لە گۆڕستانی مزگەوتی شێخ عەبدولقادری گەیلانی نێژراوە.

دیوانەکەی تاکو ئێستا چەند جار لە کوردستان و لە دەرەوەی کوردستاندا چاپکراوە و کراوە بەسێ بەش (کوردی و فارسی و تورکی) لە هەر سێ زمانیشدا شاعیرێکی زۆر سەرکەوتووە، تەنانەت وای لێهاتووە هەندێک لە شارەزایانی ئەدەبی تورکی بە شاعیرێکی گەورەی نەتەوەی تورکی دابنێن کە ئەمەش ڕاست نییە.

* تابلۆ: هونەرمەند ڕێبوار خالد

ناوەرۆکی شیعرەکانی

١. داشۆرین

زۆربەی هۆنراوەکانی داشـۆرینن، ئەم بابەتە بابەتی سـەرەکی شـیعرەکانی شـێخ ڕەزا بووە، بە هونەرێکی بەرز و زمانێکی ئاگرینەوە دایڕشـتوون، قسـەی سـەیر و سـەمەرەن کە نەک هەر پسـپۆر و شیعردۆسـتان بەڵکو بەگشـتی زۆربەی خەڵکەکە حەزیان لێیبووە، بۆتە مایـەی ناوبانـگ پەیداکردنـی شـاعیر، بۆیە شـانازی بە زمانـی خۆی دەکات لـەم بارەیەوە دەڵێت:

تۆ هەتە تیغی دەبان، مـن هـەمـە تیغی زبـــان
فەرقی ئەم دوو تیغە هەروەک ئاسمان و ڕێسمان

(بۆ لەبەرکردنە)

شـێخ ڕەزا لەم دێرەدا زمانی شـیعرەکانی خۆی بە تیـغ دادەنێت بەرامبەر خەنجەری دەبانـی خەڵـک واتـە تیغی ئـەو تیژتـرە لە هیـی ئەوان.

شـیعرە شـەڕە جنێوەکانـی نێوان شـێخ ڕەزا و شـاعیری گـەورە (جەمیـل صدقی زەهـاوی) لەلایەک و شـێخ ڕەزا و شـوکری فەزلی لەلایەکی ترەوە هەر لەو شـەڕە جنێوانە دەچێـت کـە لـە نێـوان شـاعیرانی عـەرەب (جەریـر) و (فـەرەزدەق) کراوە،

لێرەدا تەنها ئەم شیعرەی دەخەینە ڕوو کە زەمی (شێخ عەلی) دەکات و دەڵێت:

بێگانە هـەموو سـاحیبی جـاه و جـەبەڕووتـن
بێچارە برای (شـێخ عەلی) موفـلیس و ڕووتـن

ئەی شـێخ عـەلی چاکە و سـووقت بـەبرا بێ
باوڕ مەکە بەم خەڵقە کە وەک توولە لەدووتن

(بۆ خوێندنەوە)

٢. نیشتمانپەروەری

شـێخ ڕەزا لە شـیعری نیشتمانپەروەریشـدا شـاعیرێکی بە توانا بووە، لەدیوانەکەیدا کۆمەڵێـک شـیعری وا دەبینرێـت کـە لوتکـەی هەسـتی نیشـتمانپەروەرییە و شـانازی بـە سـەردەمی میرنیشـی بابـان دەکات ئەویش وەک ڕۆشـنبیرێکی هۆشـیار ئـەوەی زانیوە کە لەناوچوونـی میرنشـینی بابـان زیانی خـۆی و نەتەوەکەیەتی، بۆیە هەناسـەی ساردی بۆ هەڵدەکێشـێ و لە هەسـتێکی نەتەوەییەوە لە باسی (سـلێمانی)ی پایتەختی بابان دەنووسێت:

لـە بیرم دێ سـلێمانی کـە دارولمولکـی بابـــان بـوو
نە مەحکومی عەجەم نە سوخرەکێشی ئالی عوسـمان بوو

لەبەرقاپی سـەرا سـەفیان دەبەست شێخ و مەلا و زاهید
مــەتافی کەعبە بۆ ئەربابی حـاجەت گردی سـەیوان بـوو

لەبەر تابـوری عەسـکەر ڕێ نەبوو بۆ مەجلیسـی پاشـا
سـەدای موسـیقا و نەققارە تا ئەیـوانی کەیـوان بــوو

درێغ بـوو ئـەو زەمانە، ئەو دەمە، ئەو عەسرە، ئەو ڕۆژە
کــە مـەیدانی جریدبـازی لـە دەوری کانی ئاسـکان بـوو

بـەزەربی حەمـلەیێ بەغـدایی تەسـخیر کرد و تێی هـەڵدا
سـلێمـانی زەمان ڕاسـتت ئـەوێ بـاوکی سـلێمان بـوو

عـەرەب ئینکاری فـەزڵی ئێوە نـاکەم ئەفـزەڵن ئـەمما
سـەلاحەددین کە دنیای گرت لە زومرەی کوردی بابان بوو

(لەسەرەتاوە سێ دێر بۆ لەبەرکردنە)

٣. ستایش

شـێخ ڕەزا لـە ستایشکردنیشـدا دەسـتێکی بـاڵای هەبـوو، کـە هەندێـک کەسـی ستایشـکردووە، کەم شـاعیر هەیە لەم بابەتەشـدا بیگاتێ، ئەوەتە کە ستایشی کاک ئەحمەدی شـێخ دەکات دەنووسـێت:

١. مـەڕبووتە حەیـاتم بە سـولەیمـانی و خـاکی
خۆزگەم بە سەگی قاپییەکەی ئەحمەدی کاکی

٢. ئەو قیدوەتی ساداتە کە سوککانی سـەماوات
شەڕیانە لەسەر سـەجدە لەبەر مەرقـەدی پاکی

(بۆ خوێندنەوە)

٤. دڵداری

شـێخ ڕەزا وەک هەمـوو شـاعیرە کلاسـیکییەکان، شـیعری دڵـداری نووسـیوە، بە سـۆزێکی ڕاستەقینەوە، زۆر ڕاسـتگۆیانە، کۆمەڵێک شیعری دڵداری لە دیوانەکەیدا دەبینرێت، یەکێک لە شـیعرە ناسـکەکانی دەخەینە ڕوو، کە پێنج خشـتەکییەکە لەسەر شیعرێکی مستەفا بەگی کـوردی:

دڵی بردم بەنـاز و عیشـوە دیسـان شـۆخێ عـەییارێ
فریبی دام بە سیحری چاوی خۆی مەحبووبێ سـەحـارێ
لـە هیجـرانا تەقـەم کرد ئـەی ڕەفیقان کوا مـەدەد کارێ
(ئەمـان مـردم عیلاجێ سـا لە ڕێی پێغـەمبەرا چـارێ
ویساڵ یا قەتل و یا تەسکین، لە هەرسێ بۆم بکەن کارێ)

(بۆ خوێندنەوە)

ڕوخساری شیعرەکانی

١. بەزمانێکی کوردی تێکەڵ بە وشەی عەرەبی و فارسی و تورکی شیعرەکانی نووسیوە.
٢. بەکارهێنانی کێشی عەروز.
٣. لەڕووی سەرواوە پەیڕەوی شیعری کلاسیزمی کوردی کردووە،
٤. پاراستنی بابەتەکانی غەزەل و قەسیدە لە شیعردا .
٥. بەکارهێنانی زۆربەی هونەرەکانی ڕەوانبێژی.

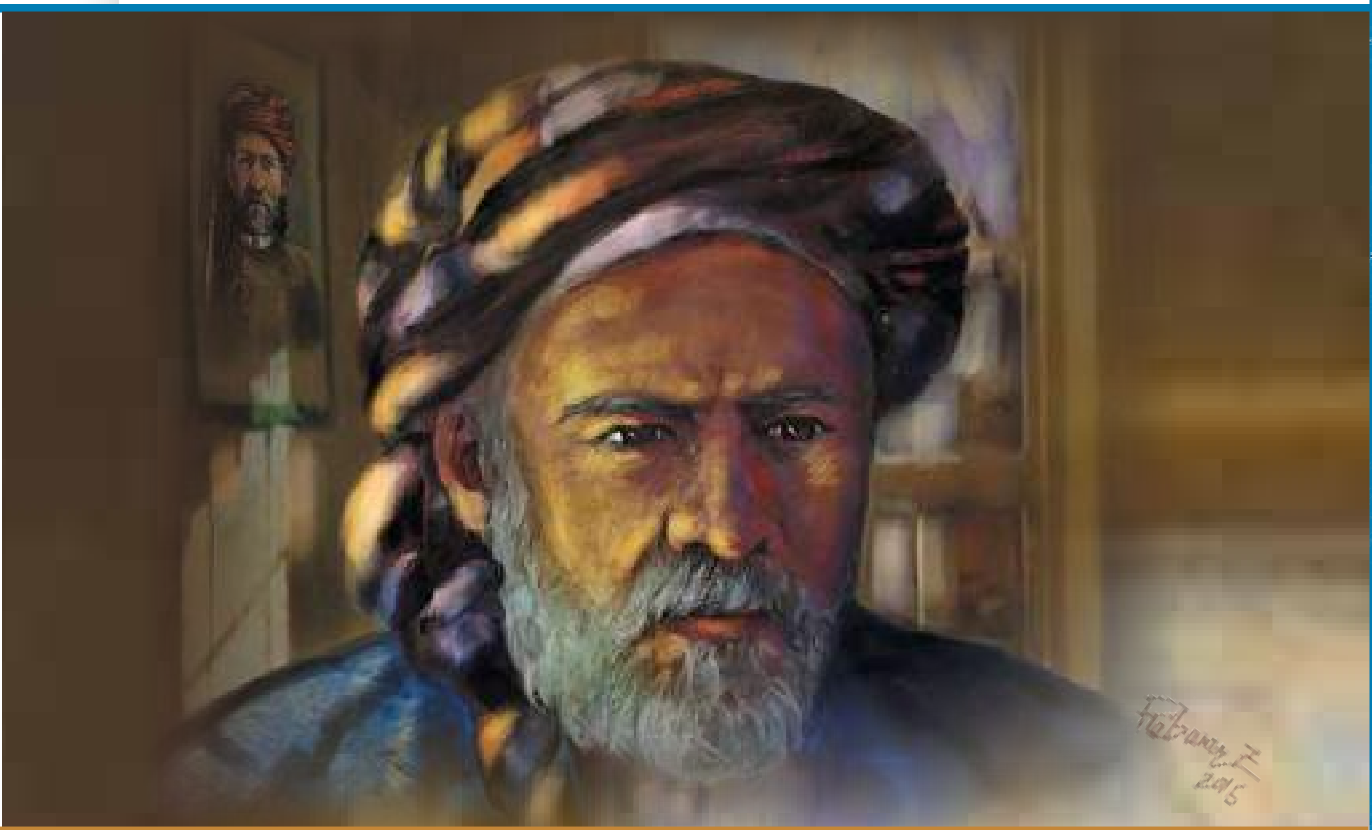

نـاری
(١٨٧٤ - ١٩٤٤) ز

نـاوی (کاکـە حەمە)یـە و کـوڕی مەلا ئەحمـەدی کوڕی مەلا محەمەدە، لەسـاڵی (١٨٧٤)ز لـە گوندی (سـاوجێ کۆن) ی سـەر بە مەریـوان هاتووەتە دونیاوە، سـەرەتا لای باوکـی دەسـتی بـە خوێندن کـردووە، قورئـان و کتێبە وردەکانـی تەواوکـردووە، ئینجا بە فەقێیەتـی بەدوای خوێندن لەم شـوێنانە (مەریوان، سـنە، پێنجوین، سـلێمانی، بانە، سـابلاغ، وان، باشـقەڵا، هەولێـر و ڕەوانـدز) گـەڕاوە. لە ڕەواندزێ لای مامۆسـتا ئەسـعەد ئەفەندی خەیلانـی ئیجازەی مەلایەتـی لەسـاڵی (١٨٩٧)ز وەرگرتووە.

پاشان گەڕاوەتەوە بۆ مەریوان و لەوێ چووەتە گوندی (بیلو)ی نزیک مەریوان، بەوانەگوتنەوە خەریکبووە، تا لەساڵی (١٩٤٤)ز کۆچی دواییکردووە و لە دێی (بیلو)دا بەخاک سپێردراوە.

شـیعرەکانی نالـی و مەحـوی کاریـان کردووەتـە سـەر نـاری و تەلی سـۆزی شـاعیریان بزواندووە و مێشـکیان زاخاوداوە. وشـەی (ناری)ی هەڵبژاردووە و کردوویەتی بە نازناوی شـیعری خۆی. کە بـە مانای (ئاگریـن) هاتووە.

* تابلۆ: هونەرمەند ڕێبوار خالد

ناوەرۆکی شیعرەکانی

١. شیعری دڵداری

نـاری شـیعری دڵـداری و خۆشەویسـتی هەیە، ئەمجا ئـەو دڵدارییـە حەقیقی بێت یان مەجـازی بێـت، گرنگ ئەوەیە بە دڵ و دەروونێکی پڕ بەجۆشـی عەشـقەوە ئەم شـیعرانەی نووسیوە.

چـاوەکەم بـۆیە بە دایـم کار و پیشـــەم زاریی یـــە
حـاکمی چـاوت لـەگـەڵ مـن مـایلی غـەداری یـــە

شـۆڕش و نـاڵینی کەس بێ وەجهـ و بێ عیللـەت نییە
ئـاهی من فەریادی بولبول ئیشـی بێ غـەم خـواری یە

مـن هەر ئەو ڕۆژە دەسم شۆری لە ڕۆحی خۆم کە دیم
حـەزرەتی خونخواری ئەبرۆت مەشرەبی خون خوارییـە

گـەر دەپرسـی بۆچی بێ نەشئە و مـەلوول و عـاجزم
ڕوومـەتی زەردم عـەزیزم شـاهیدی بێ یـاری یـە

کـەم بـە خـەندە بێ بەلامـۆ حـەیفە تانەم لێ مەدە
لێـم گـەڕێ تـوو بی خـودا، ئـەمجـارە دەردم کاری یـە

دڵ لە شـامی پـەرچـەمی ڕووتا بە دایم بێ خـەوە
چـونکە کێشـکچی بە شـەودا عـادەتی بێ دارییە

(سێ دێڕ بۆ لەبەرکردنە)

٢. شیعری ئاینی

نـاری بەدڵێکـی پـڕ جۆش و خرۆشـەوە، بە دەروونێکی بە سـۆزەوە هاتووەتە سـەر باسـی ستایشـی ئاینی و نووسیویەتی:

سـورەتی یاسـین کە وەسـفی حەزرەتی لەولا دەکـا
ئەهـلی دڵ مـایل بە جیلوەی سـوورەتی تاها دەکـا

خـاکی بەر دەرگـاهی قەسـری گەر بەسەرداکا گـەدا
هـەر نەفس نەفرەت لە تاجی قەیسـەر و دارا دەکـا

ئاسـمان وەک موشـتەری هەر دەم بە میزانی وەفـا
کەسـبی هەر شـامێ بەیادی دەوڵەتی ئیسـرا دەکـا

گەر تەصـەورکا مەسیحی تەختی عەرشی ئەعـزەمـی
تـا ئەبـەد تەرکی بـەیـانی ڕەفعـەتی عیسـا دەکـا

نووری عیشـقی تۆ لەسـەر طوری دڵی موسا مەگـەر
دای لەسەر سـینەی بە شەوقی دڵ یەدی بەیزا دەکـا

بۆ خـەلیلان گەر نەسـیمی گوڵشـەنی لوتفت بێ
نـاری نەمردووی بە سەحنەی (جەننەت و المأوی) دەکا

(بۆ خوێندنەوە)

٣. شیعری نیشتمانپەروەری

نـاری بەناوی سـۆزی ئایینیەوە باسـی نیشـتمان دەکات و لەناخـی دەروونییەوە ئاخ بۆ نیشـتمان هەڵدەکێشـێت کە بەو شـێوەیەی دەیبینێت:

ئەی خاکی وەتەن بۆچی نەما سەیر و سـەفاکەت؟
بـۆ زێڕ و زەبەر بوو بەدەمێ، قەسری وەفاکەت؟

بۆ گوڵشـەنی ئـادابی مەحـەببەت نییە ئـەمڕۆ؟
بۆ سـازە لە بۆ نەشـتەری دڵ خـاری جەفاکەت؟

بۆ دڵ بە دڵێ مـەیلی نەمـاوە لە (وەتـەن)ـدا؟
بۆ ڕووی لەتەرەف قیبلە نەما قیبلە نومـاکەت؟

بۆ قـاعیدەیی بوغز و حەســەد سـازە لە تـۆدا؟
بۆ پاکی شـکا، پەنجـەیی ئیحسـان و عەتـاکەت؟

سـا بۆچـی نـەبی تۆ بە زرێباری مەجووســی؟
تـا چیهـرەیی تۆ دیدە نـەبینێ بـــە عەبووسی؟

(سێ دێری یەکەم بۆ لەبەرکردنە)

واتای وشەکان:

کارو پیشەم زارییە : کارو پیشەم گریانە
خون خواری : خوونکاری، خوێن ڕشتن
زێڕو زەبەر : مەبەسـت شـاری زرێبـارە کـە ڕۆچـوو، ئێسـتا دەریاچەیـە بەنـاوی زرێبار ناسراوە لەناوچەی مەریوان لە کوردستانی ئیران

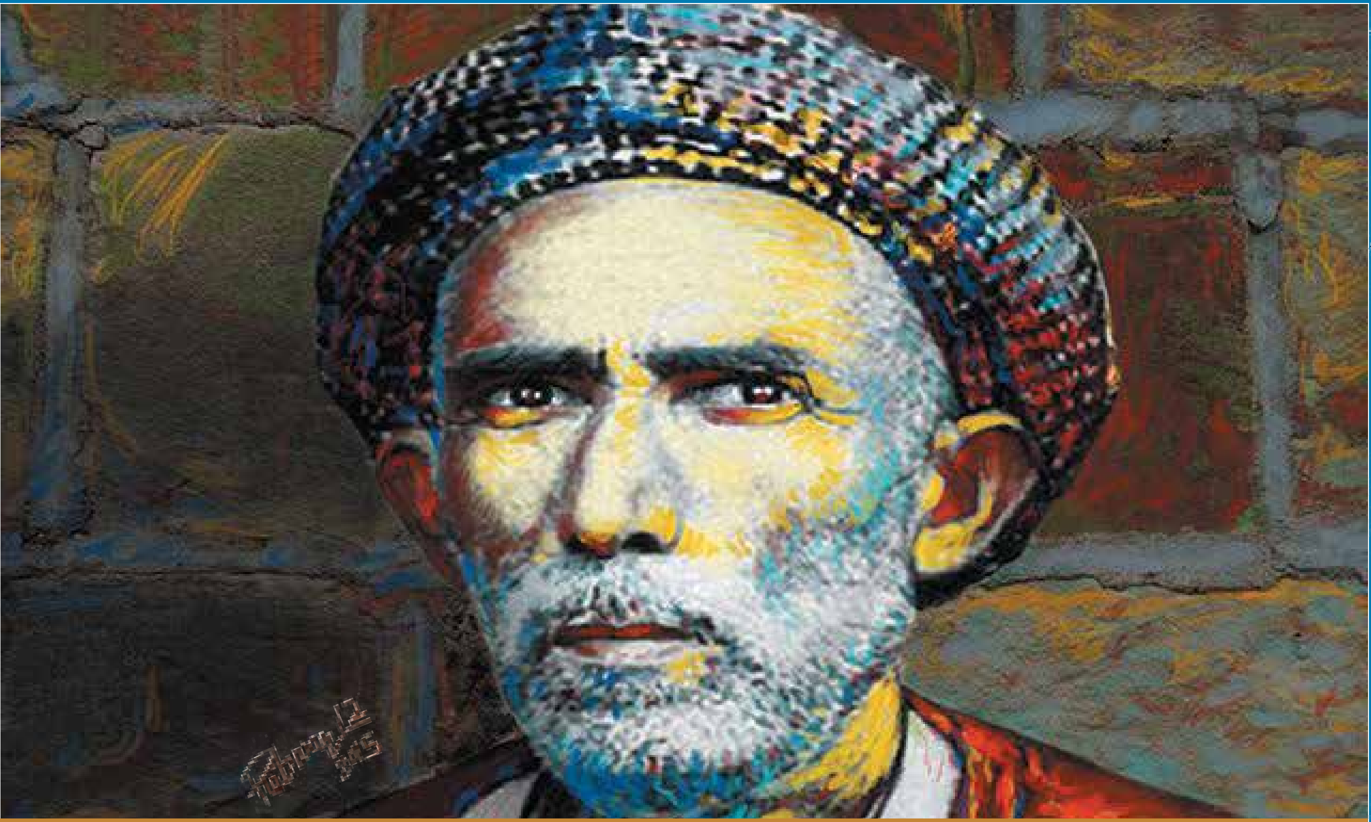

زێـوەر
(١٨٧٥-١٩٤٨)ز

شـاعیر نـاوی عەبدوڵـلا محەمـەد مـەلا ڕەسـوڵە، نازنـاوی (زێـوەر)ی بۆخـۆی هەڵبـژاردووە، لـە سـاڵی (١٨٧٥)ز لـە شـاری سـلێمانیدا لەدایکبـووە، حوجـرە و مزگەوت کانـگای بەهـرەی خوێندنـی بـووە، جگە لـە زمانی کـوردی، فارسـی و تورکـی و عەرەبی زانیوە.

زێـوەر هـەر لەتەمەنی لاویەتیدا دیمەنـە ڕەنگاوڕەنگەکانی کوردسـتان کاریـان کردووەتە سـەر دڵ و دەروونی و هەسـتی ناسـکیان جوڵاندووە و تام و بۆنی شـیعرەکانی مەولەوی و نالـی لـە هەموو دەمارەکانیدا هاتوچۆیان کردووە و تەلی سـۆزیان بزوانـدووە. کارانگازە بە شـیعری فارسی.

سـتەم و زۆرداری ڕۆژگار و چەوسـاندنەوەی نەتەوەی کورد، ئەوەندەی تر دڵیان هێناوەتە جۆشی و ئیلهامی شـیعریان پێبەخشیوە.

لە ساڵی (١٩٤٨)ز لە شاری سلێمانیدا کۆچی دواییکردووە و لە گردی سەیوان نێژراوە.

* تابلۆ: هونەرمەند ڕێبوار خالد

ناوەرۆکی شیعرەکانی

شـیعرەکانی دەربـارەی (دڵـداری، وەسـفی سروشـت، کۆمەڵایەتـی، نیشـتمانپەروەری، نەتەوەیی، فێرکردن و هانـدان بـۆ خوێنـدن و پێشـکەوتن و فەلسـەفە) بـوون، واتـە لـە ڕووی مەبەسـتەوە دەکرێـن بـەم جۆرانـە:

١. شیعری دڵداری

زێـوەر وەک شـاعیرەکانی تـر لەسـەرەتادا دەکەوێتـە مەیدانـی دڵداری و لـەو بوارەدا ئەسـپی خەیاڵی تاوداوە، یەکێکە لە شـاعیرەکانی ڕیزی پێشـەوەی بابەتی شـیعری دڵدارییە لـە ئەدەبی کلاسـیکی کوردیدا.

شاعیر وەسفی یارەکەی دەکات و دەڵێت:

تکـانـی ئابـڕووی چـەمـەن بـە ڕووی ئـابـدارەوە
شـکاندی نرخی نەسـتەرەن بە زولفی موشـک بارەوە

چمە لە مەی لە نەی! لە جام، ئەگەر بەلەنجە بێتە لام
بـەڕوویی تـابـدارەوە، بەچـاوی پڕ خـومـارەوە

عـەرەق نییە لە عـالەما، کە لابەرێ لە دڵ غـەما
جگـە لە قەتـرە ئارەقێ لە ڕووت کە دێتە خـوارەوە

نیشـاتی من جەمالی تۆ بەراتی من ویسـاڵی تـۆ
خـەیاڵی من لە خاڵی تۆ بە عیشوە لێم مـەشـارەوە

عـەزیزەکەی حەبیبی مـن، نیگارەکـەی تەبیبی من
کە شـەق بەرێ ڕەقیبی مـن، وەرە بەسـەد ویقارەوە

فیدایی، خەد و قەدی تۆ چەمەن بە فـەوجی گوڵیەوە
بە بـولبول و بە چڵیەوە، بە قـومری و هـوزارەوە

(دوو دێڕی یەکەم بۆ لەبەرکردنە)

٢. جوانی سرووشت

زێوەر باسی جوانیی سرووشتی کردووە کە بەدەستی کردگار نەخشاوە، سەیری ئەو دیمەنەی کردووە کە لە بەهاردا هاتووەتە کایەوە، لەم بارەیەوە دەڵێ:

بنواڕە نەو بەهار و هەوای تەڕاوەتی
نووساندنی پێکەوە لەبی غونچەی حەلاوەتی

هێنایە شەوق و زەمزەمە، تەیرانی سەر زەمین
سەرما بڕایەوە، هەموو توندی و سەلابەتی

هەورە تریشقە بووتە سەقا ئاوڕشێن ئەکا
تا، سەبزە زاری ئەرزی موجەللا بێ سەفوەتی

ئەم عەردە مردووە هەموو ڕۆحی کرایە بەر
گۆڕاوە سەربەسەر هەموو دونیا قیافەتی

بادی سەبا بەجیلوە قەدی گوڵبەنی لەران
گوڵ زاری کردەوە کە بکا شوکری نیعمەتی

(بۆ خوێندنەوەیە)

٣. شیعری کۆمەڵایەتی

لەبارەی کۆمەڵایەتییەوە بینویەتی شیرازەی کۆمەڵگە لەیەکتر ترازاوە و هەر لایەک کە تۆ دەیگری و دەتەوێ بچیتە ناویانەوە، سەیر دەکەیت لەوانی تر خراپترن، هەموو ئامانجێک هاتووەتە سەر پارە پەرستی و لە ویژدان دوورکەوتنەوە، لەم بارەیەوە وەک شارەزایەک ئامۆژگاری خەڵک دەکات و دەڵێت:

یەک عەیبی خەڵک ئەبینی خۆت ساحیبی هەزاری
خەڵکت لە لا خەرارە خۆشت وەکو دەواری

زاهیر فەقیر و سالم بەڕەنگ و بەرگی عالم
ئەمما لەناو دەروونا مارێکی زەهرداری

(بۆ خوێندنەوەیە)

٤. نیشتمانپەروەری

لەبارەی هەسـتی نیشـتمانپەروەری و نەتەوەییەوە، زێـوەر بنیویەتی وا نەتەوەکەی لەژێـر باری سـتەمی زەمان و ناحەزی ڕۆژگار دەچەوسـێنرێتەوە، دوورە لـە هەموو ناز و نیعمەتێک، دوورە لەژیانی خۆشـی و ئازادی، بۆ ڕزگاربوون لەم جۆرە ژیانە، شـاعیر داوای تێکۆشـان و برایەتـی و زانسـت و خوێنـدەواری کـردووە، ئەمانەی بە بناغەی سـەرکەوتن دانـاوەو گوتوویەتی:

وەتــەنێ مە کوردسـتانە یادگاری ئـــــەجدادمـانە
بەهەشتی سەر ڕووی زەمین خاکی پاکی کوردسـتانە

با هەمووومان وەک برابین، ڕەفیقی دین و دونـیابین
با لەوەحشـەت تەوەلابین، نۆبەتی عیلم و عیرفـانە

کورد میللەتێکی ناسراوە، لە مەعاریف بـەجێ مـاوە
ڕۆژی سەعی و تێکۆشینە بۆ ئەو کەسەی کورد زمانە

کورد میللەتێکی قـەدیمە، ساحیبی تەبعی سـەلیمـە
شـاهیدی ئەم مـوددەعایە سـەلاحەدینی سـوڵتانـە

(بۆ لەبەرکردنە)

واتای وشەکان:

تکاندی : ئاوی لێ هاتە خوارەوە
ئابڕو : حەیا
چەمەن : باخچە
ئابدار : ئاوی پێوەبێت، ئاودار
شکاندی : نرخی کەم کردەوە
نەستەرەن : گوڵێکی بۆن خۆشە، ڕەنگی سوورە یا سپییە.
موشکبار : بۆنی مسکی لێ بێت.
تابدار : هەتاو، هەتاف
خومار : نازو عیشوە

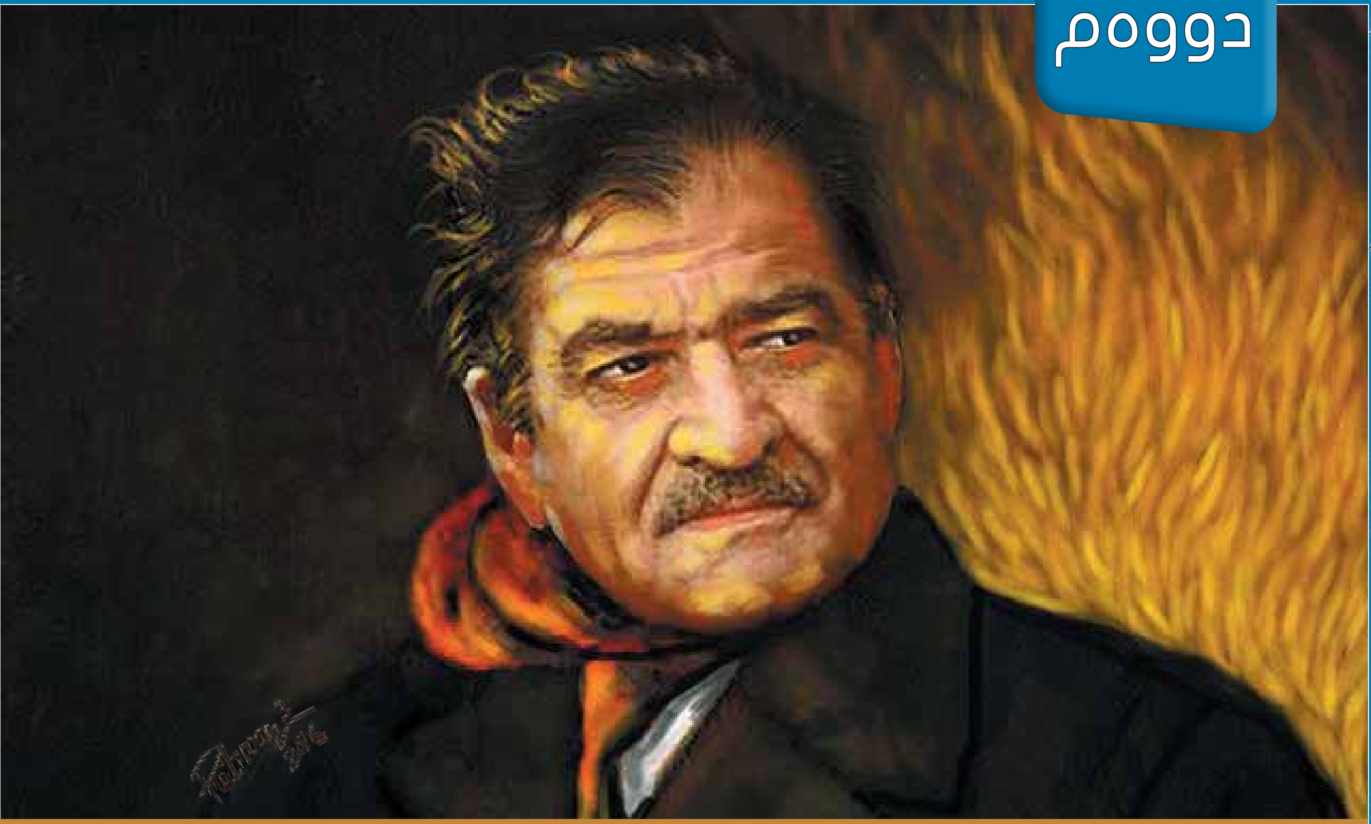

شێرکۆ بێکەس
(١٩٤٠-٢٠١٣)ز

شێرکۆ کوڕی شاعیری بەناوبانگ (فایەق بێکەس)ە لەساڵی(١٩٤٠)ز لە شاری سلێمانی لەدایکبووە، یەکەمین شیعری خۆی لەتەمەنی حەڤدە ساڵیدا بڵاوکردووەتەوە. لەساڵی (١٩٦٨)ز دا یەکەمین کۆمەڵە شیعری خۆی بەناوی (تریفەی هەڵبەست)ەوە لە بەغدا چاپکردووە. لەساڵی(١٩٧٠)ز، لەگەڵ دەستەیەک شاعیر و نووسەری دیکەدا بانگەوازی ئەدەبیی(ڕوانگە)یان بڵاوکردەوە، نوێکردنەوە لە ڕوخسار و ناوەرۆکدا مەبەستی سەرەکی ڕوانگەییەکان بوو.

لە شۆڕشی ڕزگاریخوازی گەلەکەیدا بەشداریکردووە. زیاتر لە چواردە کۆمەڵە شیعری بەزمانی کوردی بڵاوکردووەتەوە، شانۆنامە، چیرۆکە شیعر، داستانی شیعریی نووسیوە. لەساڵی(١٩٨٧/١٩٨٨)ز دا لەلایەن یانەی قەڵەمی سویدییەوە خەڵاتی ئەدەبیی (تۆخۆلسکی) پێبەخشراوە، لە ٢٠١٣/٨/٤ لە وڵاتی سوید کۆچی دوایکرد. هەڵبژاردەیەک لە شیعرەکانی بۆ گەلێک زمانی بیانی وەرگێڕاوە، وەک (ئینگلیزی، ئەڵمانی، فەرەنسی، ئیتاڵی، سویدی، تورکی، عەرەبی و فارسی) هی تریش.

* تابلۆ: هونەرمەند ڕێبوار خالد

ئەمەش چەند نمونەیەکە لە شیعرەکانی:

١- خاک

دەستم برد بۆ چڵی دارێ
لەتاو ئازار لق داچڵەکی
کە دەستم برد بۆ لقەکە
ناو قەدی دار کەوتە هاوار
کە باوەشم کرد بە قەدا
خاک لەرییەوە لەژێر پێمدا
بەرد نالاندی
ئەمجارەیان کە دانەویم
خۆڵم هەڵگرت
گشت کوردستان زریکانی

(بۆ لەبەرکردنە)

٢. خۆشەویستی

گوێم نا بەدڵی خاکەوە
باسی دڵداری باران و خۆی بۆ کردم
گوێم نا بەدڵی ئاوەوە
باسی خۆشەویستی خۆی و
سەرچاوەکانی بۆ کردم
گوێم نا بەدڵی دارەوە
باسی خۆشەویستی خۆی و
گەڵاکانی بۆ ئەکردم
کە گوێشم نا بەدڵی خۆشەویستی خۆیەوە، ئەوسا
باسی سەربەستی بۆ کردم!

(بۆ لەبەرکردنە)

٣. سێ زمان و چوار قامچی

لەناو ئاپورەی مەراقی گشت دنیادا
هەر لە دوور ڕا
مەراقی خۆم ئەناسمەوە
مەراقی من!
قژی سەوزە و
ڕیش خوێناوی و
چوار خاچی وا بە کۆڵەوە
مەرگیش بە سێ زمانی جیا و
چوار قامچیی بەدوایەوە و
تەوق لە گەردن
کەچی نەچۆک دا ئەدات و
نەبێ دەنگی ئەکات مردن!

(بۆ خوێندنەوەیە)

شێخ غەیاسەدین نەقشبەندی
j(١٨٩٠-١٩٤٤)

غەیاسـەدین کـوڕێ بەهائەدیـن کوڕێ شـێخ محەمەدە. ئـەڤ بنەماڵە ل دەڤـەرا بەهدینا ب بنەماڵـەکا ڕۆشـنبیر و ئۆلدار و ژ خودێ تـرس ناڤدارە.

شـێخ غەیاسـەدین ل سـالا (١٨٩٠)ز ل گونـدێ بامەڕنـێ ژ دایکبوویـە، هـەر ل وی مـالا ئۆلـدار ژیایـە و پـەروەردە بوویە، ئەو ژی وەکـی هەمی خوێندکاران ل دەسـتپێکا خواندنا خـۆ دەسـت ب خوێندنـا کتێبێـن ئایینی ژ (شـەریعەتی و فقهـی) ل جەم زانایێـن دەڤەرێ وەکـی مـەلا نەجمەدینێ ئیمـام و سـەیدایێ تەکیایـێ، ل بامەڕنێ خوێندییە. پاشـی چوویە ئامێدیـێ ئیجـازا عالمیـێ ژ دەسـتێ (محەمەد شـوکری) مفتیێ ئامێدیـێ وەرگرتییە.

د ژیێ پیرییێدا دەست ب هۆزان ڤەهاندنێ کردییە. هۆزانین وی ڤەهاندین هەرچەندە د کێمن، لێ هەمی د پڕ واتان، ب شارەزایی ڤەهاندینە ژ بۆ ئامۆژگاری و ڕێنیشاندان و پەسەندکرنا ڕۆشنبیریێ.

غەیاسەدین مرۆڤەکێ تێگەهشتی و زانا و دووربین بوویە، دزانی پێشکەوتن و ڤەژینا ملەتی ب خواندن و بەلاڤکرنا ڕۆشنبیریێ و قڕکرن و نەهێلانا نەزانینێ و یەکبوونێ ڤەگرێدایە، دەمێ دبێژیت:

ئەگەر هوین موتەفق بن علم و فەن و سنعەتا بخوینن
چو شک نینە سـەعادەت بۆ وە دێ هێن بێ زەحمەت

کورێ بابێ ئەوە، دەستێ هـەڤالی بگـریت و ڕاکـەت
هـەکە کەفتە کوورا تەنگا ڤێ خشـیانە سـەر زیقـەت

کورێت بابـا تفـەنگا دانن و دەسـتا سـڤک هەلدەی
هــەوە ئـەڤرۆ قەلەم لازمترە داکو بهـێت فەرسـەت

کورێت بابا ئەگـەر هــوین بوونە زانـا و تفــاق ژیەک
دهێت تەیارە بۆ وە پێش تڤـەنگێڤە نەکەن حەسـرەت

(لەسەرەتاوە دوو دێڕی بۆ لەبەرکردنە)

خەبـات کرییـە داکو مللەت و نەتەوەیا کـورد بۆ لاوێن کورد بدەت نیاسـین دەمێ دبێژیت:

کورێت بابــا بـزانن حـەق چییە مـەوتـەن چییـە ئەڤـرۆ
هــەوەل سـەر لازمە هوین تێبگەهن عنوانە قــەومیەت

چو گازاندا ژ زەمانی هوین نەکەن ئەو هەر شەڤ و ڕۆژن
وەکی خۆیە بەلێ سـویچا مەیە ئەم بـووینە بێ قیمەت

گـەلی لاوا وەتـەن دەینێ خۆیێ دخـازیت چ دێ دەینێ
هەچی تشـتێ بـدەین مـالێ وییە بێ خێر و بێ مـنەت

(بۆ خوێندنەوە)

غەیاسـەدین ل سـالا (١٩٣٠)ێ ژ بـوو بـە نوینـەرێ قـەزا ئامێدیـێ و ل ئەنجومەنـێ عێراقـی. دەمـێ جەنـگا دووێ یـا جیهانـی ل سـالا (١٩٤٤)ز چوویـە بـەر دلۆڤانیا خـودێ. غەیاسـەدین د ڤەهاندنـا هۆزانـادا ڕێـگا هۆزانڤانێـن کلاسـیکی گرتبـوو، ئاخفتـن و زاراوێـن بیانـی بـکار ئینایـنە.

نمونەیەک ژ هۆزانێ. غەیاسـەدینی یاکو ب خەباتـا نەڤیێن بەدرخانی و بەلاڤکرنا کەلتورو ڕۆشـنبیریا کوردی ڤەهاندییە ب ناڤێ بەدرخانی.

خــۆشی ئەڤــە هــات و هــەمیا مل ل ســەمایە
کــەیف و کــەنییە ئەڤــڕۆ چ نعمــەت خودێ دایە

علــم ئەدەبا گرتی ســـەراســەر جهێ کـــوردا
بــەر بـــوونە دوڕ و ئــاخ هــەمی زێڕی سەفایە

خۆشــی نە ئــەوە پاخلێ تــژی کــەی ژ دراڤـــا
دل خـــۆشی نەبیت مـــال هەمی دەرد و بەلایە

کا خــۆشــی وەکی فکــرە ئەسیر مــا ل دەمـاغا
مـا بۆچییە ژیـــن وەقتێ کو ئـــەزمانێ بـــڕایە

ســەربەســتییە ئینســانی دگێریت ب ســەعادەت
ئـــەمنیەتە بۆ بـــزنێ دکـــەت گـــورگی بـــرایە

ئەڤرۆ خەبەرێ خۆش مە گوهـ لێ بوو کو بەدرخان
ســـاخبوو ڤە دشــەخســـێ نــەڤیادا ڤەگەڕایە

(تەنیا دوو دێر بۆ لەبەرکردنە)

شێخ محەمەدی خاڵ
(١٩٠٤-١٩٨٩)ز

زانا و نوسەری گەورە ناوی (محەمەد شێخ عەلی حاجی شێخ ئەمین شێخ محەمەدی خاڵ)ە لەساڵی(١٩٠٤) ی زاینی لە شاری (سلێمانی) لە گەڕەکی گۆیژە لەدایکبووە لە (١٩٨٩)ز هەر لە شاری (سلێمانی) کۆچی دواییکردووە و لە گردی سەیوان بە خاک سپێردراوە.

شێخ محەمەدی خاڵ لە بنەماڵەیەکی ئاینپەروەر و زانا هەڵکەوتووە، هەر لەمنداڵییەوە خەریکی دەرسخوێندن و مزگەوت بووە، ئیجازەی مەلایەتی وەرگرتووە، بووەتە مامۆستا لە مزگەوتی خۆیان کە بە مزگەوتی حاجی شێخ ئەمین بەناوبانگە، لە ساڵی (١٩٣٩)ز بووەتە (قازی) لە شارەکانی (سلێمانی، کەرکوک، موسڵ)دا قازییەتی کردووە، لە ساڵی(١٩٦٧)ز وازی لەو کارە هێناوە. لە ساڵەکانی (١٩٧٠- ١٩٨٩)ز ئەندامی کۆڕی زانیاریی عێراق و کۆڕی زانیاریی کورد بووە لە بەغدا.

---

* تابلۆ: هونەرمەند ڕێبوار خالد

بەرهەمەکانی

شـێخ محەمــەدی خــاڵ کــە زانایەکــی کارامــە و دانایەکــی بــە توانابــوو، ڕێبــازی ڕۆشــنبیری و خزمەتکردنــی زمان و ئەدەبــی نەتەوەی کوردی گرتەبەر، لەســەر ئەم ڕێبازە نەوەســتا تا دوا هەناســەکانی ژیانی، باوەڕی بە دوو شــت هەبووە: یەکەم: ئیســلام بەگشتی دووەم: نەتــەوەی کــورد بەتایبەتــی، کێڵگــەی پیــرۆزی ڕۆشــنبیری (خاڵ)ی زانــا خەرمانی هەمــە جــۆری کەلەپــوری کــوردی تێــدا قوڵبووەتــەوە، لــەم ڕووەوە مامۆســتا خــاڵ گەلێ بەرهەمــی بەنرخــی هەیــە چ بەزمانــی کــوردی چ بەزمانــی عەرەبــی لەوانە (شــێخ معروف النودهــی) کە بــە زمانی عەرەبییە، باس لــە بەرهەم و خزمەتەکانــی زانایەکی گەورەی کورد دەکات. هەروەهــا کتێبێکــی دیکــەی بــە زمانی عەرەبــی لەســەر (المفتی الزهــاوی) هەیە.

هەروەها بە زمانی کوردیش کۆمەڵێک بەرهەمی هەیە، لەوانە (فەرهەنگی خاڵ) کە بەسێ بەرگ چاپیکردووە و فەرهەنگێکی کوردی کوردییە، بەرگی یەکەمی لە ساڵی (١٩٦٠)ز چاپکردووە لــە ســلێمانی، بەرگی دووەمیشــی لە ســاڵی (١٩٦٤)ز هەر لە ســلێمانی چاپکــردووە، بەرگی سێیەمیشــی لــە ســاڵی (١٩٧٦)ز چاپکــردووە تا ئێســتا بــە یەکێک لــە فەرهەنگە باشــەکانی زمانــی کــوردی دادەنرێــت کــە توانیویەتــی زۆرترین وشــەی زارەکانی زمانی کــوردی لەم فەرهەنگــەدا کۆبکاتــەوە، بەمــەش بــوو بــە گەنجینەیەکــی دەوڵەمەندی زمانی کــوردی و بە ســەرچاوەیەکی گــەورە دەژمێردرێــت بــۆ فەرهەنگەکانی تر کــە لەپاش ئــەو چاپکراون.

بەرهەمێکی تری مامۆســتا خاڵ کتێبی (پەندی پێشــینان)ە کە تا ئێســتا چەند جارێک چاپکــراوە، جاری یەکەم لەســاڵی(١٩٥٧)ز دا بڵاویکردەوە. مامۆســتا (خــاڵ) بە دەیان وتاری لــە گۆڤــار و ڕۆژنامە کوردییەکانــدا بڵاوکردووەتەوە دەربارەی زمان و ئــەدەب و ڕەخنە و ئاییــن و ســۆفیگەری، جگە لــەو بەرهەمانەی کە باســمانکردن.

ئەم بەرهەمانەشی هەیە:

١. فەلسەفەی ئاینی ئیسلام
٢. تەفسیری خاڵ - بەرگی یەکەم
٣. تەفسیری خاڵ - بەرگی دووەم
٤. مەولود نامە
٥. ناڵەی دەروون

جگــە لــەم بەرهەمانــە، شــێخ محەمــەدی خــاڵ دەســتنووس و چاپەمەنــی دەگمەنی کتێبخانــەی خۆی بڵاوکردووەتەوە، هاتووە چی دەســتنووسو چاپکراوی دەگمەنی بەهاداری

کتێبخانەکەی هەیە بەزمانی (کوردی، عەرەبی، فارسی و تورکی) هەموویانی بە شێوەی لیست بڵاوکردووەتەوە، کە تیایا خەتەکەی خۆشە یا ناخوێنرێتەوە، کارەکە تەواوە یان کەموکورِی هەیە، ژمارەی لاپەڕەکانی چەندە، کە ئەمەش بە بەشێک لە گرنگیدان بە کەلەپوری نەتەوایەتی دەژمێردرێت.

شێخ محەمەدی خاڵ یەکێک بوو لە پەخشاننووسە بەتواناکان کە بە زمانێکی پوخت و سفت و ڕەوان دەینووسی. لێرەدا پارچە نووسینێکی بڵاودەکەینەوە کە وتارێکی ڕەخنەییە دەربارەی دیوانی شاعیری پایەبەرز شێخ ڕەزای تاڵەبانی نووسیویەتی، کە لە گۆڤاری کۆڕی زانیاریی عێراق – دەستەی کورد بەرگی بیستەم بڵاویکردووەتەوە بەر لە مردنی لە ساڵی (١٩٨٩)ز.

(داخی گیانم ئەگەر شیعری هەموو شاعیرەکانمان کۆبکرانایەتەوە لە وەختی خۆیا، ئێستا بەسەدەها دیوانمان ئەبوو، بەڵام بەداخەوە لە هەزارا یەکێکیان شیعریان نە نووسراوە کۆنەکراوەتەوە، چاپنەکراوە لەگەڵ مردنی خۆیان، شیعرەکانیشیان مردوون و نێژراون و بەبێ ناونیشان چونەتەوە بیابانی نەبوونی، تەنانەت ناوی شاعیرەکانیشمان پێنەگەیشتووە ئەم دەپانزە بیست دیوانەی کە ئێستا لەناومان هەن بە چاپکراو و دەست نووسەوە هەر شاعیری ناوچەی خۆمانن لە دوو سەد ساڵ لەمەو پێشەوە، ئینجا ئەبێ شاعیرانی کوردستانی گەورە لەدەوروبەری بابا تاهیری هەمەدانییەوە، کە هەزار ساڵ لەمەو پێش بووین و چەندبووبن و چۆن بووین، ئەمە مەگەر هەر خوا بزانێ.

باشە شاعیرە کۆنەکانی دەوری بابەتاهیری هەمەدانی ئەگەر فەوتابن لەبەر دووری ڕۆژگار، ئەی شاعیرەکانی دەوری خۆمان بۆچی شیعرەکانیان فەوتاون؟!

زۆر دوور نەڕۆین ئەوە شێخ ڕەزای تاڵەبانی کە پێچی مێزەرێکە کۆچی دواییکردووە، تا ئێستا دووجار دیوانەکەی لە چاپدراوە بەڵام بەداخەوە لە دە یەکێکی کۆکراوەتەوە؟ ئەوی کۆشکراوەتەوە هەمووی پڕە لە هەڵە و کەموکوڕی، بێگومانم شێخ ڕەزا بەقەد (کەلیم شیعری فارسی و بەقەد نامق کەمال شیعری تورکی و بەقەد نالی و سالم شیعری کوردی وتووە، بەڵام بەداخەوە بەشی زۆریان لەناو چوون و کوا شیعرەکانی بەهەر چوار زارەکە چییان لێهات؟ بۆچی مەردێک لە خزمەکانی خۆی شیعرەکانی کۆنەکردۆتەوە؟ یا بۆ خۆی لە دەفتەرێک هەمووی تۆمار نەکردووە؟ دیوانم نەدیوە بەقەد دیوانی شێخ ڕەزا بەدبەخت و وێران بێ و هەڵەی تیابێ...!).

(تەنها بۆ خوێندنەوەیە)

ڕەوشەن بەدرخان
(١٩٠٩-١٩٩٢)ز

(یەکگرتنا گەلێ کورد بدە من ئەزێ کوردستانەک سەربەخۆ بدەم تە)

ڕەوشەن بەدرخان

ڕەوشەن بەدرخان کچا (مەحمود صالح بەدرخان)، هەڤژینا جەلادەت عالی بەدرخانە. ڕەوشەن بەدرخان ل(١٩٠٩)ز ل باژێرێ (قەیسەری) ل تورکیا ژ دایکبوویە، ژیێ وێ گەهشتە دوو سالا، خێزانا وێ بۆ ئەستەنبۆلێ هاتە ڤەگوهاستن، ل سالا (١٩١٣)ز دەمێ بنەمالا بەدرخانیان بۆ گەلەک وەلاتێن ڕۆژهەلاتا ناڤین هاتینە دوورئێخستن، بابێ وێ نەچاربوو مالا خۆ برە (شام)ێ و ل سالا (١٩١٥)ز بابێ وێ ژ ئەگەرا نەخۆشییا گرانەتا دچیتە بەردلۆڤانیا خودێ. خواندنا سەرەتایی ل قوتابخانا (شوعلەت ئەلتەرەقی) یا تورکی دەسپێکر.

* تابلۆ: هونەرمەند ڕێبوار خالد

پشتی سەربازێن تورکی ژ (شام)ێ هاتینە ڤەکێشان و خواندن ل قوتابخانێن سوریێ ب زمانێن (عەرەبیو ئینگلیزی)بووە خواندنا خۆ، ل (خانەی ماموستایان)ب داوی ئینایە و ل سالا (١٩٢٥)ز ل باژێرێ (کەرک) ل ئوردنێ بوویە فەرمانبەر.

ل سالا (١٩٢٧)ز جارەکا دی رەوشەن بەدرخان ڤەگەریایە شامێ و وەک ماموستایا زمانێ عەرەبی ل قوتابخانا (ئەللائق) دەست ب کارێ خوە کریە ب شێوەیەکی فەرمی.

ل سالا (١٩٣٥)ز شو ب میر جەلادەت بەدرخان کریە و کچەک بناڤێ (سینەم خان) و کورەک بناڤێ (جەمشید) ژێ هەبوون و ل سالا (١٩٥١)ز میر جەلادەت چوویە بەردلوڤانیا خودێ.

ل سالا (١٩٥٦)ز دگەل (نوری دێرسمی، حەسەن هشیار، حەیدەر حەیدەری و ئوسمان ئەفەندی) کۆمەلا زانست و رۆشنبیری ل (حەلەب)ێ پێک ئینایە (دامەزراندییە).

هەتا سالا (١٩٦٤)ز یێ درێژی ب کارێ خۆ وەک ماموستا دایە و ل سالا (١٩٦٥)ز ێ هاتیە خانەنشینکردن. ل سالا (١٩٧٢)ز ێ بەشداری د کۆنگرێ سێێ یێ ئێکەتیا ئافرەتێن کوردستانێدا کریە یا ل کوردستانا عیراقێ هاتیە بەستن.

هەتا سالا (١٩٧٢)ز ل شامێ ژیایە پاشان ژیانا خوە ل (بانیاس) بریە سەر.

ل سالا (١٩٩٢)ز چوویە بەر دلوڤانیا خودێ، ل هەمان سالدا ژ لاوەکێ کورد رە دبێژیت:

(کورێ من دەمێ ئەم هەین هوون هێشت پێ نەگەهشتبوون، ئیرۆ هوون پێ گەهشتنە ئەم ل سەر دارێ ژیانێ نامێنن، کورێ من حەز ژ هەڤ بکن، دگەل هەڤ هاریکاربن، یەک بگرن و ژ هەڤ جودا نەبن، کورێ من یەکگرتنا گەلێ کورد بدە من ئەزێ کوردستانەک سەربەخۆ بدەم تە).

خزمەتا ڕەوشەن بەدرخان د وارێ رۆشنبیری و دۆزا کوردیدا:

ئافرەتا ئێکەمین بوو کو وتار ژ گۆڤارا هەوار ب ئەلفابێیا لاتینی بلاڤکرینە، و ل سالا (١٩٧١)ز ێ وەک ئەندامەکا شاناز بۆ کۆڕێ زانیاری کورد هاتییە هەلبژارتن.

ئەڤە پارچە نڤیسنەکا ڕەوشەن بەدرخانە کو د کۆڤارا هاوار ژمارە (٣٧) یا ١٥ی نیسانا (١٩٤١) ز ێ دا بەلاڤبووی ل ژێر ناڤێ ستوونا کابانیان کابانی و مامۆستا:

((خوەهێن من ئێن دەلال، هەروەکی هوون ژی دزانن دەردێ مللەتێ مە ئێ مەزن و غەدار نەزانییە، نەزانین نەخوەشییەک و دەرمانێ وێ زانینە. نک مللەتێن خودان حکومەتو تەشکیلات ڤێ نەخوەشیێ دخستەخانەیێن خسوسی دە دەرمان دکن و ژوان خەستەخانان ڕە (دبستان) دبێژن. مامۆستە پزیشکێن وێ خەستەخانەیێ نە، مللەتێ مە نەخوە دیێ وان خەستەخانانە، مللەتێ مەمللەتەکی بێ تەشکیلات، بێ خەوەدی و سەری، مللەتەکی بەلاوەلایە و دبن حکمێ مللەتێن دوژمن دن، مللەتێن دوژمن دەیە، لێ دوژمنێ مە ئێ مەزن، ئێ مەزنتر نەزانییە. دڤێت ئەم شەڕێ وی دوژمنی غەدار بکن. دڤی شەڕی دە ژی ژ مە ژنێن کوردمانج ڕە دڤێت کۆ ئاریکاری مێرێن خوە بکن زارۆیێن خوە بعەلمینن خوەندن و نڤیساندنێ و وان ژ نەخوەشییا نەزانینێ خەلاس بکن)).

(تەنها بۆ خوێندنەوەیە)

لێکدانەوەی وشەکان

دبستان	:	قوتابخانە
نەخوە دیێ وانە:		خاوەن و خودانی وان ینیە
نڤیساندن	:	نووسین
زارۆیێن خوە	:	منداڵەکانتان
هوون ژی	:	ئێوەش، ئەنگۆش

بەشی خوێندنەوە

کوردی پەتی

(١)

زمانی کوردی، هەر لەسەرەتای نووسینیەوە، کەوتبووە ژێر کاریگەری زمانی دراوسێکانی و بەتایبەتیش زمانی عەرەبی، بە سەدان وشە و دەستەواژەی عەرەبی لە کوردیدا بەکاردەهاتن، وای لێهاتبوو زۆرجار تەنیا دارشتنی ڕێزمانی ڕستە بە کوردی دەمایەوە، دەنا هەموو وشەکان عەرەبی بوون. ئەگەر چاوێکی خێرا بە نووسینەکانی ڕۆژنامەی (کوردستان)و (ڕۆژی کورد) و (ڕۆژی کوردستان)و...هتد. بگێڕین ئەم ڕاستییەمان بۆ دەردەکەوێت.

لەدوای هاتنی ئینگلیز بۆ عیراق و کوردستان، مێجەرسۆن خاوەن دەسەڵاتێکی زۆربوو، سەرەتا لە بەغدا ڕۆژنامەی (تێگەیشتنی ڕاستی) دەرکرد و پاشان لە سلێمانی ڕۆژنامەی (پێشکەوتن)ی دەرکرد (١٩٢٠- ١٩٢٢) سۆن جگە لەوەی کە خۆی کوردییەکی باشی دەزانی و زۆر بەرهەمی ڕاستەوخۆ لە ئینگلیزییەوە کردووە بە کوردی و لە

ڕۆژنامەی پێشکەوتندا بڵاویکردۆتەوە. لە پاڵ ئەوەشدا هەوڵیدەدا زمانی کوردی لە وشەی بیانی پاکبکاتەوە. بۆ ئەم مەبەستە نووسەرانی هان دەدا بەکوردی پەتی بنووسن و پێشبڕکێیەکی ئەنجامدا سێ کەس خەڵاتەکەیان بردەوە: یەکەم: شێخ نووری شێخ سالح بە شیعری (جوت و گا شتێکی چاکە)، دووەم: زەکی سائیب بە پەخشانی (بۆ چروک)و سێیەم: جەمیل سائیب بە پەخشانی (ڕۆژەوە بوونێک)، هەرسێکیان لەژمارەی (٣٠) پێشکەوتندا بڵاوکراونەتەوە.

ئەمەش نمونەیەکە لە(بۆ چروک)ی زەکی سائیب:

(هەچ وەختێ ئەم قامیشە دوو لەتە، ئەم ئاسنە دوو کەرتە ئەگرم بەدەستەوە، زمانم توێ توێ ئەبێ. خوێنی دڵ، ئەو دڵۆپە سورانە لە هەموو شاڕەگی لەشمەوە کۆ ئەبێتەوە و ئەتکێ، حەوزێکی سوور دەخاتە بەرچاوم، تنۆک تنۆک لە چاومەوە فرمێسک ئەڕژێ و لەبەر پێما بیرێک پەیدا ئەبێ سەرم وەکو مزراحێکی دگ دگە بەگوڕ دایکوتی، گێژ و سووڕ ئەخواو لەبنیا ئەمێنێتەوە. ئەو هەنسکانەی لە بنکی دڵەوە هەڵئەکشێ لە گەروما کۆ دەبێتەوە، هەناسەم لێدەبڕێ، دەمەوێ نەختێ لەم کاسە لێو ڕێژەی دڵم بڕێژم و سوک کەم...)

دیارە ئەم وتارە بە کوردییەکی پەتی نووسراوە، وشەی بیانی زۆر کەم تێدایە، ڕستەکانی ڕێک و ڕەوانن، دارشتنی پوختە و بێگرێیە. ناوەرۆکیشی بابەتێکی خودییە. نووسەر باسی باری دەروونی خۆی دەکات و دەیەوێ بۆ کرۆز و بۆ چر و دڵەی سوتاوی بە گەروی شمشاڵ دەردەبڕێت.

(٢)

حسـین حوزنـی موکریانی، کە زمانـزان و مێژوونـووس و هونەرمەندێکی گەورەی کورد بوو، لەسـاڵی ١٩١٥ لە حەلەب چاپخانەیەکی کڕی و سـاڵی ١٩٢٦ هێنایە ڕواندز، دەسـتی بە بڵاوکردنـەوەی کتێبـی کوردی کرد و ڕۆژنامەی (زاری کرمانجی)یشـی دەرکرد کە لەماوەی (١٩٢٦-١٩٣٢)، (٢٤) ژمـارەی لـێ دەرچوو. لەژمارە (٥)ی سـاڵی دووەمـدا (١٩٢٨) وتارێکی بڵاوکردۆتـەوە بەنـاوی (دەوری ئیسـتیعباد) (ل٨- ١٥)، باسـی زولـم و زۆر و کوشـتاری (محەمـەدی قاجـار) دەکات دژی گەلی کـورد و نەبەردی کورد پیشـان دەدا لەبەرگریکردنی دەسـتدرێژییەکانی محەمەد ئاغادا.

ئەمەش نمونەیەکە لەو نووسینە:

(لـە کوردەکانـی تاڵـش، سـێ کـەس دەسـتیان هاوێژتـە خەنجـەری پیاوەتـی، لە شـەوی شـەمە، بیسـت و یەکەمی زیلحیجە، سـاڵی ١٢١٢دا، نزیک بە سـپێدە، لەناو چـادردا چوونە سـەر ئاغا محەمەد بـە خەنجەران پارچەیان کرد و سـندوقی پڕ گەوهەر و بـازوو بەنـد و شـیری گەوهەر بەنو دەریای نوور و تاجـی ماه و گەلێک چتی بەنرخ، کـە ئاغا محەمەد لـە حکومەتـی کوردەکانـی زەندی دەسـت کەوتبـوو، هەموویان هەڵگـرت و چوونـە کـن سـادق خانی شـکاک، ئەو سـێ کوردانە تۆڵـەی کوردەکانی تاڵـشو زەندیان لـە ئاغا محەمەد کـردەوە...).

خەج و سیامەند

داستانی دڵداریی کوردی، لەگەڵ باسی ئازایی و کۆڵنەداندا، وێنەی وەفاداری و قسە و پەیمانبردنە گۆڕەوەن. لە هەموو داستانێکی دڵداریی کوردیدا سۆزی ئەڤین و دڵدارییەکەی ڕۆژهەڵات بەدیدەکرێت، لەناو ئەمانیشدا، دیسان دیمەنی کێشەیەک هەر دیارە. کێشەی نێوان چاکە و خراپە، نێوان پاکی و ناپاکی، وەفاداری و سەرڕاستی لەگەڵ بێ پەیمانیدا.

لێرەشدا گیانی میللەت دەردەکەوێت و کێشەکە لە لایەکی ترەوە دەبەسترێتەوە بەو کێشەیەی کە لە ژیانی کۆمەڵایەتیدا هەیە. بۆیە زۆرجار دەبینین قارەمانەکانی داستانی دڵداری، پیاوی ڕەنجدەر و زەحمەتکێشن لەهەموو خاسییەتێکی ئەم کەسانەدا لە ڕەوشت و کردار و سەر ئەنجامیدا، وێنەی مەردایەتی و ئازایەتی و وەفاداری و خۆبەختکردن دیارە.

چەند داستانی کوردی هەیە، کە چیرۆکی حەزکردنی کوڕە جوتیارمان لە کچە ئاغا بۆ ئەگێڕێتەوە، ئایا دەتوانین باسی دڵدارییەکە کەلا بخەین و ئەمە بکەینە نمونەیەک بۆ ئاواتە هەمیشەییەکەی ئادامیزاد. ئاواتی بە ژیانی باشتر و خۆشتر گەیشتن؟ زۆرجاریش

هەیە کە هەر ئەو کچە ئاغایە کەس و ئامۆزا و خزمی کوڕە جوتیارە، وەک لە داستانی خەج و سیامەنددا دەبینین ئەو داستانەی کە هەر بە تەواوی داستانی کوردە و بەشێکە لە گەنجینەی نەتەوایەتی ئێمە و لەناو کورددا زۆر بڵاوە.

عوبەیدوڵلای ئەیوبیان(*). لە پێشەکییە فارسییەکەی چاپەکەی خەج و سیامەند نووسیویەتی: (مێژووی ژیانی خەج و سیامەند دیارنییە. ئەم بێ مێژووییە بە قسەی یەکێک لە مامۆستایان شتێکی تایبەتی خەڵکی چیایە، بەیتی خەج و سیامەند وێنەی گیان بەخشینە، داستانێکی ڕاستەقینەیە کە لەسەر گوزەشتەی سۆزمەندی سیامەندی قارەمان و ئارەزوویەکی سادە، بەڵام گیانبەخش و لە عەشق و وەفاداری و گیان بەخشینی (خەج) ی فیداکار وەرگیراوە).

بەپێی ئەو پێشەکییە خەج و سیامەند خەڵکی دێهاتی سەرسەوز و بەرزی (کێلە سیپان)ی ناوچەی مەهابادن. بەڵام جۆرە گێڕانەوە کرمانجییەکەی، (سیپان) دەباتە لای دەریای وان. لەم داستانەوە دەتوانین (لە بیری ڕوناک و دەروونی زیندوی میللی و هونەری خەڵکی کوردستان بگەین، ئەم داستانی عەشق و ئەڤینە لە وێنەی خۆی کەم هەیە، چونکە بەشێوە هونەرێکی سەرنجڕاکێش نووسراوە، جۆری بیرکردنەوەی کوڕ و کچ لە دڵداری و عەشق و خۆشەویستیدا پیشاندەدات و لە سنوری خۆیدا یەکێکە لە بەرهەمە بە دیمەنەکانی دیمەنی مەعنەویی کورد).

لەم داستانەدا وەک هەموو داستانێکی دڵداریی قەد و لوتکەی چیای کوردستان، و چیرۆکی بن دار و دەوەن و وەرد و کۆڕی دروێنە و کۆڵکێشان، (خەج و سیامەند)(**). دڵیان بەیەکدا دەچێت و پەیمانی دڵداری و وەفاداری دەبەستن. کەسوکاری خەج ڕازی نابن کچی خۆیان بدەن بە سیامەندی هەژار با ئامۆزای خۆشی بێت، بۆیە خەج بڕیاری ئەوە دەدات، لەگەڵ سیامەنددا سەری خۆی هەڵگرێت.

سوارەی عەشرەت دوایان دەکەون، سیامەند شەڕێکی ئازایانە دەکات، تا دوایی تیرێک جگەری دەسمێت و لەسەر لوتکەی چیای بەردینەوە گلۆردەبێتەوە و (خەج)یش دوابەدوای ئەو خۆی فڕێدەداتە خوارێ لە پاڵ دڵدارەکەیدا دەمرێت.

*) عوبەیدوڵلا ئەیوبییان لە ساڵی ١٩٥٦ دا لە تەورێز، چریکەی (خەج و سیامەند)ی بە تیپی لاتینی چاپ کردووە و کردوویەتی بە فارسی و پێشەکی بۆ نووسیوە.

**) خەج و سیامەند هەروەها بە دوو دیالێکتە گەورەکەی کوردی هەیە، لە زۆر ناوچەی جیاوازی کوردستاندا بە جۆری قسەکردنی ناوچەکە ئەم داستانە بڵاوە. ئەوەی تا ئێستا چاپکراوە، ئەوەیە کە لە یەریڤان دوکتۆر حاجیی جندی لە ١٤٨ لاپەڕەدا لەگەل ناوەڕۆکەکانی تری کتێبی (تڤیسار کاری کرمانجا سۆڤێتی- ١٩٥٧)دا بەناوی کورتەی (سیامەند و خەجی زەڕێ)وە چاپی کردووە، هەروەها ئەو چاپەی عوبەیدوڵلای ئەیوبییانە، هەروەکو محەمەد تۆفیق وردی لە ناوچەی شەقڵاوە ئەم داستانەی نووسیوەتەوە.

سیامەندیش لەسەرەمەرگدا ڕوودەکاتە خەج و دەڵێت:

سیامەند گازدەکا: وەی ل من... توخوا (خەج)ێ بەسەر و ڕووی سورەوە، بەسە، مەکە- هەی- ڕۆڕۆ و گریانێ. میهر و چەمبەرێ خۆشەویستت لەدڵما تاکو مردنێ ئاورێکی بەرداومەوە لە هەناوێ، نە بە گورەژنی شیبانی نیوەشەوێ دەکوژێتەوە، نە بە پریزکا دەبارانێ. بۆ چرۆکێکم لەتەنی هەڵدەستی لە گوێین هەوری ڕەش دەگەڕێتەوە کەلێنی ئاسمانێ).

لەم داستانەدا هەروەک نائومێدی و کارەسات پیشاندەدرێت، هەروا تا سەرەمەرگ دەست لە خۆشەویستی و وەفاداری هەڵ نەگرتنیش دیارە. سیامەند لەسەرەمەرگدا بە خەج دەڵێت:

(ئاخ... ئاخ... ئەمن چ بکەم: نەمماوە مەودای دەسکردنەوەی، جەنگەی دەخۆر ئاانێ... ئاخ دەستم ناگرێتەوە شینگی گەروماری چرگەی خەنجەری دەبانێ. لەبۆت بگرمەوە سەر و خواری وڵاتی کرمانجاتێ و شەش دانگی دە کۆنە مەیدانێ).

خەج کە ئەم دڵسۆزییەی سیامەند دەبینێت، سەرەنجامی خۆی دەبەستێت بەوەوە و لەناو جەرگەی نا ئومێدیدا بڕیاری خۆی(*). دەدات و دەبێتە وێنەی وەفا و ئازایەتی، براکانی لێینزیکدەبنەوە، بیکوژن، سزای لەگەڵ سیامەنددا هەڵاتن، بەڵام ئەو بانگدەکات:

(جا بەخوا: ئەوانەی دێن، چ میر و گزیرن، چ کومێل و ڕاسپێرن. چ مێ گەلن، چ نێرن، لێم خۆشن یا زویرن، ناتوانن سیامەندەگیان، تا پشویەکم مابێ لەتۆم ببوێرن).

سیامەند لە لوتکەی چیاوە کەوتە خوارێ، پێش ئەوەی براکانی خەج بگەن، خەجیش خۆی فرێدەداتە خوارەوە پێش ئەوەی بمرێت شینێک بۆ سیامەند دەکات، کە لەڕادەی شینەکەی زینی دایە بۆ مەم و تەواو لە پارچەیەک دەچن کە شاعیری گەورەی ڕووس (لێرمانتۆف) لە داستانی (دایمۆن- دیۆ)دا نووسیوییە کە ڕەنگە هەر گیانی ڕۆژهەڵات و گەشتی قەفقاس ئەو ئیلهامەی دابێتی.

خەج دەڵێت:

جا ژیان چییە؟ گیان بۆ چییە؟
چۆن بڵێین ئەوەتانێ ماوە، خەجی سیامەندییە.
بەخودای، خودای پاکی، بە یەزدانی ڕوناکی
سوێند بەجوانی و چاکی، بە (تۆ) ڕۆڵەی ئاو و خاکی
بە خۆشەویستی و جوانی، بە مەرگ و بە ژیانی.

بە ڕۆژی ئاسمانی، بە ئاوە ڕوونەکەی کانی.
بە پیری کامەرانی، لاوۆ هەر تۆم خودانی.
بە چاکی کەسکەوانی، بە سورە گەنم و نانی.
لە مرنی یا لە مانی، بزانی یا نەزانی.
بەڕاستی و ڕەوانی، سیامەند گیانی گیانی.
لاوۆ هەر تۆم خودانی،
لاوۆ هەر تۆم خودانی.
تا ماوم بەتەماتم... ئەزیش بەدووتدا هاتم!

ئـەم کۆتاییـە تراژیدییـەی مەرگی خەج و سـیامەند کوشـتنی ئـاوات نییە لە دڵدا، سـەر شـۆڕکردن نییـە بـۆ زۆرداری، وێنەی بەدی کارەسـات بینیـن نییە لە کۆڕی ژیانـدا، بەڵکو هاوارێکـە بـۆ هەوڵـدان بەرامبەر بەو هەموو ڕێگە و شـوێنە کارەسـات دەهێننـە کایەوە.

خەج بەر لەمردن باسێک لە مەرگی خۆی دەکات و دەڵێت:

(ڕاسـپێر بێ، منیش لـە (زار گەلـی) لەتەنیشـت گـۆڕی سـیامەندە خۆشەویسـتەکەم، ناکامـی جوانـە مەرگی بنێژن).

ئـەو چیرۆکـە تـاڵ و شـیرینە بەسـەرهاتی دوو جەهێڵـی ناکامـە بگێڕنـەوە بـۆ منـداڵان بـۆ کوڕ و کچانی دەکرمانجا تێی بنێژن. ئـەو دای و بابانـەی کچیان بێ دڵ دەکـەن، بـەزۆری بەمێردیـان دەدەن، تاڵـی ئـەو هێنگـە

(ڕاو- ڕاوە) نالەبارەی بچێژن.

ئـەو کچانـەی ڕوودەکەنـە گـۆڕی دڵـداری، پێگای ئـەرک و ئەمەگی تاڵـی ئـەو و هێنگـە (ڕاو- ڕاوە) نالـەبـارەی بچێژن.

دەبڵێن، خۆشتر بژییتـەوە و ڕاوەستاوبێ دابی بـەرزی خوازبێنی و کچ بەمێردانی کرمانجاتێ بە دڵـی کـوڕو کچانا (شـوێنی دای و بابانە) گەلێ- هێژاو لەمێژن.

چ لـەم داسـتانەدا و چ لەهەمـوو داسـتان و داسـتانەکانی تـری کوردییـەوە، ئەنجامێکمـان دەسـتدەکەوێت، ئەویش ئەمەیە کە قارەمانی ئەمانیش وەک چیرۆک هەر ئادەمیزاد خۆیەتی، ئەمـە لەلایەکـەوە ئەوەمـان پیشـاندەدات کـە داسـتان بەرهەمـی پاش ئەفسـانەیە لـە مێژووی ئەدەبی کوردیدا و لەلایەکی تـرەوە ئـەو بایـەخ و نرخـە گەورەیە دەردەخـات کـە لەنـاو گەلـدا دەدرێـت بـە (ئادامیـزاد، ژیانـی، هەسـتی دەروونـی و بـە هەڵسـوکەوتی).*

* بەدەستکارییەوە لە کتێبی(ئەدەبی فۆڵکلۆری کوردی) د. عزەدین ڕەسوڵ وەرگیراوە.

لێکدانەوەی وشەکان

گۆڕ : قەبر، ترب
پەیمان بردنە گۆڕەوە : تا مردن پەیمان نەشکاندن
کێشە : کێش مەکێش (صراع)
ئەبەستریتەوە :تێتە گرێدان
کەلابخەین :دووردخەینەوە، عەزل بکەین
دەسمێ : کوندەکات
میهر : خۆشەویستی، دیمەن، زەردەخەنە
بۆ چرووک :بێهنا گۆشتێ سوتی
شینگی گەرومار: تیری گەرو مار
رۆلە : کوڕ، کوڕی دڵسۆز
بنێژن : ڤەشارن، دفن کەن
هێنگ : دەم، چاخ

گفتوگۆ:

١. چی دەربارەی خەجو سیامەند دەزانیت؟
٢. ئەوەی خوێندتەوە، پەیوەندی بەو باسە داستانەوە چییە کە لە سالانی لەمەوبەردا خوێندووتە؟
٣. چی لە بەراوردی خەج و سیامەند و شیعری لێر مانتۆڤ گەیشتیت؟
٤. لەم باسەوە دەگەیتە چ ئەنجامێک؟
٥. نووسەری کتێب، باسی (خەج و سیامەند)ی بەو چەشنە لێکداوەتەوە کە خوێندتەوە، ئایا دەتوانیت چیرۆکێکی تری دڵداری بەو چەشنە لێکبدەیەوە؟

مۆسیقای کوردی

شـیعری مەولـەوی لەنـاو ئیمـەدا بە دەنگی خـۆش و هیجرانـی (عەزیـز ئامینە)ەوە بـرەوی پەیداکـرد. عەزیـز گۆیندەیەکی عەزیز بوو، لە مەجلیسـدا هیجرانـی و لەچیادا قەتار هـەر لـەو دەهات. ئەمەشـیان ڕاسـتە کـە بەیانیـان لەڕاوەکـەودا قەتارێ دەخوێنـد، کەوی کۆهسـارانی هێنایـە جونبوش و قاسـپە.

یـەک دوو شـیعری هەبـوو، زۆربەی لە دڵ ئەسـەند، یەجگار لـە بەهاراندا، لـە ئێوارادا، لەسـەر کارێزی شـەریف کە دەیگوت:

وەهارەن، سەوزەن، ئاوەن، پێکاوەن، یاخوو:
گوڵ چوون ڕووی ئـازیز نەزاکەت پۆشـان
وە فراوان چوون سەیل دیدەی من جۆشـان
یـا بەیـانیان کە بەقـەتارەوە دەیگـوت:
لە ورشـەی شـەونم، لـە تـوێی پەردەوە
نێرگس مەسـت مەسـت چەم بڵاوکردەوە،

ئەمانــە و ئـەو دەنگــە داوودییــە و نەشــئەیە بەهــاران و دڵپاکیــی ئەوســای یارانــە. جا لێکیبدەنەوە چ شـۆرێک و سـۆزێکی ئەخسـتە کەللە و دەروونەوە من شۆرەم هەل لەکەللەدا بوو ئەمویسـت بەسـەر یاراندا دابەشـی کەم....).

پیرەمێـرد، بـەم چەشـنە ڕۆحی مەولەوی دەسـتپێدەکات، بەم چەشـنە هـۆی وەرگێڕانی شـیعری مەولەوی لـە هەورامییـەوە بۆ زمانـی ئەدەبیی ئێسـتا ڕووندەکاتەوە.

بەڵێ.. شیعری مەولەوی کە زۆرترینی لەسەر کێشی دە پەنجەیی کوردییە، بە ئاوازی (قەتار) وە دەوترێت، یا بڵێین (قەتار) بە شـیعری مەولەوی دەوترێت... پێشتریش قەتار هەر وتراوە.

(زانـای ناسـراوی کورد جەمیـل بەنـدی ڕۆژبەیانی دەربـارەی ناوی گۆرانیـی کوردی، ڕایەکـی هەیە کـە دەڵێت:

(ڕەنگـە نـاوی هەنـدێ لـە گۆرانییەکانی کـوردی زۆر کۆن بـن، بۆ وێنە (قەتـار) ڕەنگە لـە وشـەی (گاتا)وە گۆڕابـێ و لەکاتی خۆیدا هەر گاتـای پێ وترابێ، هــەروا (هۆرە)، ڕەنگە گۆرانییەکـی تایبەتـی بوو بێت بۆ ستایشـی (ئاهور مـازدا)... هەروەهـا (کەلهوڕی) ڕەنگە (کـە لـە ئاهۆڕایـی) واتە لـە گۆرانییـە هەڵبژاردەکانی باسـی ئاهوڕا بوو بێـت. جگە لەوە گۆرانی (خورشـیدی) تا ئێسـتا گەواهە کە لەکاتـی هەڵاتنی خۆردا وتـراوە، بەناوی نیازەوە، چونکـە دەبینیـن بەرامبەر بـەوە، گۆرانیی (خاوکەر)مـان هەیە کە بۆ (خەوهێنـان) وتراوە...

ئـەم ڕا وردە، لێکۆڵینـەوە و لێدواندنێکـی قوڵـی دەوێت، زۆر بەجێیە کـە (قەتار) لە گاتای زەردەشـتەوە یـا لـە ئاڤێسـتاوە هاتبێـت، بـەڵام دوور نییە (قەتـار) هەر لە وشـەی (قەتار) ی عەرەبییـەوە هاتبێـت، کـە بەمانـای کاروان بەکاردەهێنرێت. بەڵگەش بۆ ئەمـە، ئەوەیە کە زۆر جـار لـە مەقامـی قەتاردا گۆرانـی بێژ دەڵێـت: (قەتارێ بێنـن غەمانم بارکـەن)، یا بەم مەقامـەوە جـۆرە هۆنراوێک دەوترێت، کە مانای ڕاسـتەقینە یا مەجازی گەشـت و ڕۆیشـتن و کاروانـی تێدا بێـت. وەک ئەم دوو فـەردەی مەولەوی:

ئازیـز دیـارەن وادەی لوامــەن
ئەلوەدای ئاخـر، ئەوە نامـامـەن
دەوڵەتەکەی وەسڵ پا نەزەواڵەن
جـارێوەتەر دیدەن باڵات محـاڵەن

(هـۆرە) زۆر بەجێیـە کـە یەکێـک بێت لە گۆرانییـە تایبەتییەکانی (ئاهورا مـازدا)... یا هیـچ نەبێـت سـەرچاوەکەی یەکێک بێت لـە گۆرانییـە ئایینیـەکان. چونکە دەبینی ئێسـتاش (هـۆرە)، هـەر تەنیا هۆرەی دەروێشـی لەنـاو کورددا لەمانـە هەموو بەناوبانگتـرە، و دوور

نییە (هۆرە و ئاهوورا و هاوار) لە ڕووی وشە یا زمانەوە، لەیەک سەرچاوەوە هاتبن، ئەم وشە و مانایە تەواو لە وشەیەکی زمانێکی تری هیندۆ ئەوروپییەوە نزیکە کە ئەویش وشەی (هووڕا)ی ڕوسیە کە بەمانای هاوار یا بلێین- بانگ یا هوتاف- بەکاردێت و نزیکی ئەو مانا کوردییانەیە.

ڕۆژبەیانی، مەقامی خورشیدی- بە مەقامی کاتی خۆرهەڵاتن دادەنێت، بەڵام مەقام زانی بەناوبانگ عەلی مەردان، ئەم مەقامە بە گۆرانی کاتی خۆرنشین دەزانێت، هەر چۆنێک بێت هەر بەستراوە بە خۆرەوە، جا خۆرهەڵات بێت یا خۆرنشین.

ئەگەر لەسەر لێکدانەوەکەی ڕۆژبەیانی بڕۆین و گۆرانی کوردی هەموو بەرینەوە سەر سەرچاوەیەکی ئاینی، ئەوا ئەم مەقامی (خورشیدی)یەش دەبەینەوە سەر سەردەمێکی زۆر کۆن، دەیبەینەوە سەر ئەو کاتە کە خۆر جێگە و مانایەکی تایبەتی لە باوەڕی کورددا هەبووە. بەڵام دەتوانین هەڵهاتن و ئاوابوونی خۆریش بە ئیشکردنەوە ببەستین، هەروەک دەتوانین (هۆرە)ش بکەین بە هاواری کاتی ئیشکردن. مەقامی (خاوکەر)یش دیسان دەبرێتەوە سەر هەردوو سەرچاوەکەی گۆرانی.

دیارە مەبەست لە هەردوو سەرچاوە ئەوەیە کە لەناو میللەتدا شوێنی گفتوگۆیە، ئایا گۆرانی لەسەرچاوەیەکی ئاینییەوە پەیدابووە، یا لە ئیشکردنەوە پەیدابووە. ئەم باسە لەو کتێبەدا کە ئەو چەند لاپەڕەیەی سەرەوەمان لێوەرگرت گفتوگۆی دوبارە کراوە. بەڵام مەبەستی ئێمە لێرەدا ساغکردنەوەی ئەم باسە نییە، بەڵکو ئێمە ئەم چەند لاپەڕەیەمان بە بەڵگە بۆ کۆنی گۆرانی و مۆسیقا لەلای کورد هێناوەتەوە.

دیارە گۆرانی لای کورد زۆر کۆنە لەسەرەتای مێژووی، ئەو مۆسیقایەی خراوەتە قاڵبێکی زانستییەوە و ڕێ و شوێنی هەیە، ئەویش هەر کۆنە و لەسەرچاوەکانی مێژودا گەلێک بەڵگە بۆ پەیوەندی کورد و مۆسیقا دەبنینین.

بەدرەدینی هەولێری کە لەساڵی (١٢٨٧)ی زاینیدا لە دایکبووە، ساڵی (١٣٢٨)ی زایینی کتێبی (ارجوزه الانغام)ی نووسیوە.

عومەری خدری جەعفەر زادەی کوردی داسنی کە بە جەمالەدینی داسنی بەناوبانگ بووە و ساڵی ٨٠٠ی کۆچی١٣٩٧ی زاینی کۆچی دوایی کردووە، گەلێک کتێبی هەیە یەکێکیان کتێبی (الكنز المطلوب فی علم الدوائر والضرب)ە کە لەسەر مۆسیقایە.

مەسعودی لە (مروج الذهب)دا دەڵێت: شوانی کورد شتێکیان داهێنا، کە فوی پێدادەکرا مێگەلی بڵاوی کۆدەکردەوە.

لـە سـیاحەتنامەی گەڕۆکی تـورک (ئەولیا چەلەبی) و مێژونووسـی کورد (شـەرەفخانی بتلیسـی) گەلێک شـتیان دەربارەی مەقام و ئاوازی کوردی تۆمارکردووە، تەماشـای دیوانی هـەر شـاعیرێکی کۆنی کوردیش بکەین دەبینین کە بەدەم وەسـف و قسـەوە باسـی گەلێک مەقـام و ئـاواز دەکات و ناوی گەلێک ئامێری مۆسـیقا دەبات، کە دیارە لەناو کوردا هەبوون.

ئەحمـەدی خانی ناوی نزیکەی (٥٥) مەقامی تۆمارکردووە و وەک شـارەزایەکی مۆسـیقا مەقام و شـوعبە و ئـاوازەی لەیەکتر جیاکردۆتەوە، هەندێـک ڕای دەربارەی گونجانی مەقام و ئـاواز لەیەکـدا دەربڕیـوە. هەروەکـو پەیوەنـدی هەندێک مەقـام لەگەڵ هەندێـک ئامێری تایبەتیـدا دەردەخات، وەک ئـەوەی مەقامی (گوردان یا کوردان) بە نای لێدەدرێت و هەروەها (ئەحمـەدی خانـی) نـاوی بیسـت ئامێـری مۆسـیقای بـردووە و لە باسـی مۆسـیقاگەراندا گۆرانیبێـژ و مۆسـیقاژەنی لەیـەک جیادەکـردەوە، وەک: ڕامشـگەر و خۆشـنەوا و موتریب و قـەوال و غەزەلخـوان و گۆینـدە. هتـد هەروەهـا پەیوەنـدی گۆرانـی و مۆسـیقای لەگەڵ هەڵپەڕکێـی کوردیدا لەبیـر نەچووە.

لەلای شـاعیرانی تریش شـتێک لەم باس و ناوانە دووبارە دەبێتەوە، تەنانەت مستەفابەگی کوردی ناوی گۆرانیبێژانی دەوری خۆی و شـارەزایی هەریەکەیان لە مەقامێکدا تۆماردەکات، دیـارە پیرەمێـرد و گەلێـک شـاعیری تریـش هەر چاویـان لەو کـردووە. مەقـام و ئاوازی کـوردی لەگەڵ دەنگی شـیعری کوردیدا تێکەڵبووە و شـاعیر هیچ کاتێک خـۆی لەو ئاوازەیە جیانەکردۆتەوە.

باسـی مەقـام و ئاواز و ئامێری مۆسـیقای کـوردی، لێکۆڵینەوەی زانسـتیی هەیە ڕەنگە باشـترین قسـە بۆ سەلماندنی باسـەکە و بۆ کۆتایی پێهێنان چەند دێرێک بێت کە (گۆران) لە شـیعری (دەروێش عەبدوڵلا)ی کۆتایی پێدێنێت، ڕوو دەکاتە شمشـاڵژەنی پیری هونەرمەند و دەڵێت:

ئەوەندەم بیسـت لەمۆسـیقا، خرۆشی ڕۆحی بێگانە
مـیزاجی کوردەواریـم تێکچـووە دەروێش عـەبدوڵڵا،
دەخیلیت بم! دەسـا بەو لاوک و ئـای ئای و حـەیرانە
شـەپۆڵی زەوقی میللی پڕ دەروونی مـات و چۆڵم کە
لــە بیتهۆڤن گەڵی زیاتر، بەڕۆحـم ئاشـــنای، وەڵڵا،
دە ئەی دەروێش، سـکاڵایەک لەگەڵ ڕۆحی کلۆڵم کە

لێکدانەوەی وشەکان:

برەوی پەیداکرد	:	هاتە ناسین، هاتە ڕەواج
گۆیندە	:	گۆرانی بێژ، ستران بێژ
هەر لەو دەهات	:	تەنێ ژێ دهات، هێژا وی بوو
ڕاوکەری کەو	:	نێچیرا کەوا
کۆهسارا	:	چیا، کەژ
وەهارەن	:	بەهارە
سەوزە	:	سەوزە، کەسکە
شەونم	:	خوناڤ، ئاورنگ
چون سەیل	:	وەک سەیل، مینا سیلاب
چەم	:	چاو، چاڤ
کەللە	:	سەر
دابەش کەم	:	بەشی بکەم
گۆرانی	:	ستران
گاتا	:	دۆعای ناو (ئاڤێستا)ی زەردەشت
گەواهـ	:	شایەت
لوامەن	:	(لوا) رۆیشتن، چوون ڕۆیشتنمە، چوونێ منە
ئەلوەدا	:	الوداع
ئەوە ناماەن	:	چوون و نەچوون
پا نەزەواڵەن	:	لە زەواڵە، پێی ناوەتە نەبوونی
جارێوەتەر	:	جارێکی تر
دیدەن	:	دیتن
ئاهورامازدا	:	خوای چاکەی زەردەشتی
میللەتان ئاسایی	:	وەک میللەتان
سەلماندن	:	ئیسپات
خرۆش	:	جۆش

گفتوگۆ:

١. چی (مەولەوی)ی لای پیرەمێرد خۆشەویست کرد؟

٢. چـی لەمـە دەگەیت: کـە گۆرانی لـە سـەرچاوەی ئیشـکردنەوە هاتووە، لە سـەرچاوەی ئاینییـەوە نەهاتووە؟ لە مامۆسـتاکەت بپرسـە.

٣. لـە کتێبخانەکەدا بە دوای سـەرچاوەیەکدا بگەڕێ و ناوی چەنـد مەقامی کوردی و ئالەتی مۆسـیقای ناو کورد تۆماربکە.

٤. لەو کەسانە زیاتر کە ناویان لە باسەکەدا هەیە، کێی تر باسی مۆسیقای کوردیی کردووە؟

٥. شارەزایان دەڵێن:

(دەبێـت مۆسـیقای هەمـوو نەتەوەیەک بەرەو پێشـەوە بڕوات، بەڵام لەسـەر بناغەی کۆن و مۆسـیقای کلاسـیکیی نەتەوەکە). چی لە باسـە دەگەیت؟.

خەیام

لەناو میللەتانی ئەم خۆرهەڵاتدا گەلێک زانا و بلیمەت و شاعیر و مێژوونوس و ریازیاتناس و ئەستێرەناس و پزیشکی گەورەی تیادا هەڵکەوتووە، کە هەتاهەتایە لەناو لاپەڕەکانی مێژووی ئادەمیزاددا ناویان ئاشکرایە و وەک ئەستێرەی گەشی بەرەبەیان لە ئاسمانی هونەر و ئەدەبیدا و زانستدا دەدرەوشێنەوە وەک (ئەبو عەلی سینا و متنبی و حافظ و کیندی و فارابی و ابن الاثیر و سیبەوەی خوارزمی و ابو ریحان، بابا تاهیرو مەلای جزیری و نالی). خەیام یەکێکە لەو ئەستێرە گەشانەی ئاسمانی عیلم و ئەدەب، خەیام ناوی (ابو الفتح عمر کوڕی ئیبراهیم الخیام نیشابووری)یەو یەکێکە لە زانا و ریازیاتناس و شاعیرانی گەورەی ئێرانی سەدەی پێنجەم و سەرەتای شەشەمی کۆچی. خەیام هاوچەرخی سوڵتانی سەلجوقی بوو. خەیام چونکە شارەزا و پسپۆر بوو ساڵژمێری خورشیدیی ڕێکخستووە.

خەیام بەزمانی عەرەبی و فارسی بەرهەمی هەیە، لە بەرهەمە ناسراوکانی خەیام بە عەرەبی چەند نامەیەکە لە (تەبیعیات و میعراج) هەروەها نامەیەکی هەیە لە (جەبر و مقابلە)دا کە لەساڵی (١٨٥١) لە فەرەنسا چاپکراوە. جگە لەمانە خەیام شاعیرێکی بە توانا و بە سەلیقە بوو چوارینەکانی لە هەموو دونیادا دەنگیداوەتەوە و بە هەموو زمانە زیندووەکانی جیهان نوسراوەتەوە، خەیام لە چوارینەکانیدا بیر و باوەڕی فەلسەفی و تێبینی حەکیمانەی خۆی بەشێوەیەکی سادە، تیایدا گونجاندووە، چوارینەکانی بە عەرەبی لەلایەنی گەلێک شاعیر و زانای کراوە بە عەرەبی (ئەحمەد صافی نەجەفی، ئەحمەد رامی...).

هەروەها لەلایەن مامۆستا سەلام و گۆران گەلێ زانا و شاعیری تری کوردیشەوە کراوە بە کوردی، ئەمە دوو چوارینی خەیامە کە خوا لێ خۆشبوو شێخ سەلام کردوویەتی بە کوردی:

(١)

بەر لەمن و تۆ شەو و ڕۆژێ بوو
چەرخی جەفاکار ئەهات و ئەچوو
بۆ سەر ئەم خاکە پێ بە ئەسپایی
دانێ، چاوەکەم! چاوی یارێ بوو

(٢)

ئەوەی لە دنیا لەتێ نانی بوو
کەلاوە کۆنی ئاشیانی بوو
پیاوی کەس نەبێ کەس پیاوی نەبێ
هەر ئەو ژیاوە، ئەو ژیانی بوو

لێکدانەوەی وشەکان:

ئەستێرەناس : ئەستێرەشوناس، (فلکی)
پسپۆر : شارەزا و لێهاتوو
چوارین : چوار خشتەکی، رباعیات
چەرخ : فەلەک
ئاشیان : خانوو، هێلانە (شوێنی ژیان و گوزەران)

گفتوگۆ:

١. خەیام بەچی بەناوبانگە؟
٢. لەچ سەدەیەکدا ژیاوە؟
٣. خەیام بیروباوەڕی فەلسەفی خۆی لەکوێدا دەربڕیوە؟
٤. ناوی چەند شاعیر و نووسەر و کورد بڵێ کە چوارینەکانی خەیامیان کردووە بە کوردی.

شیلی

ئـەم سـەر زەمینـەی کـە ئێمە تیـادا دەژیـن و بـاو و باپیرانمانی تێـدا ژیـاوە و هاتووە و چـووە، گەلێـک لـە پیاوانی گـەورە و نـاودار و زانا و قارەمانـی پەروەردە کـردووە، کە هەتاهەتایە ناویان وەک ئەسـتێرەی گەشـی بەرەبەیان لە ئاسـمانی زانست و هونەر و شیعر و ئەدەبیاتدا دەدرەوشـێنەوە، ئەوەی شـایانی باسـە ئەوەیە کە ئەم جۆرە پیاوانە خۆشـی و کامەرانی و پێشـکەوتنی مرۆڤیان مەبەسـت بووە و بە چاوێکی یەکسـان تەماشـای هەموو گـەل و میللەتێکیان کردووە.

شـاعیری بەناوبانـگ (شـیلی) یەکێکە لەو پیاوانە کـە هەتاهەتایە شـیعرەکانی وەکو ئاواز و بانگـی بولبولـی بەرەبەیان لە باغچەی شـیعر و ئەدەبیاتـدا دەنگ دەداتەوە.

(شـیلی) نـاوی (پرسـی بایش)ە، شـاعیری هـەرە بەناوبانگـی ئینگلیزە، لە سـاڵی (١٧٩٢) دا لەدایکبـووە و لـە سـاڵی (١٨٢٢) دا کۆچیدوایـی کـردووە، شـیللی یەکێکـە لـە شـاعیرە بەناوبانگەکانـی (قوتابخانـەی ڕۆمانسـی) لە شـیعردا، ئەم شـاعیرە بەرزە لە (ئۆکسـفۆرد)

خوێندویەتی و گەیشتۆتە پلەیەکی بەرز لە زانیاری و شاعیریدا، لە ساڵی ١٨٢١دا چووە بۆ (ئیتالیا)، شیللی هەروەک هەموو شاعیر و زانایان و ڕۆشنبیرانی دەوری خۆی هەستی بە ئێش و ئازاری مرۆڤ و مرۆڤایەتی کردووە، و لەهەموان زیاتر داوای سەربەستی و ئازادیی مرۆڤی کردووە. شیلی خاوەن ئەندێشەیەک فراوانی وەها بووە کە دەیوت (دەرمانی خراپی و نالەباری دونیا، ئازادی و خۆشەویستییە).

لە بەرهەمە بەناوبانگەکانی شیلی قەسیدەی (ئۆدۆنیس)ە کە بەهۆی کۆچی دوایی (کیتس)ی هاوڕێیەوە وتوویەتی، هەروەها (بەستەیەک بۆ شەماڵ) و (بۆ مەل). جگە لەمانە نمایشنامەی (پرۆمیپوس)ی ئازادی کە بریتییە لە (دراما)یەکی گۆرانی لە چوار پەردەدا.

ئەمە نمونەی چەند شیعرەکانیەتی کە بەدەستکارییەوە کراون بە کوردی:

بلبلەکان بە خەبەرن
بلبلەکان بە خەبەرن
لەسەر لق و پۆپی گوڵن
سەرخۆش و خانە بەدەرن
ئەوانەی ئارەزووی ژیان
شەوق و خۆشی لە دژ نەمان
یەکی خستوون بە خەبەرن
بێ هێز و تین بە خەبەرن
لەوێدا بلبلێکی جوان
ئاواز و بەستە بۆ ژیان
دەڵێ بە جۆش نەرم و نیان
ماندووی دەستی خۆشی و غەمان
کەوتە خوارێ سەرەو نوگوون
لاوەلاوە چڕە بەرزەکە
باوەشی بۆ گرتۆتەوە
هەتاهەتایە بەرەو نەمان!

لێکدانەوەی وشەکان:

ڕۆمانسی : ڕۆمانتیکی، ڕۆمانتیسیزم

ئەندێشە : خەیاڵ

دەرمان : چارە، عیلاج

نمایشنامە : مسرحیە، شانۆگەری

گفتوگـۆ:

١. شیلی بەچی بەناوبانگە؟

٢. لەکوێ لەدایکبووە و لە چساڵێکدا؟

٣. شیلی چی دادەنا بۆ چارەی خراپی و نالەباریی دونیا؟

٤. لە شاعیرانی کورد کام شاعیر (شیلی) و چەند شاعیرێکی ئەورووپایی کاری تێکردووە؟

کەرکوک

کەرکـوک یەکێکـە لە پێنـج شـارە مەزنەکەی کوردسـتانی عیراق، شـارێکی گەلـێ کـۆن و دێرین و بەناوبانگە، یـادگاری ڕۆژهەڵاتـی کۆنە و لەدێرزەمانـەوە ماوەتەوە تاکـو ئێسـتاکە. شـاری کەرکـوک بـە(١٢٦٠) هـەزار و دوو سـەد و شەسـت پـێ لەڕووی زەریـا بەرزە، وە بە (٢٨٥) دوو سـەد و هەشـتا و پێنج کیلۆمەتر لە بەغـداوە دوورە. پانایی ناوچـەی کەرکـوک (٢٠٨٠٠) بیسـت هـەزار و هەشـت سـەد کیلۆمەتری چوار گۆشـەییە. ژمـارەی دانیشـتوانی نزیکـەی (٤٦٠٠٠٠) چوار سـەد و شەسـت هـەزار کەسـە. پارێزگای کەرکـوک لـە (٦) قـەزا پێکهاتووە:

١. قەزای کەرکوک: بریتییە لە (٥) پێنج ناحیە: قەرە حەسەن، پردێ، شوان، تازە، دوبز.

٢. قەزای کفری: بریتییە لە (٤) چوار ناحیە: پێباز، قەرەتەپە، سەرقەڵا، جەبارە.

٣. قەزای تووزخورماتو: بریتییە لە (٤) چوار ناحیە: قادرکەرەم، داقوق، ئامەرلی، سلێمانبەگ.

٤. قەزای چەمچەماڵ: بریتییە لە (٢) دوو ناحیە: ئاغجەلەر و سەنگاو.

٥. قەزای حەویجە: بریتییە لە (٢) ناحیە: ریاز، حەویجە.

٦. قەزای کەلار.

زۆری دانیشتوانی ناوچەی کەرکوک خەریکی کشتوکاڵن، زۆری دەغڵ و دان و برنج و نیسک و نۆک و ماش و کونجی و لۆکە دەچێنن. بەشێکیش خەریکی شوانین و هەندێکی تریش بە کڕین و فرۆشتن و بازرگانییەوە خەریکن. لەبەر نەبوونی سەرچاوەی مێژوویی تەواو، دیاریکردنی سەردەمی دروستکردنی شاری کەرکوک کارێکی گەلێک قورسە. لەدوو کتێبی کۆنی کلدانیدا باسی ئەم شارە کراوە. لە ساڵی ١٨٦٩دا مەتران ئەدی شێر، کتێبێکیانی گۆڕییە سەر زمانی تورکی و دانەیێک لەم کتێبە ئێستاکە لە دێری کلدانیانی کەرکوکدایە لە قەڵا. بەڵام کتێبی دووەمیان کە ناوی (دەنگوباسی شەهید و قدیسان)ە ساڵی١٨٩١ قەشە پۆلس بێجانی لە شاری لایبزیک بە چاپی گەیاندووە. وەکو لە ناوەڕۆکی ئەم دوو کتێبەدا دەردەکەوێت پاشای ئاشور ناسرپاڵی پاشای ئاشوورییەکان فەرمانی ئاوەدانکردنەوەی شاری کەرکوکی داوە و هەزار کەسی ئاشوری لە شاری تازەدا نیشتەجێکردووە. لەو کاتەی کە ئەسکەندەری مەکدۆنی وڵاتی میزۆپۆتامیای داگیرکرد، ناوچەی کەرکوک بوو بە پارچەیەک لە خاکی ئیمپراتۆریەتە مەزنەکەی. لەپاش کۆچی دوایی ئەسکەندەر، وڵاتەکەی لەنێوان سێ فەرماندەی لەشکرەکەیەوە دابەشکرا، شاری کەرکوک کەوتە بەر سلۆکس، ئەم فەرماندەرە شاری کۆنی ڕوخاند و سەرلەنوێ دروستیکردەوە، شورەیەکی گەورەی لە دەوری شار تەنی و شەست و پێنج قولە و دوو دەرگای گەورەی بۆ کرد، دەرگای سەر و ناوی (دەرگای توتی) بوو دەرگای دووەم ناوی (دەرگای پاشا)بوو. وا دەردەکەوێت کە توتی دەبێت یاریدەدەری سلۆکس بووبێ و لەپاشانا بووبێ بە سەرۆکی شار، لە سەردەمی ئەمەدا شاری کەرکوک گەلێ پێشکەوت و ناوی بوو بە (کەرخ- سلۆک). لە ساڵی ٢٤٧ی پێش زاین فەرابیەکان شاری کەرکوکیان داگیرکرد، ئەمە زۆری نەخایاند و ساڵی ٢٢٦ی پێش زاین ئەردەشێر توانی کەرکوک لە فەرابییەکان وەرگرێتەوە، بەم جۆرە ئەم ناوچەیە کەوتە ژێر دەستی ئێرانییەکان تا سەردەمی پەیدابوونی عەرەب لە هەرێمانەدا لە سەردەمی (تەهماسب) قولی خان کە بەناوی (نادرشا) ناسراوە،نووسەرێکی کریستیانی کەرکوکی لە هەندێ لە نووسینەکانیدا ئەم زانیارییانەی دەرختسووە: (لە شەوی ١٦ کانوونی یەکەمی ساڵی ١٧٣٢ تەهماسب

شــاری کەرکوکــی داگیرکــرد، لەپێــش هەمــوو شــتێکدا قڕانــی بــە جولەکــەی شــار هێنا و گەلێکیشــی بە دیل گرتن. بەڵام خەڵکی شــار پێکەوە بەرهەڵســتی ئەم هێرشــەیان کرد و بۆ ماوەیەکی ســێ ســەعات بێوچان لە خەبات نەکەوتن. هەردوو لا توشــی زیانێکی بێ ســنور بــوون و کەســێکی زۆریش کــوژران، تەهماســب ناچار بوو شــار بەجێبهێڵێــت و ڕووبکاتە گونــدی (قۆریە)کــە ســەعاتێک لە شــار دووربــوو. لەپاش ڕوودانــی ئەم کارەســاتە، خەڵکی شــار جارێکی دیکە دەســتیان کردەوە بە ئاوەدانکردنی شار و دروســتکردنی خانووبەرەیان. ڕۆژ بە ڕۆژ شــار زیاتر پێشــکەوتوو گەورەتر دەبوو. شــاری کەرکوکی ئێســتا لە دوو بەش پێکهاتــووە، بەشــی یەکەمــی بڵندایيە کە قەڵای پێدەڵێن و بەشــی دووەمیشــی پانايیە (قۆریە) ی پێدەڵێــن. (قــەڵای) کەرکوک ناوچەیەکی ســتراتیجی و ســەختی ئەم هەرێمەیــە، لەبەرئەوە بــوو هەمیشــە خۆی لە هێرشــی دوژمــن و بێگانە پاراســتووە. لەکۆنەوە فەلەکانــی کلدانییە کریســتیانەکان لە قەڵا جێنشــین بــوون و گەلێ خانووبــەرەی جوانیان تێدا دروســتکردووە.

لە بەهاراندا شــاری کەرکــوک دیمەنێکی ڕەنگاوڕەنگی قەشــەنگ دەنوێنێت، بەتایبەتی دیمەنــی دەشــتایی خــوارەوە و سەرســنگی قەڵاکــە گــوڵ و ســەوزایی بەهــاری لێدەڕوێت. لــە قــەڵای کەرکوکــدا دوو مزگەوتی هەرە کۆن تا ئێســتا هــەر ماونەتــەوە، یەکەمیان ناوی مزگەوتــی (ئولۆو) و مەریەمانەشــی پێدەڵێن، دووەمیــان ناوی مزگەوتی (دانیــال پێغەمبەر). فەلــەکان دەڵێــن: لــە بنجــدا ئــەم دوو مزگەوتــە دێــری دیانــان بــوون و گــۆڕی حەنانی و عــەزاری و میشــائیل لەنــاو مزگەوتــی دووەمــدان، بــەڵام جولەکە دەڵێــن: دانیــال پێغەمبەر لــەو مزگەوتــەدا نێــژراوە. ئەگەر تەماشــای بیــرورای مێژوونووســەکان بکەیــن دەبینین بە پێچەوانــەی ئــەم باوەڕەیە، مێژوونووســەکان دەڵێن: دانیــال پێغەمبەر لە خۆزســتان کۆچی دواییکردووە و لە شــاری شوشــتەر نێژراوە. تا ئێســتا ئەوە نەزانراوە کە لەچ ســەردەمێکدا بەشــی خــوارووی کەرکــوک ئاوەدانکراوە، لە دەمی هەنــدێ لە پیرەکان بیســتراوە کە گوایە لە ســاڵی (١٧٢٩)دا خەڵکی خانووبەرەی لە خوارووی قەڵا دروســتکردووە, بەســتی (خاسە) شــاری کەرکــوک دەکات بە دوو کەرتەوە، قــەڵا و هەندێ لە گەڕەکەکانــی دیکە کەوتوونەتە لای دەســتی چەپــی بەســتی خاســە کە دیوی ڕێــگای ســلێمانی پێدەڵێن، بەڵام لای دەســتی ڕاســتی، کە ئێســتاکە لــەو دیوە گەورەتــرە، دیوی قۆریــە، یاخود ڕێگەی هەولێــر و بەغدای پێدەڵێــن. گەڕەکەکانی دیوی قــەڵا ئەمانەن:

(میران، حەمام موسلیم، حەمام مەسیح، ئاغالق، ئیمام قاسم، زیندان). بەڵام گەڕەکەکانی دیوی دووهەم، هەر بەناوبانگیان ئەمانەن: (قۆریە، شاترلو، ساری کەهیە). لە کەرکوکدا گەلێک خانووبەرەی جوان و کۆگا و یانە و گازینۆ و قوتابخانەی کوڕ و کچ و بارەگای میری و ئاو و کارەبا و نەخۆشخانە و باخ و پارک و دام و دەزگای منالآن و فرۆکەخانە و ئێستگەی شەمەندەفەر و تەلەفزیۆن دەبینرێن. هەروەها شەقامی ڕاست و فراوان و ڕوناک بە تیشکی کارەبا و ڕازاوە بە دار و درەخت دیمەنی شاری کەرکوک بە شارێکی تازە بابەت دەنوێنێت. لە شاری کەرکوکدا نزیکەی (١٠٠) سەد شوێنی ئاینی لە مزگەوت و خانەقا و تەکیە و دێر و کلیسە هەیە، شوێنە هەرە بەناوبانگەکانی موسڵمانی تەکیەی نەجیب جەباری و تەکیەی تاڵەبانی و خانەقای سەید ئەحمەد و مزگەوتی (خادم السجادە)ن.

خانووە کۆنەکانی کەرکوک لەسەر ئەندازیاری کۆنی ڕۆژهەڵاتی دروستکراون، حەوشەکانیان گەورەن و لە دوو نهۆم پێکهاتوون و بە بەرد و گەچ دروستکراون، بەڵام خانووە تازەکانی بەتایبەتی لە گەڕەکی شاترلو لەسەر ئەندازیاری تازەی ئەورووپایی دروستکراون، لەباتی حەوشەی کۆن باغچەیان تێدایە. دانیشتووی کەرکوک لە نەتەوەکانی کورد و تورکمان و عەرەب پێکهاتوون لەگەڵ هەندێ کەمایەتی دیکە وەکو ئەرمەنی، زۆربەی دانیشتوانی کەرکوک و دەوروبەری لەم هۆزە کوردانەن:

شوان، تاڵەبانی، داوودە، ساڵەیی، زەنگەنە، زەند، ڕۆژبەیانی، پاڵانی، کێچ، لەک، وەندی، بەرزنجی، عەرەبەکانیش لەم تیرانە پێکهاتوون:

عوبێد، جبور، حجێش، ئەلبوو حەمدان، نەعیم، کوڕوی، حەرەب، عەززە، سعێدات، سایح، بەنوو زەید، تورکمانەکانیش لە تیرەکانی تاتران و بەیات پێکهاتوون. کەرکوک شارێکە مەلەوانی لەناو زەریای نەوتدا دەکات، لەبەرئەوەیە شاری (زێڕی ڕەش)یشی پێدەڵێن. مەڵبەندی بنچینەیی نەوتی کەرکوک دەکەوێتە بابەگوڕگوڕ کە کەوتۆتە باکوری ڕۆژئاوای شاری کەرکوک. ڕۆژی(١٤)ی مارتی (١٩٢٥)ز پەیمانێک لەنێوان عیراق و کۆمپانیایەکی ئینگلیزی لەبابەت بەدەستخستنی نەوتەوە مۆرکرا. بەپێی بەندەکانی ئەم پەیمانە، کۆمپانیای ئینگلیزی بۆی هەیە تا ماوەی حەفتا و پێنج ساڵ سود لە بەرهەمی ناوچەی نەوت وەربگرێت، بە مەرجێک هەموو دامودەزگا و کەرەستەی کە بۆ ئەم پرۆژەیە خەرجکراوە لەپاش تەواوبوونی ماوەکە بە خۆڕایی ببێتە موڵکی عیراق، بەشی

عیراقیش لەهەر تۆنە نەوتێک چوار شلینی زێر بێت. ئەوەی شایانی باسە ئەوەیە کە لە مێژووی دەرهێنانی نەوت هەندێ کارەساتیش ڕوویداوە. لەڕۆژی ١٤ی تشرینی یەکەمی ساڵی ١٩٢٧ بیرێک لە بیرەکانی نەوت تەقی و لە ئەنجامدا چەند کەسێک کوژران و لافاوی نەوت بە هەموو لایەکدا بڵاوبووەوە. کۆمپانیا وای بەباش زانی نەوتی نەپاڵێوراو بنێرێتە دەرەوە، بۆ ئەمە ساڵی ١٩٣٢ دوو بۆری نەوت لە کەرکوکەوە کێشرایە حەدیسە لە قەراغ ڕوباری فورات و لەوێوە کرا بە دوو خەت، یەکێکیان بۆ شاری تەرابلوسی شام کە درێژایی (٦١٠) شەش سەد و دە کیلۆمەترە، دوومیان بۆ شاری حەیفا کە درێژاییەکەی (٧٤٨) حەوت سەد و چل و هەشت کیلۆمەترە. ساڵی ١٩٤٨ بۆرییەکی حەیفا بڕدرا، لەباتی ئەوە لە ساڵی ١٩٥٢ بۆرییەکی تر کێشرایە شاری بانیاس لە سوریا. دیمەنی شاری کەرکوک لە شەودا گەلێک جوان و نایابە، ڕوناکی لە شاپڵیتە گەورەکانی بۆڕی نەوت دێتە دەرەوەی، ئەم ئاگرە نەمر و هەمیشەییە مێژووی بەسەرهات و کارەساتی باب و باپیرانمان دەگێڕێتەوە، شار وەکو بوکێکی ڕازاوە و خەمڵیو بەناو ڕوناکیدا بەنازەوە چاو شارکێ دەکات. ئەگەر سەر

لوتکەی شاخ و گوند و شارەکانی دیکەی کوردستان لە شەوی نەورۆزدا ببن بە چراخان، هەموو شەوێکی شاری کەرکوک هەر نەورۆزە.

سەرچاوەکان

١. زمان و ئەدەبی کوردی ـ بۆ پۆلی یازدەهەمی ئامادەیی چاپی ٢٠١٩ز - ٢٧١٩ کوردی.

٢. د. ئاورەحمانی حاجی مارف، ڕێزمانی کوردی بەشی (١- ٥) کۆکردنەوە و لە چاپدانەوەیان لە یەک کتێبدا سلێمانی ـ ٢٠٠١

٣. نوری علی امین، قەواعدی زمانی کوردی لە (صرف نحو)دا، بەغداد، ١٩٥٦.

٤. د. کوردستان موکریانی، سینتاکسی ڕستەی سادە لە زمانی کوردیدا، دەزگای ڕۆشنبیری و بلاوکردنەوەی کوردی زنجیرە ژمارە ١٣٣.

٥. نوری علی امین، ئەرک و شوێنی ڕاناوە کەسییەکان لە ئاخاوتنی کوردیدا ١٩٨٦.

٦. دیوانی شاعیرە کوردەکان.

٧. مختصری صرف نحوی سعید صدقی.

٨. دەستوری زمانی کوردی تۆفیق وەهبی.

٩. دیوانی شاعیران

١٠. مێژووی ئەدەبی کوردی (مارف خەزنەدار).

١١. حسین حوزنی موکریانی (ڕۆژنامەی زاری کرمانجی).

١٢. ڕەوشەن بەدرخان (گۆڤاری هاوار).

١٣. شێخ محمدی خاڵ (گۆڤاری کۆڕی زانیاری عێراق).

١٤. لێژنەی پێداچوونەوەی زانستی یەکەم:

د.عزیز گەردی	شێرکۆ احمد حوێز	محمد أحمد محمد
محسن احمد کریم	عبدالستار فتاح	علی عبدالله صالح

ئاو سەرچاوەی
ژیانە
بۆیە دەیپارێزم

www.bgprogram.org

گشت مافەکانی ئەم کتێبە بۆ وەزارەتی پەروەردە پارێزراوە

ژمارەی سپاردن (٢٤٥)ی ساڵی ٢٠٠٢
نرخی یەك دانە (   ) دینار
تیراژ (   ) دانە

چاپی پازدەیەم

١٤٤٣ کۆچی - ٢٠٢٢ زایینی - ٢٧٢٢ کوردی